

MÜNDƏRİCAT

3

ƏLİ HƏSƏNOV: İLHAM ƏLİYEV - ON BEŞ İLLİK PREZİDENTLİK DÖVRÜNÜN UĞUR SALNAMƏSİ (2003-2018)

12

İBRAHİM ƏLİYEV: SUMQAYIT HADİSƏLƏRİ MÜASİR REALLIQLAR İŞİĞİNDƏ

16

CAMAL MUSTAFAYEV: AZƏRBAYCANIN SƏNƏTKAR TƏŞKİLATLARININ TARİXİNDƏN

20

ELNUR ƏLİYEV: MÜASİR YANAŞMALAR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN DÖVLƏT QULLUĞUNUNUN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

24

ИЛЬГАР НИФТАЛИЕВ, ШАМИЛЬ РАХМАНЗАДЕ, ДЖАБИ БАХРАМОВ: ИЗ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНО-БЕЛОРУССКИХ СВЯЗЕЙ В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

28

TARYEL MƏMMƏDOV: QƏRB ÖLKƏLƏRİNDƏ DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ STRATEGİYALARININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ TƏCRÜBƏSİ

33

NAİBƏ ƏHMƏDOVA: ABBASQULU AĞA BAKIXANOV: TARİX VƏ TARİXŞÜNASLIQ (Abbasqulu ağa Bakıxanovun 225 illik yubileyi münasibətilə)

36

SEYMUR ORUCOV, BƏXTİYAR NƏBİYEV: AZƏRBAYCANIN MİLLİ GEOSİYASİ FƏALİYYƏTİNİN MÜHÜM ELEMENTİ KİMİ İQTİSADI SABİTLİK MƏSƏLƏLƏRİ

41

NƏRMİNƏ QASIMOVA: MİLLİ KİMLİK KONSEPSİYASI: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ

44

NƏRMİN QƏDİROVA: MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ YUNESKO-NUN ƏSAS FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ

48 | ФАИГ АЛИЕВ:
ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО
ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

52 | VÜSALƏ VEYSƏLOVA:
XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
GƏNCƏBASAR BÖLGƏSİNDƏ
MAARİF VƏ ELM

56 | İLHAMƏ ÖMƏROVA:
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA
HƏRBİ-SİYASİ VƏ İQTİSADİ
SABİTLİYİN ƏLDƏ EDİLMƏSİNDƏ
RUSİYA FAKTORU

60 | TURAL ŞİRİN:
DƏYİŞƏN DÜNYA DÜZƏNİ: HİBRİD
MÜHARİBƏNİN KONSEPTİ

63 | BAYRAM NİFTƏLİYEV:
FÜZULİ ƏRAZİSİNDƏ İLK
MƏKTƏBLƏRİN YARANMASI

68 | RAMİZ NƏCƏFLİ:
1917-1920-Cİ İLLƏRDƏ MÜSƏLMAN
TÜRKLƏRİNƏ QARŞI ERMƏNİ TER-
RORU VƏ SOYQIRIMI KƏLBƏCƏR
MUZEYİ MATERIALLARINDA

74 | X. N. İSMAYIL: XX
YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
ERMƏNİLƏRİN TORPAQ
İDDİALARININ COĞRAFİYASI

GEO STRATEGİYA

Təsisçi:
“Kaspi” Geosiyasi Araşdırmalar
Mərkəzi

Baş redaktor:
Əli Həsənov
Redaktor:
İbrahim Əliyev
Redaktor müavini:
İsmayıl Qasimov

Korrektor:
Leyla Binyatova

Dizayner:
İman Hüseynov

Redaksiya heyəti:

Əli Həsənov
Mübariz Qurbanlı
Səlahəddin Xəlilov
Rüstəm Məmmədov
Rasim Musabəyov
Çingiz İsmayılov
Musa Qasımlı
İbrahim Əliyev
Ərəstun Mehdiyev
Cəfər Cəfərov
Elman Nəsirov
Hikmət Məmmədov
Elçin Əhmədov

Ünvan:
Mətbuat pr. 23M. Beynəlxalq
Mətbuat Mərkəzinin 4-cü
mərtəbəsi.
Tel: (+994 12) 537 16 05
Faks: (+994 12) 537 16 05
E-poçt:
strategiya.az@mail.ru

“Azərbaycan” nəşriyyatının mətbəəsində
çap olunmuşdur.

Sifariş № 2291

Redaksiyanın icazəsi olmadan
dərgidəki materiallardan istifadə etmək
qadağandır.

“GEOSTRATEGİYA” jurnalı Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan
Respublikasının dissertasiyaların

Tarix, Antropologiya, Siyasi elmlər, Fəlsəfə, Sosiologiya və İqtisadi elmlər
üzrə əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi
nəşrlərin siyahısına salınmışdır.

Geosiyasət

ƏLİ HƏSƏNOV
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
ictimai-siyasi məsələlər üzrə köməkçisi,
tarix elmləri doktoru, professor

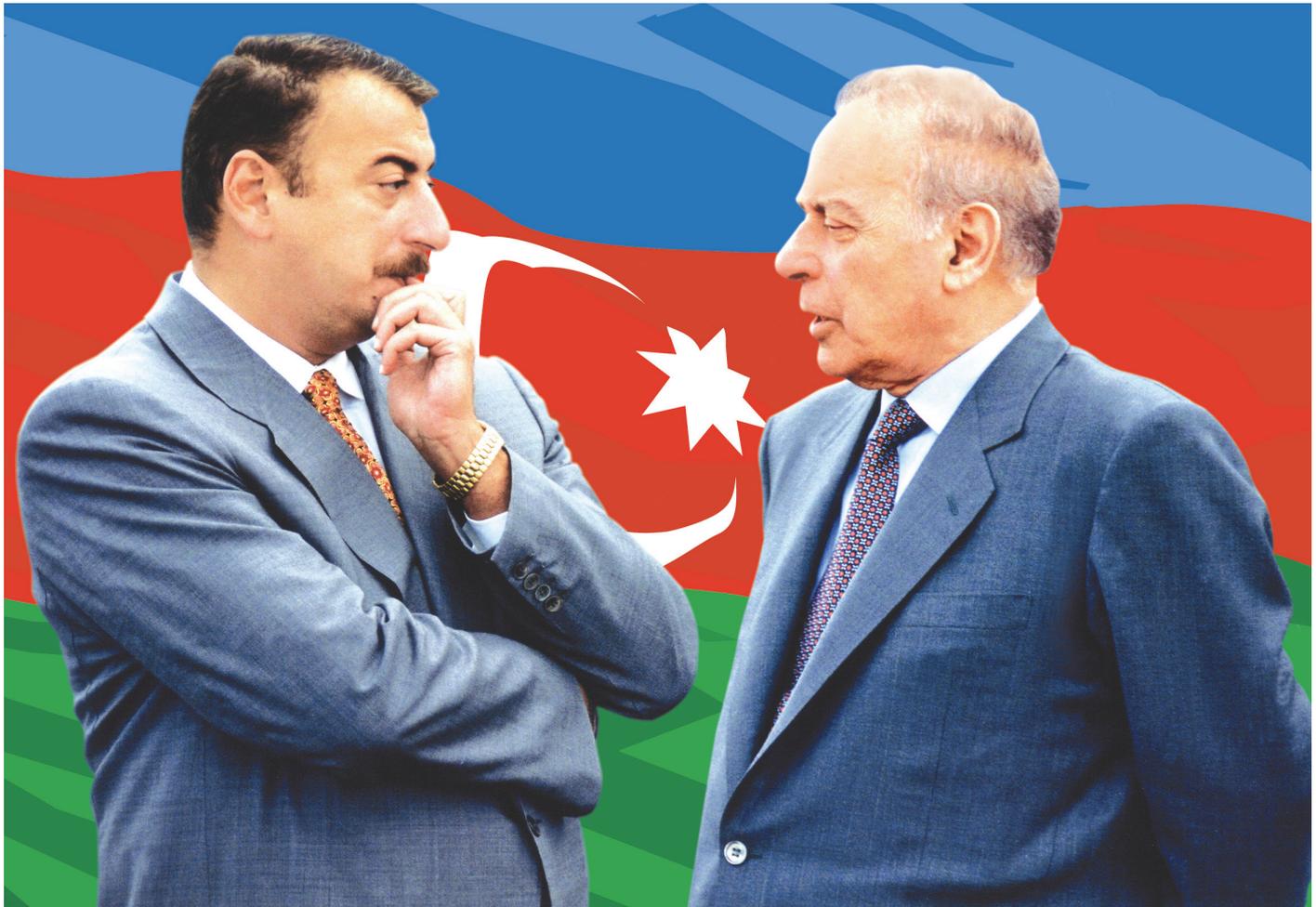
İLHAM ƏLİYEV - ON BEŞ İLLİK PREZİDENTLİK DÖVRÜNÜN UĞUR SALNAMƏSİ (2003-2018)

*İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim
taleyüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz
və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıra biləcək.
Mən ona özüm qədər inanıram
və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm”*

Heydər Əliyev

*“O, inanırdı və bilirdi ki, davamçıları onun sona
çatdıra bilmədiyi işləri tamamlayacaqlar. Belə də
oldu... Biz fəxr edirik ki, onun ideyalarını yaşadıırıq,
müstəqilliyimizi möhkəmləndiririk, Heydər Əliyev
yolu ilə gedirik və gedəcəyik”*

İlham Əliyev

Uğurlu strateji kursun və səmərəli dövlət idarəçiliyinin əsas nəticələri

Ümumi formada qiymətləndirilərsə, qeyd edilməlidir ki, İlham Əliyev 15 illik prezidentliyi dövründə, ilk növbədə, ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulmuş vətəndaş birliyi platformasına söykənərək daxili ictimai-siyasi sabitliyi daha da möhkəmlətməmiş, əhalinin təhlükəsizliyini, insanların əsas hüquq və azadlıqlarını, ölkənin əmin-amanlığını təmin etmiş, vətəndaşların rifah halının getdikcə yüksəlməsinə nail olmuşdur. Hazırda tərəddüd etmədən söyləmək olar ki, daxili milli birlik və vətəndaş həmrəyliyi, hakimiyyətin yürütdüyü siyasətin geniş əhali tərəfindən dəstəklənməsi əsasında bərqərar olmuş möhkəm ictimai-siyasi sabitlik əmsalına görə Azərbaycan postsovet məkanında birinci yerdə dayanır.

Bununla yanaşı, digər əsas daxili inkişaf parametrləri - makro-iqtisadi sabitlik, dinamik inkişaf edən iqtisadiyyat, sosial və mənəvi təminat sisteminin dinamikası, müsbət demoqrafik vəziyyət, miqrasiya və urbanizasiya proseslərinin dövlətin nəzarəti altında saxlanması, dövlət idarəçiliyinin effektivliyi və s. üzrə də Azərbaycan son 15 ildə region ölkələri arasında birinci üçlükdə öz yerini möhkəmləndirmişdir.

İkincisi, Prezident İlham Əliyevin yürütdüyü uğurlu daxili və xarici siyasət, formalaşdırdığı səmərəli dövlət idarəçiliyi sayəsində son 15 ildə Azərbaycanın regional və beynəlxalq nüfuzu getdikcə artmış, Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazdakı geosiyasi, geo-iqtisadi və hərbi-geostrategi mövqeləri daha da güclənmişdir.

Ölkənin təbii ehtiyatlarından, coğrafi mövqeyindən, maddi, mənəvi və insan resurslarından səmərəli istifadəyə, transmilli nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizlərinin yaradılması sahəsində həyata keçirilən uğurlu regional siyasət və düzgün mövqe seçiminə, daxili və xarici siyasətin müstəqillik əmsalına, sosial-iqtisadi inkişafın davamlılıq və dinamiklik göstəricilərinə, gələcək inkişaf potensialına və digər parametrlərinə görə də hazırda Azərbaycan regionun özünü tam təmin edən dövlətləri sırasında ilk üçlükdə qərarlaşmışdır.

Azərbaycanda demokratik təsisatların möhkəmləndirilməsi, siyasi plüralizmin, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi istiqamətində ardıcıl siyasət həyata keçirilib

Ayrı-ayrı sahələr üzrə təhlil aparılsa, aydın olar ki, son 15 ildə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda demokratik təsisatların möhkəmləndirilməsi, siyasi plüralizmin, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının gücləndirilməsi istiqamətində ardıcıl siyasət həyata keçirilmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, hazırda ölkədə 55 siyasi partiyanın, 3 mindən çox qeyri-hökumət təşkilatının, habelə sıralarında 2 milyona yaxın insanı birləşdirən həmkarlar ittifaqlarının sərbəst fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli şərait yaradılmışdır.

2012-ci ildə "Siyasi partiyalar haqqında" Qanuna edilmiş əlavələrə görə, siyasi partiyaların fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün hər il dövlət büdcəsindən vəsait ayrılır. Siyasi partiyalar ölkədə azad, şəffaf və demokratik şəraitdə keçirilən prezident, parlament və bələdiyyə seçkilərində fəal iştirak edir. Bu isə Azərbaycanda siyasi plüralizmin və çoxpartiyalı demokratik siyasi sistemin formalaşdığını göstərir.

Ölkədə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarının müstəqilliyinin və maliyyə imkanlarının artırılmasına ciddi əhəmiyyət verilir. Prezident İlham Əliyevin sərəncamları ilə 2007-ci ildə "Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Konsepsiyası" təsdiq edilmiş, bu sahədə ixtisaslaşmış qurum kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası yaradılmışdır. 2008-ci ildə fəaliyyətə başlayan Şura ictimai təşəbbüsləri dəstəkləyərək QHT-lərin minlərlə layihəsini maliyyələşdirmişdir.

Azərbaycanda söz və məlumat azadlığının təmin olunması, demokratik, plüralist mətbuatın formalaşması dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Prezident İlham Əliyev keçən dövr ərzində KİV-lərin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, jurnalistlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində çoxsaylı qərarlar qəbul etmiş, müvafiq fərman və sərəncamlar imzalamışdır. Hazırda ölkədə KİV-lərin ümumi sayı 5 mini, Az.domenində qeydiyyatda alınmış internet saytlarının sayı isə 20 mini ötmüşdür. 10 milyona yaxın əhalinin 80 faizi internet, 3 milyona qədər isə sosial şəbəkə istifadəçisidir.

Azərbaycanda 11 ümumrespublika, 4 peyk, 13 regional, 17 kabel, 25 internet (İP) televiziya, 16 radio fəaliyyət göstərir. 2005-ci ildə ikinci dövlət kanalının bazasında İctimai Televiziya və Radio Yayımaları Şirkəti təsis edilmiş və fəaliyyətə başlamışdır. 2008-ci ildə ölkə Prezidenti "Azərbaycan

Respublikasında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Konsepsiyası"nın təsdiq edilməsi, 2009-cu ildə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun yaradılması haqqında sərəncamlar imzalamışdır. İndiyə qədər Fond vasitəsilə medianın inkişafına ümumilikdə 60 milyon manat vəsait yönəldilmişdir.

Bundan başqa, İlham Əliyevin sərəncamlarına əsasən jurnalistlər üçün dövlət hesabına 410 mənzildən ibarət iki yaşayış binası tikilmiş və KİV nümayəndələrinin istifadəsinə verilmişdir. Hazırda 255 mənzildən ibarət 3-cü binanın tikintisi davam edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı rəqabətqabiliyyətliliyinə görə MDB məkanında birinci yərə yüksəlib

Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti illərində siyasi sferada olduğu kimi, iqtisadi sahədə də ciddi uğurlar qazanılmışdır. Onun rəhbərliyi ilə son 15 ildə həyata keçirilmiş ardıcıl və məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində ölkədə planlı sosial-ist iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçid prosesinin başa çatması təmin edilmişdir. Bu dövrdə ÜDM-də özəl sektorun payı 80 faizi ötmüş, makroiqtisadi sabitlik möhkəmləndirilmiş, rəqabətqabiliyyətliliyinə görə Azərbaycan iqtisadiyyatı MDB məkanında birinci yərə yüksəlmişdir. 2004-2018-ci illər ərzində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun və bölgələrin davamlı yüksəlişi məqsədilə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair üç dövlət proqramı icra olunmuşdur. Bu dövrdə regionların inkişafına 67 milyard manatdan çox vəsait yönəldilmiş, ölkədə yaradılmış 2 milyona yaxın yeni iş yerinin 75 faizi regionların payına düşmüşdür.

Ötən dövr ərzində qeyri-neft sənayesi ardıcıl şəkildə inkişaf etdirilmiş, ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən və müasir texnologiyalara əsaslanan minlərlə yeni müəssisə fəaliyyətə başlamışdır. 2014-cü ilin dekabrında təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq, ölkə ərazisində çoxsaylı sənaye parkı və məhəllələri, texnoparklar (Sumqayıt, Balaxanı, Mingəçevir, Qaradağ, Pirallahı, Neftçala, Masallı, Hacıqabul, Sabirabad və s.) yaradılmış, istehsal sahələrinin genişləndirilməsi, qeyri-neft sənayesinin ixrac imkanlarının artırılması və innovativ istehsalın inkişaf etdirilməsi istiqamətində ciddi tədbirlər görülmüşdür.

Sumqayıtda alüminium, karbamid, plastik emalı zavodları, “SOCAR Polymer” şirkətinin polipropilen və yüksək sıxlıqlı polietilen zavodları (bu zavodlara qoyulan sərmayənin həcmi 800 milyon dollardan çoxdur), Balaxanıda Məişət Tullantılarının Təkrar Emalı Zavodu, Bakı Gəmiqayırma Zavodu, Gəncə, Naxçıvan və Neftçalada avtomobil zavodları, Sumqayıt, Gədəbəy və Daşkəsəndə qızıl-mis emalı zavodları, Gəncə alüminium yarımfabrikatı, kənd təsərrüfatı texnikası zavodları və digər sənaye müəssisələri həmin illərdə istifadəyə verilərək ölkənin iqtisadi potensialının gücləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Aqrar sektorda həyata keçirilən islahatlar, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına edilən güzəşt və yardımlar ölkə iqtisadiyyatında bu sahənin ardıcıl inkişafına zəmin yaratmışdır. 2003-2018-ci illərdə meliorasiya tədbirlərinə ayrılan vəsaitin həcmi 6 dəfə, bu sahəyə əsaslı kapital qoyuluşu 21 dəfə artmışdır.

Ölkədə ümumi su tutumu 450 milyon kubmetr olan 4 iri su anbarı (Taxtaköprü, Şəmkiqay, Göytəpə və Tovuzçay), 4 min kilometr suvarma kanalları, 2,4 min kilometr kollektor-drenaj şəbəkələri tikilmiş və bərpa olunmuş, 360 min hektar torpağın su təminatı, 264 min hektar sahədə meliorativ vəziyyət yaxşılaşdırılmış, 219 min hektar yeni suvarılan torpaq sahəsi əkin dövrüyəsinə daxil edilmişdir.

Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə ənənəvi kənd təsərrüfatı sahələrinin, o cümlədən pambıqçılıq, taxılçılıq, baramaçılıq, üzümçülük, çayçılıq, sitrus meyvəçiliyi, çəltikçilik və arıçılığın dirçəldilməsi, fındıq, badam, xurma, zeytun, nar bağlarının genişləndirilməsi istiqamətində görülən işlər ölkənin ixrac potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

15 il ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı 3,2 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,8 dəfə, sənaye istehsalı 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,7 dəfə artmış, qeyri-neft ixracı 4,1 dəfə çoxalmışdır. Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 1,8 milyard dollardan (2004) 46 milyard dollara (2018) çatdırılmışdır. 2003-2018-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına 250 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur. Müstəqillik dövründə Azərbaycana yatırılan sərmayənin 93 faizini təşkil edən həmin investisiyanın təxminən yarısı daxili mənbələrin payına düşür.

Azərbaycanda həyata keçirilən nəhəng transmilli layihələr ölkəni mühüm tranzit və logistika mərkəzinə çevirir

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda nəhəng transmilli energetika və nəqliyyat layihələri həyata keçirilmiş, 2006-cı ildə Xəzər və Aralıq dənizlərini birləşdirən Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft kəməri (uzunluğu 1767 kilometr), 2007-ci

ildə Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri (uzunluğu 980 kilometr) istifadəyə verilmişdir. 2014-cü il sentyabrın 20-də Avropanın enerji təhlükəsizliyinin, həmçinin Azərbaycanın perspektiv inkişafının və iqtisadi maraqlarının təmin edilməsində böyük rol oynayacaq Cənub Qaz Dəhlizinin təməli qoyulmuşdur. Uzunluğu 3500 kilometr, dəyəri 40 milyard dollardan çox olan bu qlobal layihənin icrası sürətlə getmiş və 2018-ci il mayın 29-da Bakıda Cənub Qaz Dəhlizinin, iyunun 12-də isə onun tərkib hissəsi olan TANAP boru kəmərinin rəsmi açılış mərasimi keçirilmişdir.

TAP layihəsinin icrası isə qrafik üzrə davam etdirilir. 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda imzalanmış “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında Saziş”in (“Əsrin müqaviləsi”) müddəti 2017-ci il sentyabrın 14-də bağlanmış digər müqavilə ilə 2050-ci ilə qədər uzadılmışdır. Yeni şərtlərə görə, SOCAR-ın payının 11 faizdən 25 faizə qaldırılması, mənfəət neftinin 75 faizinin Azərbaycana verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, 8 il ərzində xarici investorlar tərəfindən ölkəyə bərabər hissələrlə bonus kimi 3,6 milyard dollar ödəniləcəkdir. Müqavilənin müddətinin uzadılması Azərbaycanda uzun illər bundan sonra da neftin hasilat səviyyəsinin sabit qalmasına, neft sektoruna xarici investisiya qoyuluşunun təmin olunmasına imkan verir.

Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Avropa və Asiyanı birləşdirən “Şərqi-Qərbi” və “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması istiqamətində böyük işlər görülmüşdür. Təməli 2007-ci ildə qoyulmuş Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolunun 2017-ci il oktyabrın 30-da Bakıda rəsmi açılışı olmuşdur. Azərbaycanın Rusiya Federasiyası, İran və Gürcüstanla sərhədinə qədər yeni magistral avtomobil yolları tikilmişdir.

2018-ci il sentyabrın 18-də 204 kilometr uzunluğunda yeni Ələt-Astara-İran İslam Respublikası ilə dövlət sərhədi magistral avtomobil yolunun istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycan ərazisində “Şimal-Cənub” nəqliyyat dəhlizi layihəsinin reallaşması üçün bütün işlər başa çatdırılmışdır. Azərbaycan siyasi, iqtisadi və strateji baxımdan böyük əhəmiyyətə malik həmin beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində fəal iştirak etməklə Avrasiyada mühüm tranzit və logistika mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycan dünyada sayı məhdud olan kosmik ölkələr sırasına qoşulmuşdur. 2010-cu ildə “Azərkosmos” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmış, 2013-cü il ölkədə “İnformasiya Texnologiyaları İli” elan edilmişdir. Həmin il fevralın 8-də Azərbaycanın ilk telekommunikasiya peyki “Azerspace-1”, 2014-cü ildə 2-ci – Yer səthini müşahidə edən “Azersky” peyki, 2018-ci ilin sentyabrında isə daha bir telekommunikasiya peyki “Azerspace-2” orbitə çıxarılmışdır.

Yenilənmiş sosial-mədəni, təsərrüfat və turizm infrastrukturunu, Azərbaycan brendi “ASAN xidmət”

Son 15 ildə ölkənin sosial-mədəni və təsərrüfat infrastrukturunu tamamilə yenilənmişdir. Bu dövrdə 3100-dən çox məktəb, 650 tibb müəssisəsi tikilmiş, yaxud əsaslı təmir edilmişdir. Yüzlərlə tarixi binada, muzey, teatr və kitabxanada geniş yenidənqurma işləri həyata keçirilmiş, ölkənin bütün ali təhsil ocaqları, həmçinin AMEA-nın nəzdində olan institut və müəssisələr təmir edilərək

yeni avadanlıqla təchiz olunmuşdur. Ölkədə 15 min kilometr yol çəkilməmiş, 443 körpü inşa olunmuşdur. Bakıda 4 yeni metro stansiyası istifadəyə verilmiş, bir neçə stansiyada yenidənqurma işləri aparılmışdır. Xəzər dənizində ən böyük beynəlxalq dəniz limanı – Ələt Dəniz Ticarət Limanı fəaliyyətə başlamışdır.

Azərbaycanda 7 hava limanı tamamilə yenidən qurularaq istifadəyə verilmişdir. Onlardan altısı (Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Lənkəran, Qəbələ, Zaqatala) beynəlxalq hava limanı statusu almışdır. Bakının Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu dünyanın “5 ulduz”lu 9 əsas hava limanı siyahısına daxil olmuşdur.

2003-2018-ci illər ərzində ölkədə ümumi generasiya gücü 3000 MVt-a yaxın olan 31 elektrik stansiyası tikilib istifadəyə verilmiş və Azərbaycan regionda elektrik enerjisi ixracatçısına çevrilmişdir.

Bölgələrdə qazlaşdırma sürətlə aparılmış və ölkə üzrə təbii qaz təchizatı 51 faizdən 95 faizə yüksəlmişdir. Nəhəng Oğuz–Qəbələ–Bakı su kəməri layihəsi icra edilmiş, Ceyranbatanda dünyanın ən böyük sutəmizləyici qurğusu inşa olunmuş, regionlarda çoxsaylı subartezian quyuları qazılmış, çaylarboyu yüzrlərlə kiçik modul tipli sutəmizləyici qurğular istifadəyə verilmiş, əhalinin fasiləsiz

içməli su ilə təminatı yaxşılaşdırılmışdır.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə son 15 ildə ölkədə turizm sənayesinin formalaşdırılması, yüksək keyfiyyətli və rəqabətədavamlı turizm xidmətlərinin təmin edilməsi məqsədilə əsaslı islahatlar və mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Yaradılmış əlverişli biznes və investisiya mühiti nəticəsində Bakıda və regionlarda yüksək standartlara cavab verən turizm müəssisələri, o cümlədən 570-ə qədər mehmanxana, məşhur dünya brendlərinin beşulduzlu otelləri, qış-yay turizm kompleksləri (“Tufandağ” və “Şahdağ”) və digər obyektlər fəaliyyətə başlamışdır.

Son illər Azərbaycana turizm məqsədilə gələn xarici ölkə vətəndaşlarının sayında dinamik artım müşahidə olunur. Dünya İqtisadi Forumunun “Səyahət və Turizm Rəqabətqabiliyyətliliyi” (2017) hesabatına görə Azərbaycan 136 ölkə arasında öz mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmış, MDB dövlətləri sırasında ikinci yeri tutmuşdur.

Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirmək istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu məqsədlə vətəndaşların təbii qazdan, içməli su və kanalizasiya xidmətlərindən istifadəyə görə əvvəlki illərdə yaranmış borcları (müvafiq olaraq 327 milyon və 294,2 milyon manat) tam silinmiş, sovet dövründən qalmış əmanətlərə görə 1 milyard manat kompensasiya ödənilmişdir. 15 il ərzində ölkədə 1,9 milyon yeni iş yeri açılmış, maaşlar 5 dəfədən, pensiyalar isə 8 dəfədən çox artırılmış, işsizlik səviyyəsi 5 faizə, yoxsulluq isə 49 faizdən 5,4 faizə endirilmişdir.

İlham Əliyev prezidentliyi dövründə ölkədə ictimai və sosial xidmətlər sahəsində ciddi institusional islahatlar aparılmışdır. Onun müvafiq fərman və sərəncamı ilə 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar Agentliyi təsis edilmiş, dövlət orqanları tərəfindən əhaliyə göstərilən xidmətləri vahid sistemdə birləşdirən “ASAN xidmət” mərkəzləri yaradılmışdır.

Bu mərkəzlərə indiyədək 25 milyondan çox müraciət daxil olmuş, xidmətlərin əhali arasında bəyənilmə əmsalı 100 faizə yaxınlaşmışdır. Dünyada Azərbaycanın brendi kimi tanınmış “ASAN xidmət” modeli artıq başqa ölkələrdə də tətbiq edilir. Prezident İlham Əliyev 2018-ci ilin avqustunda əhalinin məşğulluğu, əmək və sosial müdafiəsi ilə bağlı çevik və innovativ xidmətlər göstərilməsi üçün Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin nəzdində “Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyi”ni (DOST) yaratmışdır.

Şəhid ailələrinə, müharibə veteranları və əlillərinə, məcburi köçkünlərə diqqət və qayğı

Prezident İlham Əliyev şəhid ailələri, müharibə veteranları və əlillərinə daim xüsusi qayğı ilə yanaşır. Son 15 il ərzində şəhid ailələrinə və müharibə əlillərinə dövlət hesabına 6 mindən çox fərdi ev və mənzil, habelə o qədər də minik maşını verilmişdir. Azərbaycan Prezidentinin 2018-ci il aprelin 19-da imzaladığı Fərmana görə, 1997-ci il avqustun 2-dək şəhid olmuş hərbi qulluqçuların vərasələrinə 11.000 (on bir min) manat məbləğində birdəfəlik pul vəsaitinin ödənilməsinə başlanmışdır.

2003-2018-ci illərdə məcburi köçkünlərin problemlərinin

həlli sahəsində genişmiqyaslı işlər görülmüş, ölkədəki bütün çadır düşərgələri, fin tipli qəsəbələr ləğv edilmiş, yeni salınmış 100-dən artıq qəsəbə və şəhərcikdə 300 min nəfər məskunlaşdırılmışdır.

2016-cı ilin aprel ayında Azərbaycan Ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatları nəticəsində azad edilmiş Cocuq Mərcanlı kəndi (Cəbrayıl rayonu) qısa müddət ərzində yenidən qurulmuş, orada 150 evdən ibarət qəsəbə tikilmiş və sakinlər öz doğma yurdlarına qayıtmışlar. Eyni zamanda, işğaldan azad olunmuş Şıxarx qəsəbəsində (Tərtər rayonu) 1170 ailə üçün yeni şəhərcik salınmışdır.

2018-ci ildə 5700 məcburi köçkün ailəsi evlərlə, mənzillərlə təmin olunmuşdur. Təsədüfi deyil ki, ölkə əhalisinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması, habelə Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin həyata keçirilməsi istiqamətində böyük xidmətlərinə görə Prezident İlham Əliyev 2015-ci ildə BMT-nin "Cənub-Cənub" mükafatı ilə təltif olunmuşdur.

Ordu quruculuğunun və milli maraqlara söykənən xarici siyasətin uğurlu nəticələri

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusunun döyüş qabiliyyətinin artırılması, Silahlı Qüvvələrin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində ardıcıl tədbirlər görülmüşdür. 2005-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Respublikası Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin müəssisələrində 1200 adda hərbi təyinatlı məhsul istehsal edilir. Beynəlxalq reytinglərə görə, Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri hazırda dünyada ən güclü 50 ordu sırasında yer tutur.

2016-cı il aprel ayının əvvəlində cəbhə xəttində Ermənistanın növbəti hərbi təxribatı ilə üzləşən Azərbaycan ordusu əks-hücuma keçərək işğalçılara güclü zərbələr endirmiş və qısa müddətdə Ağdərə, Cəbrayıl, Füzuli rayonlarında iki min hektar ərazini düşməndən azad etmiş, işğal altında qalan torpaqlara nəzarət etməklə imkanını artırmışdır. 2018-ci ilin may ayında isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 11 min hektardan artıq ərazisi, o cümlədən Şurur rayonunun Günnüt kəndi düşməndən azad edilmiş, dövlət sərhədi boyunca əlverişli yüksəkliklər ələ keçirilmiş, Yerevan–Gorus–Laçın yolu nəzarətə götürülmüşdür.

Prezident İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı prinsipial mövqə ifadə etmişdir: "Azərbaycan heç vaxt öz ərazi bütövlüyünün pozulması ilə barışmayacaq, torpaqlarında ikinci erməni dövlətinin yaranmasına yol verməyəcəkdir. Ölkəmizin ərazi bütövlüyü tam bərpa edilməli, azərbaycanlılar əzəli yurdlarına qayıtmalıdır". 2003-2018-ci illərdə ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində aparılan danışıqlarla yanaşı, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair mühüm qərarların qəbul edilməsinə nail olunmuşdur.

BMT Baş Assambleyasının 60-cı (2006) və 62-ci (2008) sessiyalarının qəbul etdiyi "Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət" adlı qətnamələrdə zəbt olunmuş Azərbaycan ərazilərində ermənilərin məskunlaşdırılması, orada yanğınlar törədilməsi faktları pislənilmiş, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 nömrəli qətnamələrinin yerinə yetirilməsinin vacibliyi vurğulanmışdır. AŞPA-nın (1416 sayılı "ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində

münaqişə", 2005), Avropa Parlamentinin ("Avropa İttifaqının Cənubi Qafqazda strategiyasına dair tələb", 2010) qətnamələrində, Avropa İttifaqının "Şərq Tərəfdaşlığı" sammitinin Bəyannaməsində (2017) və Avropa İttifaqı – Azərbaycan "Tərəfdaşlıq Prioritetləri" razılaşmasında (2018), Qoşulmama Hərəkatı dövlət və hökumət başçıların XVI (Tehran, 2012) və XVII (Marqarita, 2016) sammitlərinin, İƏT-in XI (Seneqal, 2008) və XII (Misir, 2013) zirvə toplantılarının yekun sənədlərində, ECO-nun 13-cü sammitinin (İslamabad, 2017) yekun bəyanatında Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmət ifadə edilmiş, münaqişənin məhz bu prinsiplər əsasında həllinin vacibliyi qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda, NATO-nun 2006-cı ildən bəri keçirilən zirvə toplantılarının, o cümlədən Nyuport (2014), Varşava (2016) və Brüssel (2018) sammitlərinin yekun kommunikələrində Cənubi Qafqazdakı münaqişələrin ölkələrin ərazi bütövlüyü, suverenliyi və Helsinki Yekun Aktına əsaslanaraq həlli prinsipinin öz əksini tapması Azərbaycanın mənafeyinə cavab verir.

Prezident İlham Əliyevin milli maraqlara söykənən xarici siyasəti nəticəsində Azərbaycan müstəqil mövqeyi ilə seçilən dövlət kimi tanınmış, onun beynəlxalq nüfuzu getdikcə yüksəlmişdir. 2011-ci ildə Azərbaycan 155 dövlətin dəstəyi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurasına qeyri-daimi üzv seçilmiş, 120 dövlətin təmsil olunduğu Qoşulmama Hərəkatına üzv qəbul edilmişdir. 2019-2022-ci illər Azərbaycan Respublikasının Hərəkata sədrlik dövrüdür. Azərbaycan Aİ-yə üzv olan 9 ölkə ilə strateji tərəfdaşlıq əlaqələri qurmuş və müvafiq sənədlər imzalamışdır.

Azərbaycanda elmin inkişafı, milli-mənəvi dəyərlərin, multikulturalizm və tolerantlıq əyənlərinin qorunub saxlanması təmin edilib

Prezident İlham Əliyev ölkədə elmin, mədəniyyətin, milli-mənəvi dəyərlərin, Azərbaycan dilinin, dini etiqad azadlığını, konfessional və etnik rəngarəngliyin, multikulturalizm və tolerantlıq əyənlərinin qorunub saxlanmasını və inkişafını təmin etmişdir.

Dövlət büdcəsindən elmə ayrılan xərclər 2003-cü ilə müqayisədə 2018-ci ildə 7,7 dəfə artmışdır. Fundamental elmi tədqiqatların stimullaşdırılması, dövlət sifarişi əsasında təbiət, texniki, humanitar və ictimai sahələr üzrə elmi araşdırmaların qrant şəklində maliyyələşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu yaradılmışdır (2009). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) institutlarının maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmiş, qurumun Gəncə Bölməsi təsis edilmiş (2012), Mərkəzi Kitabxanası üçün yeni bina istifadəyə verilmişdir (2013). 15 il ərzində AMEA-nın haqqı və müxbir üzvlərinin, habelə dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən elm və elmi tədqiqat müəssisə, idarə və təşkilatlarında çalışan işçilərin əməkhaqları dəfələrlə artırılmışdır.

2003-2018-ci illər ərzində ölkədə 220-dən çox məscid, kilsə, sinaqoq tikilmiş və ya bərpa olunmuşdur. Xüsusi dini-mənəvi və tarixi-mədəni əhəmiyyət kəsb edən Bibiheybət məscid-ziyarətqah kompleksində, Təzəpir, Əjdərbəy, İçərişəhər Cümə və Həzrət Məhəmməd məscidlərində təmir və yenidənqurma işləri

aparılmışdır. Şamaxı Cümə Məscidi və Gəncədə “İmamzadə” dini-mədəniyyət abidəsi əsaslı bərpa edilmiş, Bakıda Qafqazın ən böyük məscidi olan Heydər Məscidi (2014), Hacı Cavad Məscidi (2018), dağ yəhudiləri üçün sinaqoq (2011) tikilərək dindarların istifadəsinə verilmişdir.

Eyni zamanda, xristian kilsələri (pravoslav və katolik), o cümlədən Qafqaz Albaniyası dövrünə aid məbədlər dövlət hesabına bərpa olunmuşdur. Hazırda ölkə ərazisində 2250 məscid, 14 kilsə, 7 sinaqoq sərbəst fəaliyyət göstərir.

Prezident İlham Əliyevin sərəncamları ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmış (2014), 2016-cı il Azərbaycanda “Multikulturalizm İli” elan edilmişdir.

Azərbaycan sivilizasiyalararası dialoq, tolerantlıq və humanitar əməkdaşlıq mövzusunda çoxsaylı beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etmiş, bir sıra qlobal təşəbbüslər irəli sürmüşdür. 2008-ci ildə Bakıda Avropa Şurasına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin toplantısına İslam ölkələri mədəniyyət nazirləri də dəvət edilmişdir. Həmin forumda Azərbaycan Prezidenti sivilizasiyalar, xalqlar və mədəniyyətlər arasında dialoq və əməkdaşlığın inkişafı naminə “Bakı Prosesi” təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. Sonrakı illərdə bu çərçivədə çoxsaylı beynəlxalq tədbir və layihələr həyata keçirilmişdir.

Gəncliyin inkişafına dövlət qayğısı, idman sahəsində əldə olunan nailiyyətlər

Prezident İlham Əliyev gənclərin sosial, təhsil, karyera və mədəni inkişaf məsələlərinin həllini təmin etmək məqsədilə 2005-2021-ci illəri əhatə edən 3 Dövlət Proqramı təsdiq etmişdir. Eyni zamanda, “2007–2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” çərçivəsində minlərlə gənc xarici ölkələrin qabaqcıl tədris ocaqlarında təhsil almağa göndərilmişdir. Ölkə gənclərinin elm, təhsil, mədəniyyət və digər sahələrə yönəlmiş layihələrin reallaşdırılmasına kömək göstərilməsi, onların fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə 2011-ci ildə Gənclər Fondu yaradılmış, 2013-cü ildə gənclər üçün Prezident mükafatı təsis edilmişdir.

Prezident İlham Əliyevin qayğısı sayəsində ölkədə idman və bədən tərbiyəsi sahəsində sürətli inkişaf prosesi getmiş, böyük uğurlar əldə edilmişdir. Bakıda və bölgələrdə 45 Olimpiya İdman Kompleksi, xeyli sayda idman qurğuları, stadionlar və digər idman meydanları tikilib istifadəyə verilmiş, mövcud idman obyektləri yenidən qurulmuşdur. Azərbaycan idmançıları ildən-ilə öz nəticələrini yaxşılaşdırır, yüksək nailiyyətlər əldə edirlər.

Onlar 2004-cü il Afina Olimpiadasında 5 medal (1 qızıl, 4 bürünc), 2008-ci il Pekin Olimpiadasında 6 medal (1 qızıl, 1 gümüş və 4 bürünc), 2012-ci il London Olimpiadasında 10 medal (2 qızıl, 2 gümüş, 6 bürünc), 2016-cı il Rio-de-Janeyro Olimpiya Oyunlarında isə 18 medal (1 qızıl, 7 gümüş, 10 bürünc) qazanmışlar. Sonuncu Olimpiya Oyunlarında qazanılmış medalların sayına görə Azərbaycan dünyada 14-cü, Avropada 7-ci, MDB ölkələri arasında 2-ci, müsəlman aləmində isə 1-ci olmuşdur.

2015-ci ildə Azərbaycan tarixdə ilk dəfə keçirilən Avropa Oyunlarına ev sahibliyi etmişdir. 50 ölkəni təmsil edən 6 min idmançının iştirak etdiyi oyunlarda Azərbaycan komandası ümumi hesabda 2-ci yeri tutmuş, 21-i qızıl olmaqla 56 medal qazanmışdır.

2017-ci ilin mayında Bakıda keçirilmiş IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarında isə Azərbaycan komanda hesabında 1-ci yeri çıxmışdır. 2016-cı ildən etibarən Bakıda hər il ümumi auditoriyası 500 milyon nəfərdən çox olan Formula 1 yarışları təşkil edilir.

Azərbaycan bir sıra qabaqcıl ölkələrin onilliklər boyu keçdiyi inkişaf mərhələsini sürətlə adlayıb

Ümummillilə lider Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi inkişaf strategiyasını, çoxşaxəli islahatlar proqramını yaradıcılıqla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan bir sıra qabaqcıl ölkələrin onilliklər boyu keçdiyi inkişaf mərhələsini sürətlə adlayaraq, postsovet məkanında keçid dövrünü başa vuran ilk ölkə olmuşdur. Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlara yüksək qiymət vermişdir.

Davos Dünya İqtisadi Forumunun hesablamalarına əsasən, Azərbaycan iqtisadiyyatı rəqabətqabiliyyətliliyinə görə dünya miqyasında 35-ci, ümumi infrastrukturun inkişafına görə isə 26-cı yerdə qərarlaşmışdır (2017). Forumun “İnküviziv inkişaf indeksi” adlı illik hesabatında (2017) Azərbaycan inkişaf etməkdə olan 80 ölkə arasında 3-cü yeri yüksəlmişdir.

2018-ci il oktyabrın 31-də Dünya Bankı tərəfindən yayılan “Doing Business 2019” hesabatında isə Azərbaycan 10 ən islahatçı dövlət siyahısına daxil edilərək, 2018-ci ildə dünyanın ən çox islahat aparan ölkəsi elan olunmuşdur. Hesabatda Azərbaycan 2017-ci illə müqayisədə 32 pillə irəliləyərək 190 ölkə arasında 25-ci yeri qalmış, dünyanın bir çox ölkələrini geridə qoyaraq Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələri arasında lider mövqə tutmuşdur.

Əslində, Azərbaycana gələn hər kəs mötəbər beynəlxalq təşkilatların hesabat və reytingləri ilə tanış olmasa belə, təkcə paytaxt Bakı şəhərinə nəzər salmaqla son 15 ildə böyük bir sıçrayışın baş verdiyinə əmin ola bilər. Prezident İlham Əliyevin müəyyən etdiyi inkişaf konsepsiyasına əsasən, 2003-2018-ci illərdə həyata keçirilən abadlıq və quruculuq işləri sayəsində Bakı dünyanın ən gözəl şəhərlərindən birinə, regionun biznes və mədəniyyət mərkəzinə, cəlbedici turizm və istirahət məkanına çevrilmişdir.

Şəhərin tarixi görkəmi müasir və zövqlü tikililərlə tamamlanmış, Bakının yeni simvol və rəmzləri olan Heydər Əliyev Mərkəzi, Bayraq Meydanı, “Alov qüllələri”, “Baku Crystal Hall” və digər inşaat kompleksləri dünyanın memarlıq inciləri sırasına daxil olmuşdur. Şəhərin ictimai-mədəni və nəqliyyat-təsərrüfat infrastrukturunu müasir tələblərə uyğunlaşdırılmış, yeni küçə, körpü və yolötürücüləri tikilmiş, yaşıllıq və parklar salınmış, ekoloji şərait yaxşılaşdırılmış, dənizkənarı bulvar 3,5 kilometrədən 16 kilometrə qədər uzadılmışdır. Paytaxt ərazisindən çıxarılan sənaye müəssisələrinin yerində modern tipli şəhərsalma layihələri reallaşdırılmışdır.

Dövlət və cəmiyyət həyatının bütün sahələrində fundamental dəyişikliklərin baş verdiyi ötən 15 il ərzində Azərbaycan xalqı həmişə öz liderinə güvənmiş, ona ən güclü dəyər olmuşdur. Prezident İlham Əliyev respublikanın sürətli inkişafından, qazanılan nailiyyətlərdən bəhs edərkən həmişə böyük fəxrə bildirir ki, bu uğurların əsasında məhz ölkədəki sağlam ictimai-siyasi mühit, xalqla iqtidarın birliyi dayanır. Şübhəsiz, bu cür qarşılıqlı inam şəraitində Prezident İlham Əliyev hələ uzun illər xalqı öz arxasınca

daha yüksək zirvələrə və böyük qələbələrə doğru aparacaqdır.

Açar sözlər: dövlət müstəqilliyi, dövlət idarəçiliyi, sosial-iqtisadi inkişaf, makroiqtisadi sabitlik, siyasi plüralizm, vətəndaş cəmiyyəti, xarici siyasət, enerji təhlükəsizliyi.

MƏNBƏLƏR

1. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2018-ci ilin doqquz ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 10 oktyabr 2018-ci il.
2. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Milli Məclisdə Azərbaycan parlamentinin 100 illiyi münasibətilə təntənəli iclasında nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 22 sentyabr 2018-ci il.
3. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Bakı şəhərinin azad edilməsinin 100 illiyinə həsr olunmuş paradada nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 16 sentyabr 2018-ci il.
4. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Almaniyanın Federal Kansleri ilə birgə mətbuat konfransında nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 26 sentyabr 2018-ci il.
5. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Xəzəryanı dövlətlərin başçılarının Aktau Zirvə toplantısında nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 13 avqust 2018-ci il.
6. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2018-ci ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 10 iyul 2018-ci il.
7. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 100 illiyi münasibətilə Bakıda təntənəli hərbi paradada nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 27 iyun 2018-ci il.
8. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyənin Əskişəhər şəhərində TANAP layihəsinin açılış mərasimində nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 13 iyun 2018-ci il.
9. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Səngəçal terminalında Cənub Qaz Dəhlizinin rəsmi açılış mərasimində nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 30 may 2018-ci il.
10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi münasibətilə rəsmi qəbulda nitqi. - "Azərbaycan", 29 may 2018-ci il.
11. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 28 May – Respublika Günü münasibətilə rəsmi qəbulda nitqi. - "Azərbaycan", 27 may 2017-ci il.
12. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Bakıda IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun rəsmi açılışında çıxışı - "Azərbaycan" qəzeti, 6 may 2017-ci il.
13. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ilin birinci rübünün yekunlarına, sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında nitqi. - "Azərbaycan" qəzeti, 11 aprel 2017-ci il.
14. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin V Qlobal Bakı Forumunun açılışında çıxışı - "Azərbaycan" qəzeti, 17 mart 2017-ci il.
15. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Əl-Cəzirə televiziyasına müsahibəsi - "Azərbaycan" qəzeti, 18 fevral 2017-ci il.
16. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycanın inkişaf dialektikası. Bakı.: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2000, 288 s.
17. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri: keçmişin dərsləri, bu günün reallıqları və gələcəyin perspektivləri. Bakı: XXI-YNE, 2005, 464 s.
18. Mehdiyev R.Ə. "Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşdirmə xətti. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 216 s.
19. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan - 2003-2008: Zaman haqqında düşünərkən. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 240 s.
20. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları. Bakı: Zərdabi, 2016, 700 s.
21. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı: "Zərdabi LTD", 2015, 1048 s.
22. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan, 2005, 752 s.
23. Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika (1987-2011). Ensiklopedik nəşr. Bakı: 2012, 912 s.
24. Məmmədov H.B. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Bakı: "Bakı Universiteti", 2012, 372 s.
25. Məmmədov H.B. Heydər Əliyevin siyasi irsinin politoloji aspektləri. Bakı: MSA, 2013, 456 s.
26. Məmmədov N.İ. Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış. Bakı: Qanun, 2013, 264 s.
27. Mətbuat və demokratiya /Buraxılışa məsul R.Ə.Mehdiyev; tərtib edən və redaktoru Ə.M.Həsənov.- Bakı, 1999.- 110 s.
28. Nəsirov E. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999-cu illər) Bakı, "Respublika Xatirə Kitab Evi", 1999, 104 s.
29. Prezident İlham Əliyev. Elmi redaktoru Ə.M.Həsənov. Bakı, 2004.
30. Vəliyev A.İ. Azərbaycan-Avropa Şurası: demokratiya və insan hüquqları sahəsində əməkdaşlıq. Bakı: 2006, 236 s.
31. Алиев И. Г. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003, 712 с.
32. Гасанов А.М. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана: учебник /А.Гасанов (предисл.); [пер.: Н.Хидиров, Дж.Сафаров, С.Гасанов, Я.Гулузаде]; науч. ред. М.Алиева; [ред.: Э.Алиева, В.Морозков].- Второе издание, дополненное.- Баку: Zardabi LTD, 2013.- 1008 с.
33. Гасанов А.М. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики: [монография] / Али Гасанов; науч. ред. К.Аллахвердиев; Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики.- Баку: Zərdabi LTD, 2014.- 670, [2] с.
34. Гасанов А.М. Организация Экономического Сотрудничества (ОЭС): Создание и деятельность. ОЭС и Азербайджан //Geostrategiya: aylıq ictimai-siyasi, elmi populyar jurnal.- 2012.- № 5 (11), sentyabr-oktyabr.- S.3-7.
35. Гасанов А.М. Ситуация региональной безопасности в Каспийско-Черноморском бассейне и на Южном Кавказе: реалии и прогнозы об объединении в блоки, классификация геостратегических сил /Али Гасанов //Право и политология: Международный научный журнал.- Кишинэу, Молдова, 2012.-

В статье отмечается, что Ильхам Алиев, очень успешно и динамично продолжающий эту политику, за 15 лет президентства, опираясь на платформу гражданской солидарности, основа которой была заложена общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, еще более укрепил внутреннюю общественно-политическую стабильность, обеспечил безопасность населения, основные права и свободы граждан, спокойствие в стране, добился постепенного повышения благополучия граждан.

Наряду с этим, в статье подчеркивается, что по коэффициенту прочной общественно-политической стабильности, воцарившейся на основе внутреннего национального гражданского единства, поддержки большинством населения политики власти в современный период, Азербайджан занимает первое место на постсоветском пространстве.

В статье отмечается, что по внутренним параметрам развития – макроэкономической стабильности, динамично развивающейся экономике, динамики системы социального и морального обеспечения, позитивной демографической ситуации, государственному контролю за процессами миграции и урбанизации, эффективности государственного управления и др. Азербайджан за последние 15 лет укрепил свое место в первой тройке среди стран региона.

В то же время, в статье научно обосновывается, что благодаря внешней политике Президента Ильхама Алиева, опирающейся на национальные интересы, Азербайджан признан как государство, отличающееся независимой позицией, неуклонно повышается его международный авторитет.

Наряду с этим, в статье на фактах широко анализируются успехи Азербайджана в экономической сфере, а также доводится до внимания осуществление в Азербайджане под руководством Президента Ильхама Алиева гигантских транснациональных энергетических и транспортных проектов.

Кроме того, в статье обосновывается проведение в Азербайджане за последние 15 лет последовательной политики по укреплению демократических институтов, обеспечению политического плюрализма, усилению институтов гражданского общества. В статье отмечается, что для финансирования деятельности политических партий, активно участвующих в выборах, проводящихся в стране в свободных, прозрачных и демократических условиях, ежегодно выделяются средства из бюджета, и это свидетельствует о формировании в Азербайджане политического плюрализма и многопартийной демократической политической системы.

Ключевые слова: государственная независимость, государственное управление, социально-экономическое развитие, макроэкономическая стабильность, политический плюрализм, гражданское общество, внешняя политика, энергетическая безопасность.

SUMMARY

Ali HASANOV

Assistant to the President of the Republic of Azerbaijan for Public and Political Issues, Doctor of Science in History, Professor

ILHAM ALIYEV: ANNALS OF 15-YEAR SUCCESSFUL PRESIDENCY 2003-2018

The article begins with a thorough analysis of the ideological foundations of the national development policy of national leader Heydar Aliyev, which was built on the basis of independent statehood of Azerbaijan. The article studies the concept of a strong state, reflected in Heydar Aliyev's state doctrine, as well as its economic, political, social and moral foundations.

The article says that during 15 years of his presidency, President Ilham Aliyev, relying on a civil unity platform, the foundation of which was laid by national leader Heydar Aliyev, has strengthened internal public and political stability, ensured security of the population, the fundamental rights and freedoms of the people, tranquility in the country, and succeeded in gradually improving well-being of citizens.

The article notes that Azerbaijan ranks first in the post-Soviet area thanks to internal national-civil unity and the strong public and political stability factor, which is based on the broader public support for the government's policy.

The article says that over the past 15 years Azerbaijan has reinforced its position in the top three among the regional countries on key parameters of internal development, including macroeconomic stability, dynamic economic development, dynamics of public and moral security system, positive demographic situation, effective government control of migration and urbanization processes and effective public administration.

The article provides a scientific proof of Azerbaijan's recognition as a state that has its independent standing and enjoys gradually increasing international influence thanks to President Ilham Aliyev's foreign policy, which is based on national interests.

The article features a factual analysis of Azerbaijan's economic achievements, highlighting huge transnational energy and transport projects being implemented in the country under the leadership of President Ilham Aliyev.

The article also substantiates Azerbaijan's consistent policy that has been pursued under President Ilham Aliyev over the past 15 years with the aim of strengthening democratic institutions, ensuring political pluralism, human rights and freedoms and cementing civil society institutions. The article says that the funding is annually allocated from the state budget in order to finance the activities of political parties that are involved in the elections held in a free, transparent and democratic fashion, describing this as indicative of the formation of political pluralism and multi-party democratic political system in Azerbaijan.

Key words: state independence, public administration, socio-economic development, macroeconomic stability, political pluralism, civil society, foreign policy, energy security.

Tarix

İBRAHİM ƏLİYEV
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

SUMQAYIT HADİSƏLƏRİ MÜASİR REALLIQLAR İŞİĞİNDƏ

SSRI-nin dağılması ərəfəsində bu dövlətin ərazisində baş vermiş müəmmal hadisələrdən biri 1988-ci fevralın 26-27-də Sumqayıt şəhərində törədilmiş fitnəkar hadisədir/ Faktik olaraq Sumqayıt təxribatı 1980-ci illərin axırlarında regionda əsas qoyulan bir siyasətin ilk təzahürlərindən ən məkrli və eybəcəri idi.

Sumqayıt iğtişəşləri özbaşına qalxan kortəbii bir hadisə deyildi. Bu hadisə uzun bir dövr ərzində işlənib hazırlanmış, ən xırda detallarına qədər hesablanmış, başlanğıcı və sonu, hətta qurbanları olacaq adamların adları əvvəlcədən məlum olan cinayət hadisəsi idi. Digər cinayətlərdən yeganə fərqi isə onun ayrı-ayrı cinayətkar şəxslər və ya cinayətkar qrup tərəfindən deyil, Sovet dövlətinin müqəddəs hesab edilən xüsusi xidmət orqanları tərəfindən SSRİ-nin ali partiya və dövlət rəhbərlərinin göstərişi və “xeyir-duası” ilə həyata keçirilməsi idi.

Sumqayıt hadisələrinin başlanması, gedişi, nəticələri, başvermə yeri və zamanı əvvəlcədən düşünülmüş, ssenariləşmiş, təsdiq edilmiş plana əsasən aparılmışdı. Bu plan isə konkret məqsədlər güdürdü. Həmişə olduğu kimi həmin plan son dərəcə dəqiqliklə, yüksək peşəkar səviyyədə və “qüsursuz” icra edilmişdi. Bu planın diqqəti cəlb edən məqamlarından biri də o idi ki, onun iştirakçılarının əksəriyyəti hadisəni hazırlayan və idarə edən şəxslərdən fərqli olaraq özləri də hiss etmədən idarə edilir, onların problemlərindən, emosional vəziyyətlərindən, insani hisslərindən cinayət əməlini həyata keçirmək üçün istifadə edilirdi.(1; 2; 3; 4)

Sumqayıt hadisələrinin SSRİ rəhbərliyinin göstərişi ilə hazırlanması və həyata keçirilməsini müxtəlif xarakterli sənədlər sübut edir. Hadisələrin və proseslərin gedişinə diqqət yetirdikdə

bu pis maskalanmış və tələsik şəkildə ört-basdır edilmiş həqiqətləri müşahidə etməmək mümkün deyil.

Sumqayıt hadisələrini iki qonşu xalqın münasibət probleminin nəticəsi deyildi. Bu hadisə SSRİ-nin iflası ərafəsində imperiyanın ərazilərinin qopub ayrılmasının və müstəqil dövlətlərin yaranmasının qarşısını almaq, dünyanın yeni təsir dairələrinə bölüşdürülməsi məqamında həmin əraziləri öz təsiri altında saxlamaq və uzaq perspektivdə onları bir sərhəd daxilində yenidən birləşdirməyə yönəlmiş nəhəng və uzunmüddətli bir planın tərkib hissəsi idi. Əlbəttə, bu tipli münaqişə ocaqlarının alovlandırılması anında yerli problemlər, milli, dini maraqlar, tarixi incikliklər əsas məqsədləri və onun əsl törədicilərini pərdələmək üçün qabardılır, milli problemlər ön plana çəkilir, münaqişəyə milli xarakter damğası vurulur. Elə məhz başlanğıc məqamında milli-etnik düşmənçiliyin aktuallaşması qarşıduran tərəflərin özündə gözlənilməz bir hadisə kimi qarşılır. Buna görə də Qarabağ münaqişəsinin başlanğıcında törədilmiş Sumqayıt hadisələrinə gətirilən səbəblər təbii ki, normal məntiqə uyğun gəlmir.

Sumqayıt hadisələrinin səbəbi məhz bu maraqlar idi. Azərbaycanda və Ermənistanda qızıqdırılan düşmənçilik başlanmış işlərə haqq qazandırmaq məqsədi güdüdü. Müxtəlif sənədlərdə milli amil qəsdən qabardılır. Başlıca məqsədləri ört-basdır etmək, imperiya maraqlarını pərdələmək üçün Sumqayıt hadisələrində erməniləri başlıca maraqlı tərəf kimi on plana çıxarırlar. Erməni pravokatorlar – Qriqoryan və onun qohum-əqrəbası qırğının törədiciləri kimi təqdim edilir.

Ermənilərin həm Sumqayıt hadisələrində, həm də bütövlükdə Qarabağ münaqişəsində günahları böyükdür. Onlar bildirdilər ki, Azərbaycana qarşı irəli sürülən ittihamların heç bir əsası yoxdur, lakin özlərinin maraqları xatirinə xəyanətə getməyə, Azərbaycana qarşı fitnələrdə ən mənfur rolu oynamağa razı olmuşdular. Onlar hətta Azərbaycanda yaşayan erməniləri, o cümlədən Sumqayıtda, Bakıda yaşayan erməniləri qurban verməyə hazır olurlar. Onlar bu cinayətin ən qəddar icraçısı kimi çıxış edirlər.

Sumqayıt hadisələri zamanı SSRİ-nin maraqlarını satmış, mövcud ictimai-iqtisadi sistemdən və ideologiyadan imtina etməyə hazırlaşan Sovet dövləti və Kommunist partiyası rəhbərliyi öz niyyət və məqsədlərini elə də ciddi gizlədə bilmirdilər, hər addımda öz xəyanətkar mövqelərini büruzə verirlər. Ola bilər ki, həmin vaxt sovet qanunlarının və partiya prinsiplərinin müqəddəsliyi onları artıq maraqlandırmırdı. Onlar başladıkları dağıdıcılıq işini axıra çatdırmaq üçün cəmiyyətin gözündə ifşa olmaqdan çəkinmədən açıq-aşkar cinayətə gedirdilər. Sumqayıt hadisələri SSRİ-də və sosializm dünyasında törədilən birinci və ya axırıncı fitnə deyildi. Sovetlər İttifaqının müxtəlif yerlərində alovlandırdıqları münaqişə ocaqlarının hamısı cüzi fərqlə bir-birini təkrar edirdi.

Əlbəttə, Sumqayıt hadisələrinin bütün cəhətləri barəsində geniş danışmaq olar. Bu barədə kifayət qədər tədqiqatlar, analitik məqalələr də mövcuddur. Lakin onların hamısının ümumi problemlə cəhəti yekun nəticələrin həqiqi reallığı olduğu kimi əhatə etməməsidir. (1; 2; 3; 4) Bu hadisələrin araşdırılmalı məqamları kifayət qədər çoxdur. Ən başlıcası isə Sumqayıt hadisələri və onunla eyni xarakterini daşıyan və eyni kateqoriyaya aid edilən münaqişələr lokal xarakterli bir hadisə deyildi, onlar daha böyük, daha miqyaslı nəhəng bir prosesin tərkib hissələri idi. Buna görə də o hadisələrin düzgün qiymətləndirilməsi gedən prosesin səbəbləri, məntiqi davamı, qlobal nəticələri kontekstindən mümkündür. Hazırda həmin qlobal prosesin bitmədiyini və öz gedişinin qızgın mərhələsində olduğunu nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, obyektiv qiymətləndirməyə mane olan amillər kifayət qədər çoxdur. Bu mənada bu vaxta qədər aparılan tədqiqatlardakı çatışmazlıqlar müəyyən qədər başa düşüləndir.

Hazırkı məqalədə başlıca məqsəd Sumqayıt hadisələrində Sovet rəhbərliyinin qəribə mövqeyinə, verilən qiymətlərin, qəbul edilən qərarların mahiyyətinə diqqət yetirməkdir. Onların sadəcə nəzərdən keçirilməsi çox həqiqətləri daha dərinəndən anlamağa imkan verir. Zaman keçdikcə üzə çıxan yeni faktlar, hadisələrin obyektiv gedişi və onların gətirib çıxardıqları reallıqlar məsələnin mahiyyətini daha əsaslı şəkildə əks etdirir. (5; 6; 7)

Sumqayıt hadisələrinin, eləcə də ona qədər SSRİ-nin müxtəlif yerlərində etnik zəmində baş vermiş bütün münaqişələrin bir mərkəzdən idarə olunması, konkret məqsədlərə xidmət etməsi artıq çoxları üçün sirr deyildir. Buna baxmayaraq, uzun illər keçməsinə baxmayaraq onların həqiqi məqsədləri, mahiyyəti barədə mübahisələr davam etməkdədir. Bu da həmin hadisələrin bu gün də davam edən qlobal bir prosesin tərkib hissəsi olaraq nəhəng güc və nüfuz sahibi olan, hadisələrin gedişinə təsir etmək gücünə malik olan qüvvələrin maraqlarına toxunması, həmin səbəbdən də həqiqətin ortaya qoyulmasının qarşısının

alınmasıdır. Bu mənada Azərbaycanın, onun tədqiqatçılarının dönə-dönə bu məsələlərin, o cümlədən Sumqayıt hadisələri ilə bağlı olan məsələlərin üzərinə qayıtması və dünyaya çatdırılması son dərəcə vacibdir.

Azərbaycanın müasir dövrdə başına gətirilən münasibətlərin yalnız ermənilərlə bağlanması diqqəti daha güclü, daha məkrli qüvvələrin cinayətlərindən yayındırmaq, baş verən hadisələrə lokal don geyindirmək, özlərini isə həqiqətin bərqərar edilməsinə xidmət edən qüvvə kimi təqdim etmək məqsədi daşıyır. Şübhəsiz, erməninin bu proseslərdə oynadığı mənfur xəyanətkar rolunu danılmazdır. Lakin unutmaq olmaz ki, ermənilərin hüquqlarının müdafiəsi adı altında daha iyərncə siyasət yeridilir. Bu məsələdə ortada olan milli-etnik maraqlar qabardılaraq əsas məqam kimi təqdim olunur.

Bu vaxta qədər Sumqayıt iğtişaları zamanı baş verən hadisələrin, onun haqqında çıxarılan qərarların, hakimiyyət orqanları tərəfindən atılan addımların birmənalı qəbul edilən qanəedici izahı yoxdur. Bu həqiqətlər Azərbaycan ictimaiyyəti və dövləti tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilsə də, onun dünyaya təqdim edilməsində anlaşılmaqlıqlar kifayət qədər çoxdur.

Həmin hadisələrə SSRİ dövlətinin və hakim Kommunist partiyasının rəhbərliyinin sərgilədikləri münasibət, onun haqqında dedikləri fikirlər, qəbul etdikləri qərarlar onların məsələnin mahiyyətini saxtalaşdırmaq və həqiqətləri ört-basdır

etmək cəhdlərindən başqa bir şey deyildi. Hadisədən sonra Sov. İKP Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunda aparılmış müzakirələr, orada irəli sürülən mülahizələr belə ciddi bir problemə həmin münasibəti bir daha nümayiş etdirir. Orada M.Qorbaçovun Qarabağ münacişəsinin səbəbləri, Sumqayıt hadisələrinin iştirakçıları haqqında dediyi fikirlər, hadisələrə bütövlükdə verilən qiymət məsələyə qeyri-ciddi münasibəti göstərir. Bu iclasların protokolları da orada real vəziyyəti gizlətmək üçün edilən canfəşanlıığı əyani şəkildə əks etdirir.

Əvvəla, Sumqayıt şəhərinin əhalisi haqqında həqiqətə uyğun olmayan faktlar səsləndirilir. Guya bu şəhərin əhalisinin hər beş nəfərindən birinin kriminal aləmə mənsub olması qeyd olunur. Hadisələrin başıpozuq xuliqan dəstələri tərəfindən törədildiyi bildirilir. Hadisələrdən ötən dövr ərzində bunun həqiqətə uyğun olmadığı dəfələrlə sübut olunmuşdur.

Qarabağ problemindən danışarkən baş katib onu heç vaxt olmayan səbəblərlə əlaqələndirir. Dağlıq Qarabağın daim diqqətdən kənardə qalmasından, sosial-iqtisadi inkişaf cəhətdən respublikanın ümumi səviyyəsindən geridə olmasından, erməni əhalinin etnik və dini ayrı-seçkiliyə məruz qalmalarından danışılır. Lakin Sovet dövləti rəhbərliyinin DQMV sosial iqtisadi və mədəni inkişafından xəbəri olmaması qeyri-mümkündür. Onun dəlilləri Sov.İKP MK-nın 1988-ci ildə qəbul etdiyi qərarda verilmiş faktlarla təkzib olunur. Gətirilən bəhanələrin qond-

arma olmasının sübutu üçün o qədər də çox vaxt tələb olunmur. Qarabağ münaqişəsi dərinləşdikcə, onu törədənlərin əsl məqsədləri aşkar olduqca hadisələrin başlanğıcında irəli sürülən bəhanələrin gülünclüyü təkrar-təkrar üzə çıxır.

Sumqayıt hadisələrindən danışılarkən sovet milisinin və ordu hissələrinin, təhlükəsizlik orqanlarının seyrçi mövqə tutmasının günahı da Azərbaycan hökumətinin ayağına yazılır, onların səhlənkarlığının və gizli niyyətlərinin nəticəsi kimi izah edilir. Halbuki onların belə passiv mövqeyi mərkəzi hakimiyyətin niyyətlərindən xəbər verirdi.

Burada isə hadisədən sonra Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun iclaslarında aparılan müzakirələrə bir daha qayıtmaq və təhlil etmək istərdik. (8, F.89,siy.42,iş 19. V. 1-8; 9, F.89,siy.42,iş 18. V. 1-11) Sumqayıt hadisələri baş verdikdən sonra Sov.İKP MK Siyasi Bürosunda keçirilən müzakirələrin də məqsədi erməni-azərbaycan münaqişəsinə təkan vermək, ölkənin ali partiya orqanı adından hadisələrə siyasi damğa vuraraq onu istədikləri donda təqdim etmək idi. Bütün bunlar sübut edir ki, Sumqayıt hadisələri təsadüfən baş verməmişdi. Bu pis maskalanmış cinayət hadisəsi Azərbaycanın müstəqillik iradəsinə qarşı çevrilmiş bir avantüra idi. Sumqayıt hadisələri sonrakı illərdə davam etdirilən təxribatların başlanğıcı oldu. Həmin hadisələrin axıra kimi araşdırılmasına, onun səbəblərinin, gedişinin, nəticələrinin tam şəkildə işıqlanmasına, ən başlıcası isə ona hərtərəfli hüquqi qiymətin verilməsinə ehtiyac qalmaqdadır. Kimim kim olduğu öz təsdiqini tapdıqdan sonra o təxribatların nəticələrinin tam aradan qaldırılmasından və problemin ümumi həllindən danışmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. *Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. - Bakı: "Qartal", 1998. - 280 s.*
2. *Armenian provocation – Sumqait events; Erməni fitnəsi – Sumqayıt hadisələri. Bakı: Nurlan, 2008. 96 səhifə.*
3. *Məmmədov İ.M. Azərbaycanca qarşı Sumqayıt təxribatı - "Qriqoryanın işi", Bakı, "Təhsil", 2013, 336 s.*
4. *Aslan İsmayılov. Sumqayıt-SSRİ-nin süqutunun başlanğıcı. Bakı: Çarşıoğlu. 2010. 204 səh.*
5. *Sumqayıt hadisələri – 2008.prokurorluq. <http://www.prokurorluq.gov.az/sumqayit/>*
6. *Уголовное Дело № 18/55461-88. Сумгаит. 1989. (I) <https://web.archive.org/web/20140222060953/http://sumgayit1988.com/files/cinayat1.pdf>;*
7. *Уголовное Дело № 18/55461-88. Сумгаит. 1989. (II) <https://web.archive.org/web/20140222060958/http://sumgayit1988.com/files/cinayat2.pdf>*
8. *Российский Государственный Архив Новейшей*

*Истории (РГАНИ). f.89,siy.42, iş 19. V. 1-8
9. РГАНИ. f.89,siy.42,iş 18. V. 1-11*

Açar sözlər: *Sumqayıt hadisələri; Qarabağ münaqişəsi; Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinin Siyasət Bürosu; M.Qorbaçov; Milli siyasət*

Ключевые слова: *Сумгаитские события; Карабахский конфликт; Политбюро ЦК КПСС; М.Горбачев; Национальная политика*

Key words: *Sumgait events; Karabakh conflict; Politburo of the CPSU Central Committee; M.Gorbachev; National policy*

РЕЗЮМЕ

И.Алиев

Сумгаитские события в свете современных реалий

Статья посвящена одному из самых чудовишных провокаций против Азербайджанского народа накануне восстановления им своей государственной независимости - Сумгаитским событиям, произошедшим феврале 1988 года. Хотя с момента этого кровавого события прошло более 30 лет, многие из ее загадок до сих пор не были официально оценены до конца. Хотя все его аспекты в Азербайджана известны всем, это событие широко используется как инструмент политической спекуляции со стороны заинтересованных сил. В этом смысле статья фокусируется на освещении запутанных моментах Сумгаитских событий и, исходя из фактов, имеет большое научное и практическое значение.

SUMMARY

I.Aliyev

Sumgait events in the light of modern realities

The article is devoted to one of the most terrible provocations against the Azerbaijani people on the eve of their restoration of the state independence — the Sumgait events of February 1988. Although more than 30 years have passed since this bloody event, many of its mysteries have not yet been officially evaluated to the end. Although all its aspects in Azerbaijan are already known to everyone, this event is widely used as an instrument of political speculation by the interested forces. In this sense, the article focuses on highlighting the intricate moments of the Sumgait events, and, based on the facts, is of great scientific and practical importance.

Tarix

AZƏRBAYCANIN SƏNƏTKAR TƏŞKİLATLARININ TARİXİNDƏN

CAMAL MUSTAFAYEV
Tarix elmləri doktoru, professor

Ön Asiyanın digər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da sənətkar təşkilatları uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif dövrlərin sosial-iqtisadi və ideoloji təsirlərinə məruz qalmışdır. Son orta əsrlərdə və hətta yeni dövrdə də mövcud olmuş bu təşkilatların fəaliyyətində özünü göstərən bir sıra xüsusiyyətləri onların keçdikləri inkişaf yolunu bilmədən düzgün dərk etmək mümkün deyildir. Müxtəlif dövrlərin sənətkar təşkilatlarının fəaliyyətinə təsirləri isə o dərəcədə güclü olmuşdur ki, onlar hətta XX əsrin əvvəllərində belə bu təsirlərdən xilas ola bilməmişdilər.

Azərbaycanda sənətkar təşkilatlarının meydana gəldiyi dövrün müəyyənləşdirilməsi məsələsində müəyyən mübahisələr olsa da, tədqiqatçıların əksəriyyəti onların yaranmasını islamdan əvvəlki dövrə-Sasanilər imperiyasının hökmranlıq etdiyi III-VII əsrlərə aid edirlər [18, s.228-229; 19, s.157-160]. Bununla belə, göstərmək lazımdır ki, mənbələrdə məlumatların qıtlığı islamaqədərki sənətkar

təşkilatlarının daxili quruluşu və cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında oynadıqları rol haqqında konkret fikir söyləməyə imkan vermir.

İslam dininin meydana gəlməsi və geniş ərazilərə yayılması müsəlman ölkələrində sosial-iqtisadi həyatın digər sahələri kimi sənət istehsalına və sənətkarları öz sıralarında birləşdirən təşkilatların fəaliyyətinə ciddi təsir göstərdi. Bu təsir İslam dininin dərin kök saldığı XI-XVI əsrlərdə daha aydın şəkildə göstərmişdi. Bəhs edilən dövrdə sənətkar təşkilatlarının daxili həyatında İslam dini o dərəcədə dərin iz buraxmışdı ki, bəzən daha çox dini-fəlsəfi mahiyyət daşıyan və şüurləndirici xarakterə malik olan müxtəlif sufi-dərviş və cəngavər ordenləri ilə bu təşkilatların əlaqələrinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək xeyli çətinlik törədir. Bu mürəkkəblilik ona gətirib çıxarmışdı ki, hətta bəzi tədqiqatçılar sənətkar təşkilatlarının meydana gəlməsini, əsasən, Səlcuq imperiyası dövründə təşəkkül tapmış və daha çox dini- cəngavər ordenləri kimi tanınmış əxi

təşkilatları ilə eyniləşdirmişlər[11,s.1191].

Əxiliyin sosial mahiyyəti və onun sənətkar təşkilatları ilə əlaqələri haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur. XIV əsr ərəb səyyahı İbn Bətutənin məlumatlarına əsaslanan V.V.Bartold əxiləri feodal zülmünə qarşı mübarizə aparan bir təşkilat kimi təqdim edir[6,s.63]. Onun fikrincə, hələ ailə qurmamış gənclərdən təşkil edilən əxi təşkilatlarının mübarizəsində sənətkarların mənafehinin qorunması mühüm yer tuturdu.

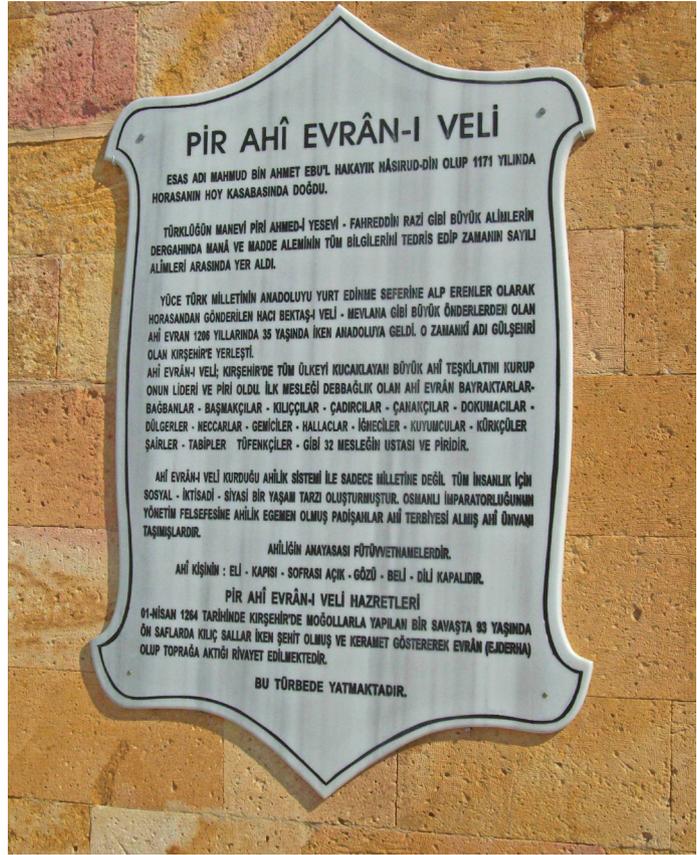
Yazılı mənbələrdə məlumatın azlığına baxmayaraq, tədqiqatçıların bir çoxu əxiliyi Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı üçün də xarakterik hesab edirlər. Anadoluda və Kırmıda əxi təşkilatlarının banisi hesab edilən Əxi Evranın mənşəcə Azərbaycanın Xoy şəhərindən olması artıq sübut edilmiş faktdır[8,s.14-15]. Orta əsrlərin müxtəlif dövrlərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş əxi zaviyələrindən aşkar edilmiş kitablərdə də bu hərəkatın yayılma arealı və ictimai-siyasi mahiyyəti haqqında müəyyən məlumatlara rast gəlmək mümkündür[17,s.17].

Tədqiqatçıların bir qismi əxilərin təşkilatlarını sənətkar təşkilatları ilə eyniləşdirməyə meyl edirlər. Bu baxımdan V.A.Qordlevskinin tədqiqatları xüsusilə xarakterikdir[9,s.106;10,s.276]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, külli miqdarda orta əsr yazılı mənbələrinə və etnoqrafik materialları tədqiqata cəlb etmiş V.A.Qordlevski Kiçik Asiyada əxilik hərəkatının öyrənilməsində böyük xidmət göstərmişdir.

Əxilə hərəkatının mənşəyi və mahiyyəti, habelə bu hərəkatın sənətkar təşkilatları ilə əlaqələrinin öyrənilməsində XIII-XVII əsrlərdə Azərbaycan sənətkarlığının tarixinin görkəmli tədqiqatçısı M.X.Heydərovun böyük xidmətləri olmuşdur. O, özünün "XIII-XVII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində sosial-iqtisadi münasibətlər və sənətkar təşkilatları" adlı əsərində Şərqi və Qərbi Avropa mənbələrindən əldə etdiyi faktiki materiallara əsaslanaraq müsəlman Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında əxi təşkilatlarının yeri və rolu haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. O, əxilə hərəkatının inkişafında üç mərhələnin aydın seçildiyini xüsusi qeyd edərək bütövlükdə bu hərəkatın XI-XV əsrləri əhatə etdiyini faktiki materiallar əsasında sübut etmişdir. Onun fikrincə, Yaxın Şərqi məzh göstərilən dövrdə əxilə və sənətkar təşkilatları paralel şəkildə mövcud olmuşlar[8,s.6]. Lakin bu təşkilatlar bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, əksinə, qarşılıqlı təsir şəraitində fəaliyyət göstərmişlər. Bu təsir hər iki təşkilat üçün, demək olar ki, eyni olan mərasimlərdə özünü daha aydın göstərirdi.

Lakin sənətkar təşkilatlarını sırf əxi təşkilatlarından fərqləndirən mühüm xüsusiyyətlər də mövcud idi. Əvvəla, sənətkar təşkilatları əxiliyə nisbətən xeyli əvvəl meydana gəlmiş və daha sabit xarakter daşmışlar. XVI əsrdən başlayaraq əhəmiyyətini itirməyə başlayan əxiləkdən fərqli olaraq sənətkar təşkilatları daha uzun müddət fəaliyyət göstərmişdilər[8,s.45]. İkincisi, öz fəaliyyətlərini dini-fəlsəfi təbliğat üzərində quran əxilərdən fərqli olaraq, sənətkar təşkilatlarının fəaliyyətində istehsal və satış funksiyaları da mühüm rol oynayırdı[8,s.45].

Müxtəlif xarakterli mənbələrdə sex, həmkar və əsnaf kimi təqdim edilən sənətkar təşkilatları XI-XVI əsrlərdə şifahi şəkildə yayılan fütuvvatnamələr əsasında idarə olunurdular. Onu da göstərmək lazımdır ki, əxiliyin sənətkar təşkilatlarına təsiri özünü fütuvvatnamələrdə daha aydın göstərirdi. Əslində fütuvvatnamələr həm əxilə, həm də sənətkarlar üçün davranış normasını və mədəni-əxlaqi kamilliyə çatmağın yollarını müəyyənləşdirən meyar idi. Hec də təsadüfi deyildir ki, müxtəlif təşkilatlarda birləşən istər əxilə, istərsə də tacir və sənətkarlar özlərini, ilk növbədə, dini imanın

üzvləri hesab edirdilər[22,s.13]. Bu təşkilatlarda isə o şəxslər yüksək qiymətləndirilirdi ki, onlar hər hansı sənətin sirlərinə dərin bələd olmaqla yanaşı, həqiqətpərəst, həmişə köməyə gəlməyə hazır olan, əlaçiq və xoşəftar olsun. Bu təşkilatlara daxil olan şəxslər qarşısında öz sənətinin kamil bilicisi olmaqla yanaşı, yüksək mədəni-əxlaqi keyfiyyətlərə sahib olmaq kimi tələblər irəli sürülürdü. Əslində orta əsrlər dövründə, xüsusilə XI-XVI əsrlərdə sənətkar təşkilatları sufi-dərviş ordenləri ilə sıx bağlı olan sosial-fəlsəfi sistemin bir hissəsi idilər[22,s.13].

Orta əsrlərin əvvəlki dövrləri ilə müqayisədə son orta əsrlərdə sənətkar təşkilatlarının istər adlarında, istərsə də təşkilati strukturunda müəyyən aydınlıq nəzərə çarpır. Uzun müddət "muxtarifə", "uzan" və "əsnaf" kimi müxtəlif adlarla adlandırılan sənətkar təşkilatları son orta əsrlərdə daha çox "əsnaf" kimi təqdim edilirlər[8,s.51-53]. XVIII əsrin əvvəllərində rəsmi sənədlər əsasında tərtib edilmiş "Təzkirət əl-muluk" adlı mənbədə tacir və sənətkarların birlikləri ancaq "əsnaf" adı ilə verilir[5,s.31]. XVIII əsrin sonuna qədər İranda və Cənubi Qafqazda sənətkar təşkilatları üçün "əsnaf" ən tipik ad hesab edilirdi. Bəzi mənbələrdə təsadüf edilən "həmkar" termininə gəldikdə isə, Cənubi Qafqazda sənətkar təşkilatları yalnız XIX əsrdə bu adla tanınmağa başlamışdılar[7,s.165;16,s.323;20,s.14]. Beləliklə, ərəb dilində "sinif" mənasını verən "əsnaf" terminini son orta əsrlər dövründə Azərbaycanın sənətkar təşkilatları üçün daha xarakterik ad hesab etmək olar.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, son orta əsrlərdə də sənətkar təşkilatları yalnız sənətkarları deyil, ticarət və istənilən peşə ilə məşğul olanları öz sıralarında birləşdirirdilər. Müasirlərdən birinin yazdığı kimi, "Əlaflardan tutmuş tuluqçulara kimi bütün peşə adamları İranda da, Türkiyədə də, Zaqafqaziyada da həmkarlar təşkil edirlər"[20,s.14]. Bununla belə, orta əsr Avropa şəhərləri üçün

xarakterik olan sex inhisarının Azərbaycanda olmaması ona gətirib çıxarmışdı ki, burada sənətkarların böyük bir hissəsini sənətkar təşkilatlarına daxil olmayan azad sənətkarlar təşkil edirdi.

Sənətkar təşkilatlarının-əsnafın təşkilində peşə prinsipi əsas rol oynayırdı. Məlum olduğu kimi, digər şərq şəhərlərində olduğu kimi, Azərbaycan şəhərlərində də sənətkarların əsas hissəsi bazarlarda, bazarlara bitişik məhəllələrdə məhz peşə prinsipi əsasında cəmləşirdilər. Bütün orta əsrlər dövründə bazarlar istehsal və satış əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün ən əlverişli yer hesab edilirdi. İstehsal edilən məhsulu daha yaxşı satmaq və eyni zamanda yerli hakimlərin özbaşınalıqlarına qarşı birgə mübarizə aparmaq zərurəti sənətkarları eyni məhəllədə yığıcam şəkildə məskunlaşmağa və əsnafda birləşməyə məcbur edirdi. Bütün orta əsrlər dövründə, digər müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan şəhərlərində də bu prinsip əsasında təşkil edilmiş çoxlu sənətkar təşkilatları mövcud idi[3;14;15]. XIX əsrdə Cənubi Qafqazda sənətkar təşkilatlarının fəaliyyətinin tədqiq etmiş S.A.Yegiazarovun verdiyi məlumata görə Rusiya-İran müharibələrində qədar, onun İran adlandırdığı Cənubi Azərbaycan şəhərlərində, eləcə də Şimali Azərbaycanda da tacir və sənətkarları birləşdirən təşkilatlar fəaliyyət göstərirdi. Arxiv sənədlərinə istinad edən müəllif Şamaxıda toxucuların, dəmirçilərin, papaqçıların, aşbazların və hətta çörəkçilərin ayrıca təşkilatlarının olması haqqında məlumat verir[7,s.XXII].

Sənətkarların sayının çox olduğu əsas ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərində hər bir sənət sahəsi üzrə bir və yaxud bir neçə əsnaf fəaliyyət göstərirdi. XVIII əsrin sonuncu rübündə Şuşada qalayçıları, çəkməçiləri, papaqçıları, dabbacıları öz sıralarında birləşdirən əsnaf təşkilatları haqqında mənbələrdə məlumatlar var. Bu əsnafın hər birində on nəfərdən iyirmi beş nəfərə qədər öz v olurdu[21,s.66]. Böyük şəhərlərdən fərqli olaraq sənət və peşə sahiblərinin sayının az olduğu kiçik şəhərlərdə bir neçə sənət sahəsinin nümayəndələri birləşərək mürəkkəb əsnaf yaradırdılar. Milli-dini mənsubiyyət də müstəqil əsnafın təşkil edilməsinin səbəblərindən biri ola bilərdi. XIX əsrdə İrəvan şəhərində eyni peşədən olan müsəlmanlarla ermənilərin ayrı-ayrı təşkilatlarda birləşmələrini buna misal göstərmək olar[12,s.30].

Şəhər özünüidarəçiliyində mühüm rol oynayan Qərbi Avropa sexlərindən fərqli olaraq, əsnafın fəaliyyəti şəhər haakimiyət orqanlarının ciddi nəzarəti altında idi. Tədqiqatçı V.N.Leviatovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, əsnafın “şəhərlərin həyatına azacıq da olsa təsir göstərməyən zəif təşkilatlar idi”[15,s.60]. XIX əsrdə

Cənubi Qafqazda sənətkar birliklərinin fəaliyyətini tədqiq etmiş bir çox tədqiqatçılar əsnafın şəhər həyatındakı rolunu bir qədər şişirdərək onların xeyli səlahiyyətlərə malik olduqlarını iddia edirlər. Əslində isə, əsnafın daxili müstəqillikləri belə, hüquqi baxımdan tamamilə nisbi xarakter daşıyırdı.

Şəhər idarə orqanlarının əlavəsinə çevrilən əsnafın fəaliyyəti onların sərəncamlarının yerinə yetirilməsi, daha doğrusu, vergilərin emalatxanalar arasında bölüşdürülməsi və çox nadir hallarda həm də toplanması ilə məhdudlaşırı. Əsnaf arasında və onlardan hər birinin daxilində yaranan mübahisələr və münafişələr şəhər rəhbərləri tərəfindən inzibati yolla həll edilirdi[8,s.59]. Bu dövrdə əsnaf üzvləri arasında münasibətləri tənzimləyən hüquqi sənədin tərtib edilməməsi də, görünür elə bunun nəticəsi idi.

Səlahiyyətlərinin kifayət qədər məhdud olmasına baxmayaraq, əsnaf bir çox daxili məsələləri özləri həll edirdilər. Belə məsələlər əsnafın ali orqanı olan ümumi yığıncaqda müzakirə edilirdi. Ümumi yığıncağın həll etdiyi məsələlərin sırasına əsnaf üzvlüyünə və ustalığa qəbul, günahkar əsnaf üzvlərinin cəzalandırılması, ehtiyacı olan əsnaf üzvlərinə yardım göstərilməsi və nəhayət, vergi və mükəlləfiyyətlərin bölüşdürülməsi daxil idi. Əgər nəzər alsaq ki, xanlıqlar dövründə Azərbaycanda vergilər ildə 4 dəfəyə toplanırdı[1,v.34-35;13,s.110] və şəraitə uyğun olaraq vaxtaşırı onlara dəyişiklik etmək zərurəti yaranırdı, onda belə ehtimal etmək olar ki, əsnafın ümumi yığıncağı il ərzində ən azı 4 dəfə toplanırdı.

XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş əsnafda əsas vəzifələr ustabaşı, aqsaaqal, xəzinədar və ıgıdbaşı idi. Əsnafın daxili strukturu və funksiyaları haqqında ən mötəbər mənbələrdən hesab edilən “Təzkirət əl-muluk”a görə hər bir əsnaf hörmətli və yüksək ixtisaslı ustalardan özünə ustabaşı seçirdi. Lakin ustabaşı öz vəzifəsinin icrasına yalnız şəhər hakimi tərəfindən təsdiq edildikdən sonra başlaya bilərdi: “...hər bir (peşəkar) sinfi və hər bir kənd kimi etibarlı və əmin bilirlərsə, öz aralarında təyin edib və onun adına rızanamə (razılıq vəərəqəsi) yazıb onun üçün bir məvacib təyin edir, nəqibin möhürü ilə etibarlandırır, kələntərin hüzuruna gətirib ondan xələt və təliqə alırlar”[5,s.81]. Şübhəsiz ki, şəhər hakimi tərəfindən təsdiq edilən ustabaşının əsas funksiyası onun ömrü və sərəncamlarını yerinə yetirməkdən ibarət olurdu. Bu fikri İrəvan şəhərindəki əsnafın fəaliyyətindən bəhs edən mənbədə verilən məlumat da təsdiq edir: “Sexlərin quruluşuna gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, müsəlmanların hər il sənət və ticarət sahəsi üçün ayrıca uctabaşı seçsələr də, onun vəzifəsi ancaq şəhər xəzinəsi üçün toplanacaq vergilərin bölüşdürülməsi və toplanması ilə

məhdudlaşır”[12,s.31]. Ustaların istehsalın təşkilində rolu haqqında mənbələrdə heç bir məlumat yoxdur.

Hakimiyyət orqanları ilə sənətkarlar arasında vasitəçi rolunda çıxış edən əsnafın öz üzvlərinin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması qayğısına da qalır. Əsrlər boyu təşəkkül tapmış adətlərə görə əsnaf başçıları zəruri hallarda hakimiyyət orqanlarına sənətkarlardan toplanan vergiləri azaltmaq xahişi ilə müraciət edə bilirdilər. Bu adət xalqın şüurunda o dərəcədə dərin kök salmışdı ki, hətta rus işğalının ilk illərində əsnaf başçıları belə xahişlə rus hakimiyyət orqanlarına müraciət etmişdilər[7,s.253]. 1820-ci ildə Şamaxıda bir neçə toxucu, çox güman ki, ustabaşı və ağsaqqallar “ustaların birliyi” (“общество мастеровых”) adından rus məmurlarına icarədarın özbaşnalığından şikayət edərək növbəti il üçün vergilərin toplanmasını təşkilatın özünə həvalə edilməsini xahiş etmişdilər[2,v.9 ar.].

Hər bir əsnafın özünə məxsus bayrağı və xüsusi nişanları var idi. Bayraqlar, adətən qırmızı parçadan tikilərək naxışlarla bəzədilir və onların üzərində hər bir əsnafın işlədiyi əmək alətləri təsvir edilirdi. Müxtəlif bayramlarda və digər şəhərlərdən gələn hörmətli qonaqların qarşılınması zamanı təşkil edilən mərasimlərdə hər əsnaf öz bayrağı ilə iştirak edirdi[9,s.107]. Hələ Səlcuqların hökmranlığı dövründə bərqərar olmuş bu qayda xanlıqlar dövrünə qədər gəlib çatmışdı. XIX əsrin əvvəllərinə aid materialdan göründüyü kimi, Şəki şəhərinə yüksək rütbəli qonaq gələn zaman bütün şəhər əhalisi kimi, ustabaşılar da “əлиндə xüsusi bayraq, arxalarında cəmi həmkarları olmaq şərtilə pişvaza çıxırdılar”[4,s.27].

Göründüyü kimi, son orta əsrlər dövründə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sənətkar təşkilatları sex təşkilatlarının daha primitiv və patriarxal forması idi. Bu təşkilatlarda sənət istehsalının bütün tərəflərini əhatə edən ümumi qaydaların işlənilməsi və hazırlanması hələ başa çatmamışdı. Nizamnamə əsasında işləyən orta əsr Qərbi Avropa sexlərindən fərqli olaraq əsnafda idarəçilik daha çox adətlərə və şəriət qaydalarına əsaslanırdı. Müsəlman Şərqi digər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da sənətkar təşkilatlarının daxili həyatında, ilk növbədə isə təşkilat üzvlərinin əxlaq və davranış qaydalarının tənzimlənməsində İslam dini böyük rol oynayırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivini, f. 24, s. 1, i. 81*
2. *Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivini, f. 24, s. 1, i. 84*
3. Əliyev F.M. *Şimali Azərbaycan şəhərləri*. Bakı, 1960
4. Nəbiyev Ə. *XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Nuxa qəzası haqqında tarixi-etnoqrafik materiallar*. // *Azərbaycan MEA Tİ EA, f.1, s. 13, i. 5822*
5. *Tadhkirat al-muluk a manual of Safavid administration (circa 1137 / 1725). Persian text in facsimile and explained by V.Minorsky. London, 1943*
6. Бартольд В.В. *Ислам*. Пг. 1918
7. Егузаров С.А. *Исследования по истории учреждений в Закавказье. ч. II, Городские цехи*. Казань, 1891
8. Гейдаров М.Х. *Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII-XVII вв.* Баку, 1987
9. Гордлевский В.А. *Государство сельджуков в Малой Азии. // Избранные сочинения. Исторические работы. т. I, М., 1960*
10. Гордлевский В.А. *Из жизни цехов в Турции. К истории ахи. // Избранные сочинения. Исторические работы. т. I, М., 1960*

11. Гордлевский В.А. *Дервиши Ахи Эврана и цехи в Турции. // Известия АН СССР, 1927, №1*
12. *Городское поселение Эриванской губернии. // Сборник статистических сведений о Кавказе. т. I, отд. 1, Тифлис, 1869*
13. Григорьев В.Н. *Статистическое описание Нахичеванской провинции*. СПб., 1833
14. Кузнецова Н.А. *Из истории социально-экономических отношений в Иране в первой трети XIX в.* // *Иранский город и городское ремесло*. М., 1952
15. Левиатов В.Н. *Очерк из истории Азербайджана в XVIII в.* Баку, 1948
16. Мехиа Ш.А. *Города и городской строй феодальной Грузии XVII-XVIII вв.* Тбилиси, 1959
17. Неймат М.С. *Корпус эпиграфических памятников Азербайджана*. Баку, 1961
18. Пигулевская Н.Б. *Византия и Иран на рубеже VI и VII веков*. М.-Л., 1946
19. Тревер К.В. *К вопросу о ремесленных корпорациях в Сасанидском Иране. // Эллинистический Ближний Восток. Византия и Иран: история и филология*. М., 1967
20. Шанишев П. *Два слова об амкаре*. Тбилиси, 1857
21. Шахов С. *К вопросу об изучении феодальной экономики Карабахского ханства. // Известия АН Арм. ССР, 1947, №4*
22. Юсуф Ибни. *Содружество мастеров. Система гильдий в мусульманском городе*. // *Курьер ЮНЕСКО, январь 1978 г.*

Açar sözlər: *sənətkar təşkilatı, fütüvvatnamə, əxlik, əsnaf, istehsal, idarəçilik*

Ключевые слова: *средневековые, ремесленные организации, ахи, аснаф*

Key words: *middle ages, craftsman organizations, akhy, asnaf*

РЕЗЮМЕ

Дж. М. Мустафаев

Из истории ремесленных организаций в Азербайджане

Образованные еще в раннем средневековье, ремесленные организации в XI-XVI вв. находились под сильным влиянием ислама. Поэтому в этот период они в основном действовали совместно с религиозно-рыцарским орденом, известным как ахи.

К концу позднего средневековья профессионально сословные объединения ремесленников стали именоваться аснафами. К этому периоду аснафы, занимающиеся производством, теперь в основном решают задачи сбора налогов, поддержания порядка среди членов организации.

SUMMARY

Jamal Mustafayev

From the history of craftsman organizations in Azerbaijan.

Craftsman organizations of early middle ages in XI-XVI centuries were seriously influenced by Islam religion. Craftsman organizations of this time were in close relation with akhy (brotherhood) organizations that were known as religious-knight orders. Craftsman organizations had different names for a long time but in the late middle ages they were called as asnaf. Asnafs, who organized according to the principles of profession, were engaged with fulfillment of orders given by ruler of city, distribution and collection of taxes, than production issues.

İdarəetmə

MÜASİR YANAŞMALAR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN DÖVLƏT QULLUĞUNUNUN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

ELNUR ƏLİYEV
Siyasi elmlər və dövlət idarəçiliyi üzrə
fəlsəfə doktoru

Dövlət qulluğunun idarə edilməsi və inkişafı siyasi məsuliyyət olub düzgün təşkil olunması və institusionallaşdırılması lazımdır. Aİ ölkələrində təklif olunacaq dövlət xidmətləri ilə əlaqələndirməklə dövlət insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində standartlaşdırma və tətbiq etmə birliyi mərkəzi dövlət qulluğu ofisləri tərəfindən təmin olunur. Bu vəzifə tək bir idarə tərəfindən həyata keçirilə biləcəyi kimi bu çərçivədə olan səlahiyyətlər də müxtəlif idarələr arasında bölüşdürülə bilər (6).

Son dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilən islahatlar çərçivəsində; insan resurslarının idarə edilməsindən məsul olan hakimiyyət mərkəzindəki ofislərin, ümumilikdə insan resurslarının idarə edilməsi məsələsində detallı mərkəzi nəzarətləri və digər bürokratik proseduraları azaldıb norma, standart və qanuni aktların hazırlanması, məhsuldarlığın idarə olunması, insan resursları informasiya sistemlərinin yaradılması, strategiya hazırlamaq, yuxarı vəzifəli idarəçilərin seçilməsi kimi insan resursları sahəsində daha strateji məsələlərə diqqət yetirmə tendensiyasında olduqları müşahidə edilir. Xüsusilə, qadınların və əlillərin dövlətdə iş ilə təmin olunması, yuxarı vəzifəli rəhbərlərin seçilməsi və dövlətdə səmərəliliyin idarə olunması məsələləri ön plana çıxır.

1. Dövlət qulluğunun idarə edilməsi-təşkilatlanması, rolu və funksiyaları

Bu nöqtədə, dövlət qulluğundakı insan resurslarının idarə edilməsindən məsul olan ofis dövlət qulluğunda olan işçilərdən yalnız dövlət məmurları ilə məsul ola biləcəyi kimi bütün dövlətdəki digər işçilərin məşğulluğunda da cavabdehdir. Lakin bu cavabdehliyin xarakteri yalnız standartların, şərtlərin və məvəciblərin müəyyən edilməsi, dövlət qulluğundakı insan resursları üzrə informasiya sistemlərinin yaradılması və idarəetməsi ilə işə götürüləcək şəxslərin ümumi saylarının müəyyən edilməsi ilə də məhdudlaşa bilər.

Bu nöqtədə, dövlət qulluğu ofisinin təşkilatlanması, rolu və funksiyaları yuxarıda bəhs edilən dövlət idarəetməsi münasibətləri çərçivəsində formalaşır. Demək olar ki, bütün inkişaf etmiş ölkələrdə, dövlət qulluğunun idarə edilməsi ilə məşğul olan mərkəzi bir qurum var. Dövlət qulluğunda insan resursları idarəetməsində operativ xarakterli işlər isə əsasən hər bir dövlət idarəsinin bazasında köməkçi xidmət keyfiyyətində yaradılan və müvafiq idarənin insan resursları idarəetməsinə əsaslanmış ofislər vasitəsilə aparılır (7).

Dövlət xidmətlərinin və dövlət qulluğundakı insan resurslarının

idarəçiliyinə dair Dövlət qulluğu Ofislərinin desentralizasiya/(qeyri - mərkəziləşdirilmiş) (decentralized) və mərkəzi (centralized) olmaqla iki növ təşkilatlanma modeli vardır: (1). Həmin iki modelin üstün və çatışmayan cəhətləri aşağıdakı cədvəldə təqdim olunur.

Cədvəl 3.1. Dövlət idarəçiliyində insan resurslarının idarə olunması sistemlərinin üstünlükləri və mənfi cəhətləri

	Mərkəzi sistem	Desentralizasiya (qeyri - mərkəziləşdirilmiş) sistemi
İfado - izahat	İnsan resurslarının idarə olunması siyasətindən, əsasnamələrinin hazırlanması və həyata keçirilməsindən məsul olan mərkəzi qurum var. Yüksək səviyyədə nəzarət və standartlaşdırma mövcuddur.	Mərkəzi qurum əsasən insan resurslarının idarə edilməsi siyasətini müəyyənləşdirir və bu siyasət və əsasnamələri tətbiq edir və insan resurslarının idarə edilməsi siyasətinin həyata keçirilməsinin nəticələrinə nəzarət edir. Nazirliklərin və strukturların rəhbərləri insan resursları ilə əlaqəli qərarlarda daha müstəqildir.
Üstünlükləri	Nazirliklərin arasında insan resurslarının idarə olunmasını uyğunlaşdırmaq üçün lazımi ilkin şərtləri təmin edir. İnsan resurslarının büdcəsi və büdcə xərcləri üzrə yüksək səviyyəli nəzarət təmin edir. İnsan resurslarının idarə olunması xərclərini azaldır.	Rəport verməklə əlaqəli səlahiyyətləri müəyyən edən nazirliklər, hüquq və vəzifələrinə nail olmaq üçün insan resursları ilə bağlı məsələlərdə daha çox qərar verir. Mərkəzi nəzarət azalır və bu səbəbdən rəhbərlərin insan resursları ilə bağlı qərarları daha yaxşı mənimsəmələrinə imkan verir.
Mənfi cəhətləri	Nazirliklərin tələblərinə cavab daha yavaş verilir. Nazirliklərin insan resursları idarəetməsinin struktur vahidlərinin aməkdəşləri fikirlərini, yalnız öz nazirliklərinin fəaliyyətindəki rollarına cəmləyirlər.	İnsan resursları idarəetmə siyasətlərinin uyğunlaşdırılması üçün güclü nəzarət və tətbiq sistemi lazımdır. Mərkəzi strukturlaşmanın olmadığı və zəif səlahiyyətlərə təchiz edildiyi bu modeldə tətbiq və nəzarət mümkün deyil. Hər bir nazirlik və mərkəzi qurumda inzibati tutum və yetərli texniki bilik lazımdır, lakin əksəriyyətlə bu mümkün olmadığından dövlət kadr sisteminin fəaliyyətində nizamşizliqlər ortaya çıxır. Nazirlər və müəssisə başçılarının qərar vermə səlahiyyəti olduqca geniş olduğundan qurumlar və şəxslər arasında ciddi məsələ fərqləri, işçilərin işə qəbulunda və kadrların vəzifələrinin artırılmasında qanunsuzluqlar baş verir. Kadrlarla əlaqəli məlumatların mərkəzi quruma çatdırılması üçün mürəkkəb sistemlər və bunların bir-biri ilə uyğunluğu üçün də mərkəzi müdaxilə tələb olunur.

Mənbə : (Baltija, 2015)

Ənənəvi olaraq, ümumilikdə dövlət qulluğundakı insan resurslarının idarə olunması və dövlət qulluğunda məşğulluqdan məsul olan dövlət qulluğu ofisləri mərkəzi hökumət səviyyəsində insan resurslarının idarə edilməsindən məsuldur. Avstriya, Finlandiya, İrlandiya, Yaponiya, , Hollandiya, Norveç, İsveçrə, Birləşmiş Krallıq və ABŞ kimi bir çox ölkədə bu struktur daha az

inzibati nəzarət və daha strateji səviyyəli işlə məşğuldur (8).

Almaniyada mərkəzi hökumət səviyyəsində insan resursları üçün mərkəzləşmiş bir orqan yoxdur. Avstraliya, Belçika, Çexiya, Portuqaliya və İsveç kimi bəzi ölkələrdə insan resurslarının idarə olunmasında qeyri-mərkəzləşdirilmiş bir model var və mərkəzi struktur nazirliklər və qurumlar arasında yalnız insan resurslarının idarə olunmasını koordinasiya edir (12,10).

Mərkəzi strukturlaşma modeli çərçivəsində mərkəzi insan resursları idarələri bəzi ölkələrdə Ənənəvi Dövlət İdarəçiliyi çərçivəsində qatılaraq mərkəzləşdirməyə əsaslanan bir xüsusiyyətə sahibdir, bəzi ölkələrdə isə Yeni Dövlət İdarəetməsi yanaşmasına əsaslanan əməliyyat məsələlərində digər strukturlara səlahiyyət verir və daha çox strateji və siyasət səviyyəsində nizamlanmalara və tətbiq etmə birliyini təmin etməyə yönəlmişdir.

2. Dövlət Qulluğunda İnsan Resursları İdarəetməsində Beynəlxalq Trendlər və Onların Yerli Tətbiqləri

İnsan resurslarının idarə olunmasında məsul olan mərkəzi ofislərin hüquq və vəzifələrinə dair son islahatlar tədqiq edildikdə, mərkəzi bir dövlət qulluğu kadrları ofisi olan Avstriya, Yaponiya, Norveç, İngiltərə və ABŞ-da həmin ofislərin rolu və funksiyalarının xüsusilə yeni dövlət idarəçiliyi mövqeyinə uyğun olaraq yenidən strukturlaşdığı müşahidə olunur (8).

Avstriyada, 2002-ci ildə Deruqulyasiya Qanunundan sonra İnsan Resursları İdarəetmə mərkəzi orqanının rolu yenidən müəyyən edilmiş və digər nazirliklərin insan resursları ilə əlaqəli qərarlarında müdaxiləsi azalmışdır. Yaponiyada isə insan resursları idarəetməsində mərkəzi strukturlaşmanın ən mühüm problemlərindən biri olan artan bürokratik yazışmaların azaldılmasına istiqamətlənmiş şəkildə strateji kadr idarəetməsi perspektivi ilə görülən işlər nəticəsində Milli Dövlət Kadri Nüfuzu, bürokratik proseduraları azaltmış, fərdi və ətrafı ilkin yoxlamalar etməkdən imtina etmişdir. Nəticə olaraq, dövlət qulluğunun kadr idarəetmə sistemi ilə bağlı açıq standartların ortaya qoyulması, təsdiq və rəy alınması üçün 2002 - ci ildə təxminən 4 400 əməliyyat qaldırılmışdır.

Norveçdə son illərdə başqasına səlahiyyətin daha çox verilməsinə və mərkəzi insan resurslarının idarə olunması ofisi baxımından daha strateji və detallı olmayan idarəetmə modelinə doğru meyil olmuşdur.

Böyük Britaniyada mərkəzi insan resursları orqanının rolu yenidən nəzərdən keçirilmişdir. Əsasən hökumətin sonrakı dövrdə üzləcəyi problemlər nəzərə alınaraq işçi qüvvəsi planlaşdırması nöqtəsindəki prioritetlərin ortaya qoyulması məsələsi həll olur. Bununla yanaşı, dövlətin yüksək vəzifəli rəhbərləri üçün potensial istedadların ortaya çıxarılması yüksək vəzifəli dövlət məmurlarının işə qəbulu və dövlət rəsmilərinin karyera imkanları və peşəkar təkmilləşməsi mühüm xidmət sahələri arasında yer alır. Bundan başqa, dövlət qulluğu kadrları ofisi, dövlətdə işə qəbul edilmiş prinsipləri, dövlət məmurlarının əmək haqqı tabeli, onların sosial müdafiə məqsədli hüquqları, işdən azad olunma və vəzifənin məxfiliyinin təminatına dair qayda, əsas və üsulları müəyyən edir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında isə son dövrdə, Kadrların İdarə Olunması Ofisi, qayda qoyma rolundan, federal qurumlardakı innovasiya və effektiv insan resursları idarəetmə praktikalarının inkişaf etdirən bir xarakterə bürünmüş və sahib olduğu vəzifələr böyük ölçüdə büdcə ofisinə yönəlmişdir. Çevik işə qəbul etmə imkanlarının istifadə olunması, məhsuldar qiymətləndirmə sistemi, insan resurslarının strateji idarəetməsi və idarələrin hesab verə

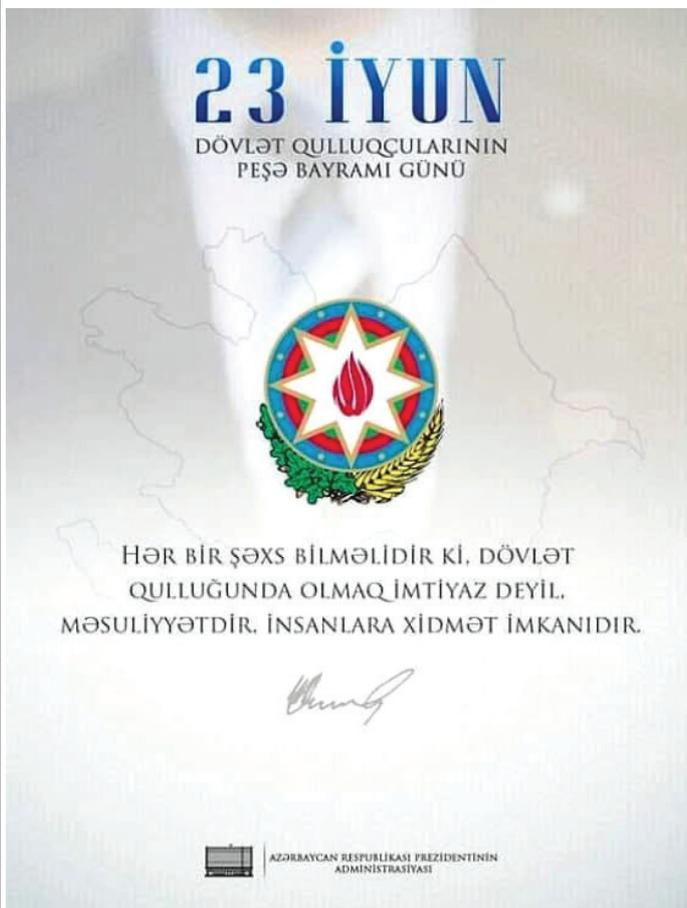
bilmə sistemlərinin inkişaf etdirilməsi məsələlərində müxtəlif texniki xidmətlər təklif edir. Bu yenidən fokuslanmaq və ya rolun yenidən müəyyənləşdirilməsi nəticəsində əmək haqqı, məhsuldarlığı idarəetməsi və işə qəbul məsələləri prioritet qazanmışdır.

Türkiyədə 16 Aprel 2017-ci il tarixində keçirilən referendum nəticəsində ölkə güclü prezident sisteminə keçmişdir. Daha əvvəl TBMM tərəfindən qəbul edilən 3046 sayılı Nazirliklərin Strukturu və Vəzifə Əsasları Haqqında Qanun və 190 sayılı Ümumi Kadr İdarəetməsi Haqqında Qanunlar nəzərə alınaraq nazirliklərin yaradılması, ləğv edilməsi və yenidən qurulması Milli Məclis tərəfindən qəbul edilən qanunlar ilə dövlət orqanlarının struktur və vəzifələri müəyyənləşdirilirdi. Hazırkı vəziyyətdə isə dövlət orqanlarının vəzifələri Prezident Fərmanları ilə müəyyən edilməyə başlanmışdır. Daha əvvəl, Baş nazir dövlət idarəetməsində rəhbər struktur olsa da yeni sistemdə Prezident, hakimiyyətin mərkəzi olmuşdur.

Daha əvvəl Türkiyədə, dövlət qulluğunda insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində zəif və məhdud səlahiyyətli Baş Nazirliyə bağlı Dövlət Qulluğu İdarəsi, mərkəz xüsusiyyətdə bəzi funksiyaları icra edərkən yeni sistemdə həmin dövlət qurumunun vəzifəsinin müxtəlif strukturlara həvalə edilərək bir illik keçid dövründən sonra tamamilə bağlanması qərarlaşdırılmışdır.

Mövcud sistemdə, Prezident administrasiyası tərkibində daha əvvəl Baş Nazirlik sisteminin tərkibində olan Kadrlar və Prinsiplər Baş İdarəsinə əlavə olaraq yeni yaradılan İnsan Resursları Ofisi adında insan resursları sahəsində səlahiyyətli olan iki struktur yer alır. Bununla yanaşı, dövlətdə insan resursları idarəetməsi sahəsində Əmək Nazirliyi nəzdində Əmək Baş İdarəsi Dövlət Qulluğu İdarəsinin vəzifələrinin bir hissəsini öz öhdəsinə götürmüşdür. Maliyyə Nazirliyində də keçmişdə olduğu kimi, Mühəsibatlıq və Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi nəzdində dövlət məmurlarının əmək haqqı və digər hüquqlarının müəyyənləşdirdiyi struktur yer alır. Digər imtahan vəzifələrindən başqa, dövlətdə karyera qrupu istisna olmaqla başqa aşağı vəzifələrdə işə başlamaq üçün lazım olan ümumi imtahanın keçirilməsi və əldə edilən ballara görə bu şəxslərin işə qəbul edilməsi işlərini icra edən imtahan mərkəzi xüsusiyyətindəki Ölçmə, Seçmə və Yerləşdirmə Mərkəzi bu sahədə fəaliyyət göstərən digər bir qurumdur.

İnkişaf etmiş ölkələrdəki dövlət qulluğunda insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində islahatlar xülasə şəklinə götürüldükdə, fərdi və müfəssəl tətbiqetmələrin nazirlik və təşkilatlara verildiyi, mərkəzi dövlət qulluğu ofislərinin / dövlət qulluğunda olan insan resursları ofislərinin isə daha strateji səviyyədə, insan resursları strategiyasının yaradılması, icra ediləcək dövlət xidmətləri çərçivəsində iş analizlərinin və işçi qüvvəsi planlarının yaradılması, istedadlı şəxslərin müəyyən edilməsi, yuxarı vəzifəli idarəçilər üçün imtahanın keçirilməsi və ya bunların müəyyən edilməsi və bunların üçün bir sistemin yaradılması, dövlət qulluğunda işləyənlər üçün ödəniş, digər maliyyə və sosial hüquqlara bağlı cədvəllərin hazırlanması, onların sosial təhlükəsizlik hüquqlarının müəyyən edilməsi, dövlətdə işə götürülmələri üçün ümumi seçki meyarlarının və standartların müəyyən edilməsi və dövlətdə məşğulluqlarına dair islahatların, qanuni aktların hazırlanması, dövlət qulluğunda insan resursları informasiya sisteminin yaradılması və idarə olunması ilə dövlətdə məhsuldarlığın idarə olunması məsələlərinə yönəlmiş müşahidə edilir.

3. Azərbaycanda Dövlət Qulluğunun İdarə Edilməsinin Təkmilləşdirilməsi üçün Model Təklifi

Azərbaycanda mövcud vəziyyətdə imtahan mərkəzi xarakterində bir qurum olmaqla yanaşı, ümumilikdə səlahiyyətlər müvafiq nazirliklərə paylanmış vəziyyətdədir. Dövlət qulluqçularının hazırlanması və yenidən hazırlanmasını Azərbaycan Respublikasının Prezident yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası həyata keçirməkdədir.

Türkiyədə, hakimiyyət mərkəzi xarakterli Prezident Administrasiyası tərkibində iki struktur yaradılaraq dövlətdə insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində səlahiyyətli qəbul edilmişdir. Türkiyə praktikası yanında digər inkişaf etmiş ölkələrdəki praktikaların yaxşı və pis tərəfləri tədqiq edilərək Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin hamısını əhatə edəcək şəkildə dövlət idarələrinin təşkilatlanması və dövlət qulluğundakı insan resursları sahəsində fəaliyyət göstərəcək yeni strukturlaşmağa ehtiyac olduğu ehtimal edilir.

Dövlət insan resurslarının idarə olunması üzrə mərkəzi təşkilatlanmanın Prezident sistemi ilə idarə olunan Azərbaycan üçün daha münasib hesab edilir. Belə ki, ABŞ, Kanada, İngiltərə, İsrail, Polşa, Slovakiya, Meksikada dövlət qulluğunda insan resurslarının idarə olunmasından mərkəzi struktur məsuliyyət daşıyır və bu struktur hakimiyyət mərkəzində yer alır (5;9;10).

Bu çərçivədə, hakimiyyət mərkəzi xarakterli Prezident administrasiyası bazasında hazırda fəaliyyət göstərən Dövlət Qulluğu və Kadr Məsələləri şöbəsinin vəzifə sahəsi bütün dövlət orqanlarını əhatə edəcək şəkildə strukturunun təkmilləşdirilməsi faydalı olacağı qəbul edilir. Bu struktura, dövlət idarəçiliyi sahəsində

aparılması vacib olan islahatların hazırlanması və həyata keçirməyin koordinasiya edilməsi kimi vəzifələrin də verilə biləcəyi güman edilir. Çünki, dövlət idarəçiliyi sahəsindəki islahatların, dövlət xidmətlərinə, dövlət orqanlarının təşkilatlanmasına və daha sonra dövlət qulluğunda insan resurslarının idarə olunmasının səlahiyyət verilmiş vahid mərkəzi orqan vasitəsi ilə aparılmasının islahatlardan istənilən nəticələrə çatmaq üçün lazımlı olduğu ehtimal edilir.

Yenidən strukturlaşmanın nəticəsi olaraq, Dövlət Qulluğu və Kadr Məsələləri şöbəsinin strateji məsələlərə diqqət yetirməsi və həyata keçirilmə məsələlərinin imkan dairəsində müvafiq idarələrə verilməsi uyğun hesab olunur. Bu baxımdan, Prezident Administrasiyası tərkibində Dövlət Qulluğu və Kadr Məsələləri şöbəsi mövcud olan vəzifələrinə əlavə olaraq aşağıdakı vəzifələri və funksiyaları yerinə yetirməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

- Dövlət qulluğu qanunu hazırlıq işlərini icra etmək,
- Dövlət xidmətlərinin təqdim olunma üsulları, dövlət qulluğunun genişlənməsi, yeni idarələrin yaradılması və təşkilatlanması, dövlət qulluğu insan resurslarının hüquq və vəzifələrinə qarşı qanunvericilik hazırlığı işlərinin koordinasiyasını təmin etmək, bu məsələlərdə hazırlanan qanunvericilik layihələrinin hazırlanmasına töhfə vermək, araşdırmaq və rəy bildirmək,

- Dövlət qulluğu ilə bağlı iş analizlərinin və bu işlərin aparılması üçün lazımı keyfiyyətlərin müəyyən olunmasına yönələn bir layihənin hazırlanması və həyata keçirilməsinə başlanaraq koordinasiya edilməsi,

- Milli Məclis, nazirlik və digər dövlət orqanlarında müşavirlər və analoji xüsusiyyətə sahib vəzifəli şəxslərin heyət və vəzifələrinin sayı və istifadə olunması prinsipləri üçün standartları müəyyən etmək və statistik məlumatların qeydiyyatını aparmaq,

- Nazirliklərə görə karyer ixtisasların və onların xüsusiyyətlərinin aidiyyəti nazirliklərlə koordinasiyalı şəkildə müəyyənləşdirmək,

- Nazirliklərdəki orta və yuxarı səviyyəli vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi və onlara hansı keyfiyyətlərə malik olan şəxslərin təyin oluna biləcəyini müəyyən etmək,

- Dövlətdə orta və uzunmüddətli işçi qüvvəsi planlaşdırmasını aparmaq və onları ictimaiyyətlə bölüşməklə vətəndaşların karyerasını planlaşdırmalarına kömək etmək,

- Yuxarı vəzifəli rəhbər kimi təyin edilə biləcək şəxslər üçün imtahanın təşkil edilməsi və bu keyfiyyətə sahib olan şəxslərin yuxarı vəzifəli şəxslərdən təşkil olunan sistemin yaradılması,

- Dövlət işçiləri haqqında bütün statistik məlumatları toplamaq, kadrların reyestrini mərkəzi səviyyədə saxlamaq, qurumlar arası məlumatların mübadiləsi üçün zəruri texniki koordinasiyanı təmin etmək,

- Dövlət sektorunda səmərəliliyin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə dair işlərin aparılması və koordinasiya edilməsi,

- İllik büdcənin hazırlıq mərhələsində büdcənin hazırlanmasından məsul olan struktur ilə koordinasiyalı şəkildə müvafiq maliyyə ili üzrə dövlət sektorunda işə başlayacaq ümumi şəxs sayını təyin etmək və müvafiq nazirliklərlə əlaqəli şəkildə yeni işə başlayacaq şəxslərin nazirliklərə görə paylanmasını müəyyənləşdirmək,

- Büdcənin hazırlanmasına cavabdeh olan struktur ilə koordinasiyalı şəkildə dövlət məmurlarının əmək haqqı tabellərini, məvəciblərdəki artımlarını müəyyən etmək,

- Hazırlanacaq yeni layihə çərçivəsində sosial müdafiə islahatı hazırlıqlarını həyata keçirmək, dövlət məmurlarının vəzifələrinə görə sosial təminat hüquqlarına aid cədvəlləri hazırlamaq,

- Dövlət orqanlarının insan resursları strukturlarının yenidən

təşkil edilməsi, onların vəzifə və funksiyaları ilə bağlı nizamlamalar etmək, bu sahədə işləyəcək şəxslərin təhsilinə dair təlim proqramını hazırlamaq və bu strukturlar ilə koordinasiyanı təmin etmək,

- Müvafiq strukturlarla koordinasiyalı şəkildə ilk dəfə iş yerləşdirilmələri, dövlət qulluqçularının təhsili, işçilərin qurumlar arası hərəkətliliyi, məşğulluq formaları və dövlət məmurlarının məhsuldarlıqlarının aşağı olması intizam çatışmazlığı kimi səbəblərdən azad edilməsi kimi məsələlərdə lazımi standartları müəyyən etmək,

- 2019-2025-ci illər Dövlət Qulluğu Strategiyasının həyata keçirilməsinin monitorinqi və koordinasiyası bu şöbədə olması

- Dövlət Qulluğunu İdarəetmə Şurasının katiblik işlərinin aparılmasının bu şöbəyə verilməsi

(Şura tərəfindən qərarlar alınmaqdadır, bu qərarların həyata keçirilmə prosesinin təqib edilməsi lazımdır)

- Dövlət qulluğundakı kadrlarla əlaqəli qanunvericiliyinin tətbiq olunması ilə əlaqədar tərəddüdləri aradan qaldırmaq və tətbiq etməni istiqamətləndirmək,

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan vəzifələrin və funksiyaların bu şöbəyə verilməsi ilə həm Dövlət Qulluğunu İdarəetmə Şurasının qəbul etdiyi qərarları daha yaxşı tətbiq olunacaq, həm şöbənin təkmilləşdirilməsi və inkişafı ilə hakimiyyət mərkəzi güclənəcək, həm də bütövlükdə dövlət qulluğu sistemi daha səmərəli fəaliyyət göstərən bir struktura çeviriləcəkdir. Digər tərəfdən, yeni dövlət idarəetməsi yanaşması çərçivəsində, xüsusilə də dövlət qulluğundakı insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində strateji səviyyədə siyasətin hazırlanması və bunlara dair tənzimləmələrin edilməsinə cavabdeh kimi tənzimləyici mərkəzi hakimiyyət ilə siyasətləri həyata keçirməkdən məsul xidmət göstərən idarələri bir-birindən ayırmaq çox vacibdir. Bu baxımdan, Azərbaycanda dövlət qulluğunda strateji səviyyədə siyasət müəyyənləşdirmə və lazımi tənzimləyici vəzifələrin hakimiyyət mərkəzində olmasının müəyyənləşməsi və yalnız imtahan mövzuları ilə məşğul olan Dövlət İmtahan Mərkəzi isə texniki potensialı ən yuxarı səviyyədə obyektiv və etibarlı ölçmə və qiymətləndirmə strukturu kimi önə çıxarılmasının faydalı olacağı düşünülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Baltija, S. (2015). *Report on Centres of Government in the EU Member States.*

2. European Commission. (2011). *Manual on sources and methods for the compilation of COFOG statistics — Classification of the Functions of Government (COFOG).* Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2785/16355>

3. Heywood, P. ; & Meyer-Sahling, J.-H. (2008). *Corruption Risks and the Management of the Ministerial Bureaucracy in Poland (Better Government in Poland Series).* Warsaw: Ernst and Young.s.26-27

5. Lavelle, J. (2010). *Public Services HRM Policies & Practices : Trends and Challenges for HR Management in the Broader Public Sector in the International Arena.* In AAPAM ROUNDTABLE CONFERENCE.s.7

6. Meyer-Sahling, J.-H. (2009). *AB'ye Katılımdan Beş Yıl Sonra Orta ve Doğu Avrupa'da Kamu Hizmeti Reformlarının Sürdürülebilirliği (No. No:44).* OECD/SIGMA. SIGMA.s.15

7. Mutahaba, G. (2016). *Human Resource Management in*

African Public Sector : Current State and Future Direction. APS-HRMnet.

8. OECD. (2008). *The State of the Public Service.* OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264047990-en.S.37-38>

9. OECD. (2012a). *Human Resources Management Country Profiles - CANADA, (December), 4–7.*

10. OECD. (2012b). *Human Resources Management Country Profiles: Czech Republic. Adolescent Psychology around the World., (December), 243–255.* Retrieved from <http://ezproxy.lib.cam.ac.uk:2048/login?url=http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=psyh&AN=2011-23173-016&site=ehost-live&scope=site>

11. OECD. (2012c). *Human Resources Management Country Profiles AUSTRALIA, (December), 9–12.*

12. OECD. (2012d). *Human Resources Management Country Profiles BELGIUM, (December).* <https://doi.org/10.1111/j.1151-2916.1966.tb15394.x>

Açar sözlər: Dövlət qulluğu, Dövlət qulluqçuları, İnsan resurslarının idarə edilməsi, Təşkilatlanma, İnstitusionalaşma.

Ключевые слова: Государственная служба, государственные служащие, управление персоналом, организация, институционализация.

Key words: Public service, civil servants, personnel management, organization, institutionalization.

PEZİOME

E.Aliyev

Совершенствование управления государственной службы Азербайджана в рамках современных подходов

В статье рассматриваются вопросы развития и совершенствования государственной администрации Азербайджана. Освещается процесс становления структуры, уполномоченные решать вышеупомянутые проблемы. В данной статье организация, роль и функции управления персоналом в государственном управлении рассматриваются в контексте современных подходов.

SUMMARY

E.Aliyev

Perfection the state administration of the Azerbaijan Republic in the frameworks of the modern stage

In the article are considered questions of development and administration of the state administration of Azerbaijan. The process of transforming the structure into a structure that has been solved by the problem is solved. In the organization of the organization, role and functions of the personnel in the state governance are considered in the context of contemporary approaches.

История

ИЗ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНО-БЕЛОРУССКИХ СВЯЗЕЙ В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

ИЛЬГАР НИФТАЛИЕВ
Доктор философии по истории, доцент

ШАМИЛЬ РАХМАНЗАДЕ
Доктор философии по истории, доцент

ДЖАБИ БАХРАМОВ
Доктор философии по истории, доцент

Сегодня, когда происходит значительное переосмысление существенных эпизодов и страниц истории недавнего прошлого, когда многие важные исторические сюжеты, изученные слабо, или вовсе оставшиеся вне исследовательского внимания, привлекаются к научному анализу, существует острая необходимость пересмотра и новой интерпретации тех тем Второй мировой войны, о которых, казалось, достаточно сказано и написано. К числу таких тем относится вклад азербайджано-белорусских связей в победу над фашизмом. Эти связи, развиваясь в рамках советской политической и социально-экономической системы, обладали некоторыми особенностями. В первую очередь следует отметить, что в период Второй мировой войны содержание и формы азербайджано-белорусских взаимосвязей складывались, вполне резонно, исходя из потребностей переживаемого чрезвычайного времени. Можно констатировать, что предметное наполнение эти связи получили в основном по двум направлениям:

1. Азербайджанская ССР была местом переселения мирного населения и перевалочным пунктом переброски промышленных предприятий из Белоруссии в восточные районы страны;

2. Азербайджанцы в составе партизанских отрядов и регулярных частей Красной Армии принимали активное участие в освобождении Белорусской ССР от немецкой оккупации.

Несмотря на то, что после окончания Второй мировой войны прошло более 70 лет, существует ещё много т.н. «белых пятен» в истории формирования и боевого пути азербайджанских национальных дивизий, участия азербайджанцев в партизанском движении. Имеющиеся на этот счет в советских работах

информация грешила многочисленными ошибками при изложении фактов, поскольку основывалась порой не на архивных документах, а весьма сомнительных воспоминаниях участников событий, которые в силу сложившейся конъюнктуры старались больше приукрасить и преувеличить свою роль в них, придать им больше героического, чем они того стоили. Позже подобные публикации кочевали из одного исследования в другое, превращаясь, таким образом, в официальную версию событий, роли в них тех или иных личностей. Подобное состояние было вызвано также объективными трудностями, с которыми столкнулась советская историография Второй мировой войны. Это, прежде всего, степень доступности историков к информации из архивных фондов, многие из которых были засекречены. После войны процесс отложения партийно-государственных документов военного периода, их систематизации шел медленно. Здесь сказывалась неоднозначная оценка в самом советском руководстве многих эпизодов войны. В частности, отношение к участникам партизанского движения было неоднозначным. Тем более, что многие из них в прошлом находились в немецком плену, служили в войсках вермахта.

Тяжелые поражения, понесенные Красной Армией в первые месяцы войны, вынудили советское руководство вновь вернуться к идее национальных военных формирований, от которого оно ранее отказалось постановлением от 7 марта 1938 года (9, с.382-383). Обстановка на фронте была такова, что требовалась дополнительная мобилизация сил, ускоренная подготовка боевых резервов. Однако в составе призывных контингентов ряда союзных и автономных республик, особенно

Кавказа, Средней Азии, Казахстана, Башкирии, Калмыкии, имелось немало людей, слабо владевших русским языком или совсем не знавших его. Как становится известно из докладной записки наркома обороны СССР С.М. Тимошенко секретарю ЦК ВКП(б) Г.Маленкову от 26 мая 1940 года в ходе проверки хода подготовки к призыву в текущем году в Азербайджанской ССР было выявлено, что 19000 призывников из числа коренного населения не владели русским языком (9, с.552-553). Согласно докладной записке от 20 июня 1940 года заместителя заведующего отделом школ ЦК ВКП(б) А.В.Бушуева секретарю ЦК ВКП(б) Г.Маленкову в связи с письмом наркома обороны С.Тимошенко по состоянию на 1 июня 1940 г. эта цифра составляла 21524 человека (9, с.555-557). Кроме того немалая часть личного состава наспех укомплектованных после начала войны национальных соединений была непригодной для несения военной службы: люди в возрасте, без опыта службы в армии, незнакомые с современной военной техникой, многие даже не имели среднего образования. Вследствие этого затруднено было их обучение военному делу, удлинялись сроки подготовки боевых резервов, так как офицерский состав частей состоял преимущественно из представителей славянских народов. Поэтому важно было наладить работу с личным составом на их родном языке.

Так было принято решение о формировании национальных частей и соединений. На территории Азербайджанской ССР также стали создаваться национальные дивизии. Первые такие дивизии- 396-я, 398, 400-я, 402-я, 404-я - начали формироваться в конце августа 1941 г., 223-я дивизия – октябре 1941 г. В 1942 г. были сформированы 416-я и 271-я азербайджанские дивизии.

В отличие от Армении и Грузии, где представители титульной нации составляли в среднем 70-80% населения республики, в Азербайджане накануне Второй мировой войны доля азербайджанцев по данным переписи 1939 года составляла 58,4 % (6, с.200). Это в свою очередь сказалось и на особенностях формирования национального состава азербайджанских дивизий, в которых кроме представителей титульного народа, были также русские, украинцы, белорусы, армяне, татары, евреи, грузины и т.д. То есть изначально понятие национальная дивизия для Азербайджанской ССР вовсе не означало, что их состав должен состоять исключительно из представителей одной национальности. Например, к лету 1941 года азербайджанцы составляли лишь 60 % в составе 77-й дивизии; на момент формирования в составе 416-й дивизии было 11050 азербайджанцев, 291 русских, 225 армян, 110 грузин, 99 украинцев, 72 татарина, 28 евреев, 23 белоруса, а также военнослужащие других национальностей; в 223-й дивизии на 01 января 1943 года азербайджанцы составляли 86,1 %, на 01 июля 1943 — 24,6 %, 01 января 1944 — 19,4 %, а на 01 июля 1944 — лишь 11,2 %; В составе 402-й дивизии, сформированной в Нагорно-Карабахской Автономной области, на ранней стадии азербайджанцы составляли 90 % бойцов (5).

Поэтому не следует слишком завышать планку данных формирований и пытаться вкладывать в понятие «национальные формирования» содержание более широкое, чем то, которое было ему свойственно в годы войны, а именно причислять к национальным все соединения и части, сформированные в союзных и автономных республиках. Поскольку боевые потери, получение новых пополнений вносили заметные изменения в их национальный состав. Поэтому, в конечном счете, вливаясь в

действующую армию, национальные формирования вскоре как бы растворились в огромной массе ее частей и соединений.

Результаты Всесоюзной переписи населения по Азербайджанской ССР 1939 года, последней накануне войны, не содержат информации о наличии в национальном составе населения республики белорусов. Нет их и в переписи 1926 года. Среди славянских народов здесь зафиксированы только русские и украинцы. В то же время некоторые источники доказывают обратное. Согласно справке военного комиссара Азербайджанской ССР М.Г.Измаилова от 26 декабря 1944 года, направленной первому секретарю ЦК КП (б) Азербайджана М.Дж.Багирову, отмечается, что только в офицерском составе военкоматов республики было 8 белорусов (4, л.334). З.Буниятов и Р.Зейналов своей работе, посвященной боевому пути 416-й стрелковой Таганрогской Краснознаменной Ордена Суворова дивизии, отмечают, что на момент формирования в её составе было 23 белоруса (5, с.24-26). Поэтому, вполне возможно, что в переписи 1939 года белорусы, из-за своей малочисленности, были включены в состав русских или прочего населения.

Хотя процесс формирования национальных дивизий в Азербайджанской ССР начался с конца августа 1941 года, однако к этому времени немалая часть уроженцев Азербайджанской ССР уже служили в составе Красной Армии вне так называемых национальных дивизий. Это были, прежде всего, призывники 1939, 1940 и первой половины 1941 годов, а также те, кто был мобилизован на фронт сразу же после начала войны через местные военкоматы. Так, в период с 1939 по первую половину 1941 года из Азербайджанской ССР было призвано в Красную Армию 75579 человек (4, л.330). Многие из них до начала военных действий на германском фронте были участниками советско-финской войны, участвовали в оккупации советскими войсками Западной Украины, Западной Белоруссии. Именно эти лица, после начала советско-германской войны, оказались среди защитников Брестской крепости, а после оккупации Белоруссии, попали в немецкий плен, а позже различными путями присоединились к партизанскому движению. Об этом имеются многочисленные факты в анкетных, наградных листах азербайджанских партизан, служивших в Белоруссии (8). Данный список, состоящий из фамилий около 100 партизан (причем не только азербайджанцев, но и лиц славянского происхождения) был выявлен в архиве Института истории партии при ЦК КП Белорусской ССР ещё в советский период азербайджанским исследователем М.С. Алыджановым и сегодня хранится в Научном архиве Института истории им.А.А.Бакиханова Национальной Академии наук Азербайджанской Республики. Алыджанов является также единственным советским автором, который описал историю участия азербайджанцев в партизанском движении в Белоруссии. Этой проблеме была посвящена одна из глав его монографии «Участие азербайджанских бойцов в партизанском движении (1941-1944 гг.)», изданной в 1975 году на азербайджанском языке и приуроченной к 30-й годовщине победы над фашизмом. Немалая часть документов, выявленных М.Алыджановым в Белоруссии, не вошли в данную работу. В своей работе автор в основном коснулся боевых подвигов наиболее отличившихся командиров партизанских отрядов, взводов и рядовых бойцов. В то же время материалы, собранные Майлом Алыджановым, позволяют нам проследить, когда и откуда азербайджанцы были призваны в ряды Красной

Армии, когда попали в плен и присоединились к белорусским партизанам, в каких партизанских отрядах служили и военных операциях принимали участие. Наградные листы являются документальным свидетельством подвигов азербайджанских партизан, проявленных ими в ходе уничтожения сил противника: коммуникационных средств, железнодорожных эшелонов, гарнизонов и т.д. География действия партизанских отрядов, в котором служили азербайджанцы, охватывали практически все оккупированные области Белоруссии: Барановичская, Брестская, Вилейская, Витебская, Волынская, Гомельская, Гродненская, Минская, Могилевская, Пинская, Полеская. Основная часть азербайджанских партизан, служивших в Белоруссии, по представлению высшего партизанского командования и Указами Верховного Совета СССР была награждена орденом «Отечественной войны» 1 и 2 степеней, орденом «Красной звезды», медалью «Партизану Отечественной войны» 1 и 2 степеней, медалью «За отвагу», медалью «За боевые заслуги». В то же время документы не лишены погрешностей. Так, при написании фамилий, имен и отчеств отдельных партизан были допущены орфографические ошибки, которые иной раз затрудняют даже определить их национальную принадлежность. К сожалению, документы не раскрывают всех деталей попадания азербайджанцев в плен, условий освобождения из плена и присоединения к партизанам, условий перемещения из одного партизанского отряда в другой и т.д. В этих вопросах данные анкет и наградных листов ограничиваются лишь сухими датами.

В период войны, через территорию Азербайджана с запада на восток эшелонами с оккупированных территорий СССР, в том числе Белорусской ССР, перевозились население и предприятия различного назначения. Часть их оседала на территории республики, а другая часть направлялась дальше, на восток, в Центральную Азию и Казахстан, в Поволжье. В советский период вне внимания отечественных историков остались темы о месте и роли Азербайджанской ССР в годы войны в процессе эвакуации в масштабах СССР, судьбе эвакуированного в республику из оккупированных районов Союза населения в новых местах их заселения. В целом тема эвакуации в период советско-германской войны мало привлекало внимание советских историков. Возможно, это было связано с тем, что в таком случае нельзя было обойти такие «скользкие» темы, как причины стремительного наступления немецкой армии и отступления Красной Армии, массовое дезертирство военнослужащих, удручающие итоги мобилизации, массовый плен, и, наконец, то, как повели себя в это непростое время руководители страны и республик. Поэтому советские авторы лишь мимоходом касались этих вопросов или вовсе старались обходить их.

Азербайджанской ССР стало одним из центров эвакуации населения и предприятий различного назначения из оккупированных районов страны. Начало этому процессу положило постановление ЦК ВКП (б) и СНК СССР от 24 июня 1941 г., согласно которому «для руководства эвакуацией населения, учреждений, военных и иных грузов, оборудования предприятий и других ценностей» при СНК СССР был создан Совет по эвакуации во главе с Л.М. Кагановича. Однако, уже 3 июля 1941 г. председателем Совета по эвакуации был назначен кандидат в члены Политбюро ЦК, секретарь ВЦСПС Н.М. Шверник (7).

В постановлении ЦК ВКП (б) и Совнаркома СССР «О порядке вывоза и размещения людских контингентов» от 27 июня 1941 г. были определены главные задачи и первоочередные объекты эвакуации. Перемещению на восток в первую очередь подлежали квалифицированные кадры рабочих и служащих, старики, женщины и молодежь, промышленное оборудование, станки и машины, цветные металлы, горючее, хлеб и другие ценности, имеющие государственное значение. Вскоре это постановление было дополнено утвержденной Совнаркомом СССР специальной инструкцией о порядке демонтажа и отгрузки оборудования заводов и фабрик (7).

Однако, вскоре быстрое развитие событий на фронте приняло угрожающий характер. Речь теперь шла о спасении многомиллионных масс советских людей. Поэтому 26 сентября 1941 г. Государственный Комитет обороны принял постановление создать при Совете по эвакуации Управление по эвакуации населения. На нее были возложены вопросы организации эвакуируемого населения из районов прифронтовой полосы, обслуживания его на пути следования и прием и размещения данного населения в новых местах. Совет имел своих уполномоченных, как в местах эвакуации, так и в местах расселения эвакуируемого населения (2, л. 7-8). Таким образом, вопрос перевозки населения был взят под постоянный и строгий контроль.

Железнодорожные и портовые пути Азербайджанской ССР также являлись важными узловыми пунктами, осуществлявшими эвакуацию мирного населения и оборудования в восточные районы страны. Люди и демонтированное оборудование различных социальных и промышленных предприятий направлялись в Баку и транзитом через него далее на восток огромной страны. К концу августа 1941 г. в Бакинском порту скопилось свыше 21 тыс. эвакуированных (10, с. 163). Местные партийные и советские органы проявляли большую заботу о эвакуированных гражданах, всячески содействуя их размещению и трудоустройству, обеспечению их одеждой, продуктами питания и т. д. Несколько партийному руководству республики и его районным комитетам удавалось решить эти проблемы, нашло отражение в постановлении Бюро ЦК КП Азербайджана от 6 февраля 1942 года (3, л. 257-259).

В то же время, в соответствии с постановлением ГКО от 26 сентября 1941 года, ЦК КП и Совнарком Азербайджана 30 сентября 1941 года было решено воспретить прописку в Баку беженцев и эвакуированных из прифронтовой полосы, прибывающих неорганизованным порядком. Прописывались только граждане, прибывающие по эвакуации с учреждениями и предприятиями по назначению Совета по эвакуации и его уполномоченных на местах. Этим же лицам предоставлялось право устраиваться на работу в Баку (1, л. 186). Подобные меры предосторожности были вызваны тем, что Баку являлся главным в стране производителем и поставщиком нефти и нефтепродуктов для фронта, здесь находились промышленные предприятия военного назначения, через город проходили важнейшие морские и сухопутные транспортные узлы, соединяющие не только различные районы внутри СССР, но и имеющие выход за его пределы. Поэтому, чтобы избежать возможные диверсии и иные провокации, каждый житель города должен был быть на учете.

В результате изучения архивных материалов, хранящих в

фонде 2449 (Бакинский эвакуационный пункт) Государственного Архива Азербайджанской Республики нами было выявлено, что в целом через Азербайджан прошли около полумиллиона эвакуированных из захваченных немецкими войсками территорий граждан, из которых 450 тысяча были переведены на паромах и судах в Среднюю Азию и Казахстан. Около 27 тысяч граждан перебрались в Грузию и Армению. Следовательно, приблизительно 23 тысяч эвакуированных остались в Азербайджане.

За период войны из Белоруссии было эвакуировано свыше 1,5 млн. человек (7). Белорусское население, эвакуированное вглубь страны, оседало в самых различных районах РСФСР: в Поволжье, на Урале, в Татарской, Чувашской, Башкирской АССР также в республиках Южного Кавказа, Центральной Азии. Из Белорусской ССР, по нашим подсчетам, в Азербайджан были эвакуированы более 1000 граждан. Нами было установлено имена и фамилии, а также некоторые анкетные данные, их адреса временного проживания, более 160 беженцев, прибывших из Белоруссии в Баку. Было выяснено, беженцы из Белоруссии были размещены в 32 районах республики. В ходе изучения архивных документов было определено, что эвакуированные граждане Белоруссии поселились в основном в районах Пушкино (Билясувар), Закаталы, Самух, Барда, Али-Байрамлы (Ширван), Ждановск, Сабирабад, Сальяны, Тергер, Нуха, Агдам, Агджабеда. Причем большинство белорусских беженцев составляли советские граждане еврейской национальности. Данный факт свидетельствует о вкладе Азербайджана в спасение еврейского населения от геноцида. В самом Азербайджане накануне Второй мировой войны по данным Всесоюзной переписи 1939 года проживало более 41 тысяч евреев (11).

В ходе исследования в архивах Азербайджанской Республики не были обнаружены документы, которые зафиксировали бы факты размещения на территории республики в период войны промышленных предприятий, вывезенных из Белорусской ССР. Не обнаружено этих данных и в архивных фондах Центрального архива Министерства обороны Российской Федерации, а также в архивах Белоруссии. В то же время, имеющиеся данные показывают, что адреса направления эвакуации имущества промышленных предприятий, колхозов и совхозов Белоруссии были достаточно широки. По всей видимости, транзитом через Бакинский порт в направлении Красноводска, и далее в Центральную Азию были направлены белорусские предприятия, позже расквартированные в Ташкенте (Узбекистан) и Ашхабаде (Туркменистан). Всего из Белоруссии было эвакуировано 109 крупных и средних промышленных предприятий (из них 39 союзного и 70 республиканского значений) (7).

Исходя из вышеизложенного, можно прийти к выводу, вопросы участия азербайджанцев в партизанском движении по освобождению Белоруссии и роли Азербайджанской ССР в приеме и размещении эвакуированного из Белоруссии мирного населения требуют дальнейшего глубокого исследования. Не исключено, что дополнительная работа в архивах позволит расширить список уроженцев Азербайджана среди участников партизанского движения в Белоруссии, прольют свет на разные вопросы эвакуации белорусских беженцев в Азербайджан, в том числе проблемы бытового и житейского характера, с которыми они сталкивались в республике.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР), ф.1, оп.26, д.53.*
2. *АПДУДПАР, ф.1, оп.26, д.318.*
3. *АПДУДПАР, ф.1, оп. 27, д. 8.*
4. *АПДУДПАР, ф.1. оп. 29, д.153.*
5. *Бунятов З.М., Зейналов Р.Э. От Кавказа до Берлина. Баку, Азернешр, 1990, 221 с; [https://ru.wikipedia.org/wiki/223-я_стрелковая_дивизия_\(2-го_формирования\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/223-я_стрелковая_дивизия_(2-го_формирования)); https://ru.wikipedia.org/wiki/402-я_стрелковая_дивизия.*
6. *Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю.А.Полякова. Москва: Наука, 1992, 256 с.*
7. *Куманев Г.А. Война и эвакуация в СССР. 1941-1942 годы. Новая и новейшая история №6, 2006. <http://vivovoco.astronet.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/EVACO.HTM>.*
8. *Научный архив Института истории НАНА, ф.4349, дело 3, коробка 427; дело 4, коробка 426.*
9. *ЦК ВКП (б) и Национальный вопрос. Книга 2, 1933-1945, Москва: РОССПЭН, 2009, 1095с.*
10. *Эшелоны идут на Восток. Из истории переселения производственных сил СССР 1941—1942 гг. Сборник статей и воспоминаний. М., Наука, 1966, 263 с.*
11. <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnazerbajian.html>.

Ключевые слова: война, партизаны, Азербайджан, Белоруссия, документ

Keywords: war, partisans, Azerbaijan, Belarus, document

Açar sözlər: müharibə, partizanlar, Azərbaycan, Belarus, sənəd

Xülasə

İ.Niftəliyev, Ş.Rəhmanzadə, C. Bəhramov İkinci dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan – Belarusiya əlaqələri tarixindən

Məqalədə İkinci dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan – Belarusiya əlaqələri tarixindən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, bu əlaqələr əsasən iki istiqamətdə inkişaf etmişdir: 1. Azərbaycan SSR Belarusiyadan köçürülən əhəlinin yerləşdirilməsində iştirak etmiş və ölkənin şərq bölgələrinə evakuasiya olunan sənaye müəssisələri üçün tranzit rolunu oynamışdır; 2. Azərbaycanlılar partizan dəstələri və Sovet ordusu hissələri tərkibində Belarusiya SSR-nin alman işğalından azad olunmasında iştirak etmişdilər.

Summary

I.Niftaliyev, Sh. Rahmanzade, C.Bahramov From the history of Azerbaijan-Belarus relations during the Second World War

The article discusses the main directions of the Azerbaijan-Belarus relations during the Second World War. It is noted that these relations mainly developed in two directions: 1. The Azerbaijani SSR was a place of resettlement for the civilian population and a transit point for the transfer of industrial enterprises from Belarus to the eastern regions of the country; 2. Azerbaijanis as part of the partisan detachments and regular units of the Red Army took an active part in the liberation of the Byelorussian SSR from the German occupation.

Dövlət idarəçiliyi

QƏRB ÖLKƏLƏRİNDƏ DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ STRATEGİYALARININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ TƏCRÜBƏSİ

TARYEL MƏMMƏDOV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Müasir dövrdə servis dövlətinin dövlətinin yaradılmasının strateji əhəmiyyətə malik olması heç də təsadüfi deyil. Belə ki, dünyanın demokratik ölkələrində dövlət xidmətləri fiziki və hüquqi şəxslərin dövlət institutları ilə münasibətinin əsası kimi çıxış edir. Təcrübə göstərir ki, yalnız dövlət sektorunun əhali üçün açıqlığı dövlət xidmətlərinin zəruri keyfiyyətini və əlçatarlığını təmin edə bilər. Bu baxımdan bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən Qərb ölkələrində dövlət xidmətlərinin göstərilməsi strategiyasının həyata keçirilməsi üçün müxtəlif zamanlarda və həmçinin müasir dövrümüzdə çoxsaylı inzibati islahatlar aparılmışdır. Dövlət qulluğu və dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən bu inzibati islahatlar dövlət aparatının fəaliyyətinin, müvafiq olaraq birbaşa və ya dolayı yolla əhaliyə dövlət xidmətlərinin göstərilməsi prosesinin daha da təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Dövlət idarəetməsi sisteminin yenilənməsi zəruriliyi problemləri ilə digərlərindən əvvəl qarşılanmış ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və AFR kimi qərb ölkələrində aparılan inzibati islahatlar kontekstində dövlət

xidmətlərinin təqdim edilməsi strategiyalarının həyata keçirilməsi təcrübəsinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, həmçinin Azərbaycan Respublikasının bu sahədəki müsbət təcrübəsini dünya ölkələrinin böyük maraq göstərdiyi "ASAN xidmət" modeli təmsalında işıqlandırmaq olar.

ABŞ-da dövlət xidmətlərinin göstərilməsi inzibati islahatlar kontekstində:

ABŞ inzibati strukturlarının islahatı təcrübəsini Bill Klintonun prezidentliyi dövründə aparılmış inzibati islahatlar təmsalında nəzərdən keçirmək olar. 1993-cü ildə başlamış həmin islahatlar kampaniyasına vitse-prezident Albert Qor rəhbərlik etmiş və o, ictimaiyyət qarşısında "daha yaxşı işləyən, lakin daha az xərc tələb edən hökumət yaratmaq" vədini vermişdi [12]. A. Qorun bu ifadəsi ABŞ-da inzibati islahatların özünəməxsus devizinə çevrilmişdir, yəni islahatların əsas məqsədi hökumətin işini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, administrativ strukturların saxlanılmasına çəkilən xərclərə əhəmiyyətli dərəcədə qənaətin edilməsi olmuşdur. İslahatların

gedişində ABŞ administrasiyası bütün federal agentliklərdən müştərilərə xidmət planı hazırlamağı tələb etmişdir ki, bu da dövlət qulluqçularını öz inzibati maraqları əvəzinə diqqəti vətəndaşların ehtiyaclarına cəmləməyə vadar etmişdir. Yüz minlərlə dövlət məmuru vətəndaşlara daha geniş spektrdə xidmətlər göstərməyə və bunun üçün də özəl şirkətlərlə əməkdaşlıq etməyə başlamış, özəl sektorun müasir inkişaf yolunu izləyən islahatçılar “müştərilərə operativ xidməti” öz səylərinin başlıca obyektinə çevirmişlər. Ölkə vətəndaşlarının müştərilərə və onların ehtiyaclarının isə müştəri ehtiyaclarına çevrilməsi hökumətin fəaliyyətinin mərkəzi oldu. Aparılan müzakirələr əsasında məhz ABŞ-da inzibati islahatların mərkəzi anlayışlarından biri olan “hökumətin müştəriləri” anlayışının müəyyənəşdirilməsinə kompleks yanaşma konsepsiyası formalaşmışdır. Konsepsiyaya görə, vətəndaşlar, birincisi, xidmətlərin istehlakçısı, ikincisi, xidmətlərlə təminat üzrə tərəfdaş, üçüncüsü, dövlət üzərində nəzarətçi, dördüncüsü, vergi ödəyiciləri kimi çıxış edirlər[16,s.129].

Artıq 1996-cı ildə B.Klinton administrasiyası bir sıra nazirlikləri təcridən servis administrasiyasına çevirməyə başlamışdır ki, bu stratejiyanın da həyata keçirilməsinə başlayandan iki il sonra Konqres bu modeldə ilk idarənin yaradılmasına icazə vermiş və 1998-ci ildə Təhsil departamenti xidmətə əsaslanan bir qurum kimi transformasiya olunmuşdur[11,s.17]. Ümumiyyətlə, ABŞ-da dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə konkret tövsiyələrin hazırlanması öhdəliyi dövlət orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət üzrə İdarələrarası Komissiya üzərinə düşür, onun tərkibi federal və yerli hökumət səviyyələrini təmsil edən 250 yüksək rütbəli dövlət məmuru və müstəqil məsləhətçilərdən ibarətdir[8,s.121].

Təhlillər əsasında onu da göstərmək lazımdır ki, dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin təkmilləşdirilməsi prosesi xidmət istehlakçıları ilə əks-əlaqə prinsipinin təcridə istifadə olunması ilə sıx bağlıdır. Bu məqsədlə ABŞ-da ümummill “Birinci prioritet - müştərilərdir” Proqramı çərçivəsində göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə monitorinq aparılır və istehlakçıların ictimai rəyi öyrənilir. Bununla yanaşı, dövlət tərəfindən göstərilən xidmətlərlə bağlı keyfiyyət standartlarının səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün çatışmazlıqların aşkarlanması və təkliflərin toplanması məqsədilə bu xidmətlərin təqdim edilməsi prosesində əhali ilə birbaşa əlaqədə olan dövlət məmurları arasında da müntəzəm sorğular aparılır.

Prezident C. Buşun hakimiyyəti dövründə isə dövlət idarəetməsinin islahatları üzrə vacib addımlardan biri onun elektron hökumətin yaradılması haqqında qərarı olmuşdur. Bu qərar “İcra hakimiyyətinin genişlənmiş islahatları” Proqramı və Elektron hökumətin yaradılması Strateji planında geniş şərh edilmişdir. Artıq indiki dövrdə 20 mindən çox hökumət saytları yaradılmışdır və onlarda 30 mln veb-səhifə yerləşdirilmişdir. ABŞ-da vətəndaşların 85 faizinin internetə çıxışı var, onlardan 60 faizi hökumət informasiyasından və internet vasitəsilə dövlətin göstərdiyi müxtəlif xidmətlərdən istifadə edir[4,s.296]. Bu ölkədə elektron hökumət modelinin yaradılması proqramı ilk növbədə vətəndaşların və biznes nümayəndələrinin dövlət qurumları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin sadələşdirilməsi və ucuzlaşdırılması, habelə dövlət orqanlarının vətəndaşlarla birbaşa əlaqə qurmasının təmin edilməsi məqsədindədir. Hökumət təcridən informasiya texnologiyaları və proqram təminatının ən böyük istehlakçısına çevrilir. Bu istiqamətdə hökumətin xərcləri ildə 40-50 milyard dollar həcmində qiymətləndirilir[16, s.131].

Böyük Britaniyada inzibati islahatlar dövlət xidmətləri sahəsində uğurlu təcrübənin əsası kimi: Böyük Britaniyada

islahatların birinci dalğasına neokonservatorlar XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində Marqaret Tetçerin başçılığı ilə başlamışlar. M. Tetçerin ən məşhur islahatlar proqramı “Növbəti addımlar” (1987) təşəbbüsü olmuşdur. Bu Proqram öz adını Maliyyə Nazirliyinin səmərəliliyi məsələləri üzrə şöbəsinin “Hökumətdə idarəetmənin yaxşılaşdırılması: növbəti addımlar” hesabatından almışdı. Bu hesabatın əsas nəticələri islahatların növbəti mərhələsi üçün həlledici olmuş və . burada xüsusi olaraq qeyd edilirdi:

- dövlət qulluqçularının əksəriyyətini dövlət xidmətlərinin göstərilməsi narahat edir;

- yuxarı rəhbərlikdə, əsasən, siyasətin formalaşdırılması sahəsində bilik və vərdislərə sahib olan kadrlar üstünlük təşkil edir, lakin onlar xidmətlərin göstərilməsi işində kifayət qədər təcrübəyə malik deyillər;

- dövlət qulluğu geniş həcmli və müxtəlifliklərlə zəngin olduğundan onu vahid orqanizm kimi səmərəli idarə etmək çox çətinidir [15,s.153].

Bu hesabatda dövlət qulluğunun idarə edilməsinin prinsipcə yeni üsulunu yaratmaq vəzifəsi qoyulmuşdur. Burada, ilk növbədə, əhaliyə spesifik xidmətlərin göstərilməsi üçün mərkəzi administrasiyaya münasibətdə yüksək dərəcədə müxtəliflikə malik olan xüsusi icra agentliklərinin yaradılmasından söhbət gedirdi. “Növbəti addımlar” təşəbbüsünün həyata keçirilməsi çərçivəsində Böyük Britaniyada çoxsaylı icra agentlikləri şəbəkəsi yaranmışdır: indiki dövrdə onların sayı təxminən 100-ə, bu agentliklərdə çalışan qulluqçuların sayı isə 400 minə çatır [14,s.175].

1991-ci ildə qəbul edilmiş “Vətəndaşlar üçün Xartiya” Proqramı isə dövlət agentlikləri və əhali arasındakı münasibətlərdə dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu islahatın əsas vəzifəsi kommunal və digər ictimai xidmətlərin göstərilməsi yolu ilə əhaliyə xidmətin səmərəliliyinin artırılmasından ibarət idi. Xartiyada əsas müddəalar kimi istehlakçılar tərəfindən gözlənilən biləcək xidmətlərə münasibətdə aydın şəkildə müəyyənəşdirilmiş standartların hazırlanması, monitorinqi və dərc edilməsi; şəffaflığın təmin edilməsi, müştərilərə tam və dəqiq informasiyanın dərhal və maneəsiz şəkildə təqdim edilməsi və s. nəzərdə tutulmuşdur[17].

İslahatların vacib mərhələsindən biri 1992-ci ildə qəbul edilmiş “Bazar yoxlaması” Proqramı olmuşdur. Bunun üçün Böyük Britaniya hökuməti qeyd edilmiş islahatın əsas istiqamətlərinin əks olunduğu “Keyfiyyət uğrunda rəqabət” adlı sənəd hazırlamışdır ki, burada da xidmətlər sferasının genişlənməsi; bu sfera ilə rəqabət əsasında xidmətlərin göstərilməsi hüququnu qazanan podratçıları da əhatə edilməsi; podratçıların təşəbbüsünə mane ola biləcək amillərin aradan qaldırılması ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır.

Bütövlükdə, neokonservatorların islahatları Britaniya dövlət idarəetmə sisteminin simasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş, dövlət idarələri siyasi (qərarları qəbul edən) və icra orqanları (qərarları həyata keçirən) olaraq iki yerə ayrılmışdır. İslahatlar nəticəsində Böyük Britaniyada dövlət idarəetməsi yaxşılaşdırılmağa doğru dəyişmiş, daha az xərc tələb etməklə, daha səmərəli olmuş, dövlətin göstərdiyi xidmətlər isə daha keyfiyyətli olmuşdur.

1997-ci ildə Toni Blerin başçılığı ilə hakimiyyətə gələn leyboristlər Böyük Britaniyada inzibati islahatların yeni mərhələsinə başlamış, bu mərhələdə dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından ən əhəmiyyətli sənəd isə 1999-cu ilin martında qəbul edilmiş dövlət idarəetməsinin islahatlar proqramı olan “Hökumətin modernləşdirilməsi” adlı Ağ kitab olmuşdur. Həmin Proqramda islahatların prioritet istiqamətləri kimi dövlət siyasətinin işlənilməsinə yalnız konyuktur amillərə deyil, həmçinin ümummill maraqlara və strateji məqsədlərə istiqamətlənən

kompleks yanaşmanın təmin edilməsi; dövlət müəssisələrinin işində keyfiyyətin artırılmasının müxtəlif modellərinin tətbiqi məsələləri üzrə hesabatların hazırlanması yolu ilə dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması; vətəndaşların tələbatlarını daha yaxşı təmin etməklə, elektron şəbəkələr vasitəsilə dövlət xidmətlərinin yayılması üçün informasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi; qulluqçuların stimullaşdırılması sisteminin dəyişdirilməsi, əmək göstəricilərinin qiymətləndirilməsinin yaxşılaşdırılması, qadınlar, əlillər və milli azlıqların qulluğa daha geniş çıxışının təmin edilməsi yolu ilə dövlət qulluğunun modernləşdirilməsi və s. müəyyən edilmişdir [10].

Böyük Britaniyada dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sisteminin başlıca hallarından biri Vətəndaşlara xidmət mərkəzləridir. Belə mərkəzlər şəbəkəsi aşağıdakı prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərir: vətəndaşlar deyil, sənədlər hərəkət edir (move the file not the citizen); keyfiyyətin daima yüksəldilməsi (the quality movement); bir yerdə bir müraciət (one stop shops on local level) [13, s.127]. Göründüyü kimi, bu ölkədə də, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, vətəndaşlara xidmət mərkəzləri “bir pəncərə” prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir və əhəlinin dövlət xidmətlərinə əlçatanlığının artmasına xidmət edir. Bundan başqa, Birləşmiş Krallığın dövlət xidmətlərinin islahat proqramına elektron hökumətin formalaşdırılması strategiyası da daxildir.

Bütövlükdə, müasir dövrdə Böyük Britaniyanın dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair tədbirləri özünə daxil edən inzibati sistem modernləşdirilməsi üzrə strategiyası dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsinə və hökumətin əhali ilə əlaqələrin möhkəmlənməsinə yönəlmiş, bu ölkənin icra hakimiyyətinin modernləşdirilməsi və dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin və əlçatanlığının artırılması təcrübəsi digər ölkələrdə də geniş yayılmışdır.

Dövlət xidmətlərinin göstərilməsi təcrübəsinin kontinental Avropa variantının xüsusiyyətləri

Kontinental Avropa ölkələrindən Fransada son illərin inzibati islahatları yeni dövlət menecmenti və informasiya cəmiyyətinin Fransa modelinin yaradılması əsasında həyata keçirilir. Fransanın inzibati islahatlar strategiyası administrasiyanın işinin səmərəliliyinin artırılması və müasir dövrdə elektron formada əhaliyə daha geniş spektrdə xidmətlərin göstərilməsi ilə yanaşı, daha bir məqsədi - dövləti onun vətəndaşlarına yaxınlaşdırmaq və dövlət idarəetməsini daha demokratik etməyi nəzərdə tutur. Fransa inzibati islahatlarını nisbi olaraq iki böyük mərhələyə ayırmaq olar: sosial-demokratik və qollistlərin islahatları (F.Mitteran, J.Şirak) və sağ mühafizəkarların islahatları (N.Sarkozi). İslahatların birinci mərhələsinin şüarı sosial-demokratik ritorika ruhunda formalaşdırılmışdır: “Administrasiyanı vətəndaşların xidmətinə vermək!” Bununla yanaşı, islahatların təşkili

rasional-praqmatik bazaya əsaslanır və dəqiqliklə planlaşdırılmışdır. Fransa siyasi mədəniyyətinin ədalətlik və demokratiya ideyalarına əsaslanması xüsusiyyətlərini nəzərə alan islahatçılar idarəetməyə bazar mexanizmlərinin tətbiqinə diqqət yetirməyə çalışmışdılar. İslahatların prioritetlərini dövlət idarəetməsinin və dövlət qulluğunun təşkilinin demokratik xarakterinin artırılması təşkil edirdi, onların çərçivəsində yeni dövlət menecmenti məsələlərinə də diqqət ayrılırdı, lakin ikinci sırada. Bu isə Fransa islahatlarını ingilis islahatlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirirdi. Fransa politoloqları Britaniya politoloqlarından fərqli olaraq, hesab edirlər ki, dövlət və özəl müəssisələrin səmərəliliyini bərabərləşdirmək mümkün deyil. Belə ki, dövlət idarəetməsinin bir çox sahələri, ilk növbədə, ədliyyə, ictimai qaydanın mühafizəsi orqanları bazar qanunlarının təsirinə tamamilə məruz qalmamışlar.

Dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sahəsinin islahatında Fransanın yanaşması üçün xarakterik olan özəlləşdirilmənin yol verilən həddləri haqqında məsələnin qoyuluşu və onun həlli idi. Fransada dövlət xidmətlərinin özəlləşdirilməsinin mümkünlüyü barədə müzakirələr nəticədə Konstitusiya Şurası tərəfindən həll edilmişdir. Şura belə qərar vermişdir ki, dövlətin əsas funksiyaları ilə bağlı olan bir sıra dövlət xidmətləri özəlləşdirilə bilməz. Onların sırasına məhkəmə, polis, müdafiə, təhsil və səhiyyə sahələrindəki xidmətlər daxil edilmişdi. Bu, həmin sahələrdə özəl xidmət təchizatçılarının iştirak edə bilməməsi demək deyildi, lakin onların iştirakı dövlətin nəzarətində və məhdudlaşdırılmış şəkildə ola bilərdi [7, s.238].

Fransa inzibati islahatlarının əsas istiqamətlərindən birini inzibati prosedurların sadələşdirilməsi və dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması təşkil edirdi. Bu baxımdan 12 aprel 2000-ci ildə “Dövlət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətdə vətəndaşların hüquqları haqqında” Qanunun qəbul edilməsi əhəmiyyətli olmuşdur. Qanuna görə, bütün dövlət müəssisələri onların xidmətlərinin istehlakçıları kimi vətəndaşlara münasibətdə müəyyən öhdəlikləri yerinə yetirməlidirlər [18].

İslahatların aparılması zamanı mütəxəssislər dövlət müəssisələrinin xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması üzrə istehlakçılara ünvanlanan xüsusi tədbirlər işləyib hazırlamışlar: sorğu kitabçalarının nəşri, açıq qapılar günləri, ictimai yerlərdə xidmətlərin lazımı keyfiyyətdə göstərilməsinin təmin edilməsi üzrə öhdəliklərin əks etdirildiyi reklam materialları, xidmətlərin göstərilməsində fərqlənən şöbə və əməkdaşların həvəsləndirilməsi üçün müxtəlif tədbirlər. Bundan başqa, xidmətlərin istehlakçılara yaxınlaşdırılması üçün xüsusi dövlət qulluğu mərkəzləri açılmış, onlara rəsmi status verilmiş, onların yaradılması qaydaları və vəzifələri müəyyən edilmişdir. Mərkəzlərdə müxtəlif müəssisələrin - dövlət agentlikləri, sosial orqanlar, dövlət sifarişi əsasında işləyən yerli özünüidarəetmə orqanları və özəl təşkilatların səlahiyyətlərinə aid olan xidmətlər bir yerdə cəmlənmişdi. Hər bir mərkəzdə xüsusi hazırlanmış əməkdaşlar əhaliyə məsləhətlər verir, müraciət edənlərə öz sorğularını təyinatına əsasən tərtib və təqdim etmələrinə köməklik göstərirlər [4, s.269]. Bütövlükdə, Fransa islahatları çərçivəsində dövlət idarəetməsinin elektron dövlət prinsiplərinin və dövlət strukturlarında korporativ idarəetmə metodlarının tətbiqinə istiqamətlənən servis modeli yaradılmışdır.

Digər kontinental Avropa ölkəsi - Almaniya Federativ Respublikasında keçirilmiş islahatların spesifikasiyası “dövlətçilik mədəniyyəti” kimi xarakterizə edilən milli idarəetmə mədəniyyətinin orijinallığının dərinə əsaslanır. Bu mədəniyyət isə Böyük Britaniyaya xas olan vətəndaş cəmiyyəti mədəniyyətindən fərqlənir. Almaniya dövlət xidmətlərinin özəlləşdirilməsi, ictimai münasibətlərin müəyyən sahəsində dövlət tənzimlənməsinin

azaldılması yaxud ləğv edilməsi və bazar xarakterli digər tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, dövlət qulluqçusu “qənaətli insan” anlayışına müncər edilmir. Bu ölkədə islahatlar əsasən yerli özünüidarəetmə və qismən torpaqlar səviyyələrinə toxunmuşdur. İslahatların birinci mərhələsi “azxərclə dövlət” konsepsiyasına əsaslanmış, ikinci mərhələdə isə hökumətin cari servis işindən azad edilməsinə, dövlət xidmətlərinin istehlakçılara maksimum yaxınlaşdırılmış səviyyədə göstərilməsinə, dövlət sektorunda rəqabət prinsipinin işləməsinə əsas diqqət göstərilmişdir. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində isə həm elmdə, həm də siyasətdə yeni dövlət menecmentinə diqqət artırmağa başlamış, yeni menecerizm Alman variantında radikal anqlosakson variantından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməklə, bələdiyyə idarəetməsi təcrübəsində biznesdə menecmentin təşkili metodlarının təcridən tətbiqinə istiqamətlənmişdir. Almaniyə mütəxəssisləri hesab edirlər ki, yeni dövlət menecmenti devizi altında daha az dövlət bürokratiyası və vətəndaşların qərar qəbulunda daha çox iştirakı nəzərdə tutulur. Bu baxımdan AFR-in menecerial strategiyasının məqsədi müxtəlif regional assosiasiyası və şəbəkə strukturlarının özünüidarəetmənin təşkilində geniş iştirakına və nəticələrin monitorinqinin daimi və fasiləsiz olmasına nail olmaqdır. Bundan başqa, AFR-də inzibati islahatların həyata keçirilməsində əhəliyə xidmətlər göstərən dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin keyfiyyəti və səmərəliliyi problemi də vacib yer tutur. Bu ölkədəki islahatların başlıca vəzifəsi “zəmanətli servis xidməti” olaraq yeni administrasiya modelinin yaradılmasından ibarətdir. Belə yanaşmanın mahiyyəti bəhə başa gələn xidmətlərin göstərilməsinin özəl şirkətlərə tapşırılmasıdır ki, bu zaman dövlət orqanları yalnız bu xidmətlərin lazımı formada yerinə yetirilməsinə zəmanəti təmin etməli olurlar [9, s.108].

AFR-də dövlət xidmətlərinin göstərilməsi əsasən əhəliyə xidmət mərkəzləri vasitəsilə həyata keçirilir. Əhəliyə dövlət xidmətlərinin göstərilməsi üçün mərkəzlər sisteminin formalaşması isə yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Nəticədə vətəndaşlar və dövlət orqanları arasında bütün təmaslar yerli hakimiyyət orqanları səviyyəsində baş tutur. Təcrübədə bu, vətəndaşlıq qeydiyyatı, nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyatı, sosial müdafiə sahəsindəki əksər xidmətlər, tikintiyə icazənin alınması, biznes qeydiyyatı kimi sahələri əhatə edir[5, s.110]. Ümumilikdə, əhəliyə xidmət mərkəzləri şəbəkəsinin yaradılmasında əsas məqsəd istehlakçıların dövlət xidmətlərinə və özəl sektorun bəzi xidmətlərinə onların bir yerə cəmləndirilməsi vasitəsilə çıxışını asanlaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Hal-hazırda belə mərkəzlər öz müştərilərinə müxtəlif xidmətlər, o cümlədən şəxsiyyət vəsiqəsi və pasportların verilməsi, qeydiyyata alınma, vergi ödənişlərinin qəbulu, cərimələrin ödənilməsi, müxtəlif dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrinin fəaliyyəti və xidmətləri barədə məlumatın verilməsi və s. kimi xidmətlər təqdim edirlər.

Həyata keçirilən bütün inzibati islahatlar nəticəsində AFR-də “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi ilə “çoxkanallı hökumət” təşkil edilmişdir: məhdud sayda gündəlik xidmətlər göstərən əhəliyə xidmət mərkəzləri; sadə xidmətlər haqqında məlumatlar verən və qəbula yazılışı həyata keçirən sorğu-mərkəzləri (call-center); təqdim edilən onlayn xidmətlər barədə ətraflı məlumat, sənəd formaları və blanklar olan internet portalı[6].

Azərbaycan Respublikasında “ASAN xidmət” vətəndaşlara dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin unikal modeli kimi

Əhəliyə dövlət xidmətlərinin göstərilməsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini öyrənərkən, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının topladığı müsbət təcrübənin 2015-ci ildə “Dövlət

qulluğunun təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsi” kateqoriyasında “BMT-nin Dövlət Xidməti Mükafatı”na layiq görülmüş [3] unikal model olan “ASAN xidmət”in nümunəsində təqdim edilməsi də faydalı olar. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi və ona tabe olan ASAN xidmət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 13 iyul 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə yaradılmışdır. Burada məqsəd dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılmasının, vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin daha keyfiyyətli, rahat, yeni üslubda və müasir innovasiyaları tətbiq etməklə həyata keçirilməsinin, vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara, nəzakətli davranışa əməl edilməsinin, vətəndaş məmnunluğunun təmin olunmasının zəruriliyini nəzərə alaraq, dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi, elektron xidmətlərə keçidin sürətləndirilməsindən ibarət olmuşdur [1]. “ASAN xidmət” Mərkəzi haqqında Nümunəvi Əsasnamə Dövlət Agentliyinin “29” dekabr 2014-cü il tarixli 9.1.9/E-05 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Mərkəz fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq burada fəaliyyət göstərən dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin vahid və əlaqələndirilmiş formada həyata keçirilməsini təşkil edir; mərkəzdə funksional yardımçı xidmətlərin həyata keçirilməsini təmin edir; göstərilən xidmətlərin təqvimin bütün günlərində və qeydiyyat yerindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar üçün həyata keçirilməsini təmin edir; göstərilən xidmətlərin səyyar formada həyata keçirilməsini təmin edir. Struktur baxımından Mərkəzin tərkibində Vətəndaşların qəbulu işinin təşkili, Vətəndaşların hüquqlarının təminatı, Səyyar xidmətlərin təşkili və Uçot sektorları fəaliyyət göstərir, onların funksiyaları Mərkəz haqqında Əsasnamədə müəyyən olunmuşdur[2].

Hazırda Azərbaycanda 15-dən çox ASAN xidmət mərkəzləri, o cümlədən Bakıda (beş mərkəz), Sumqayıtda, Gəncədə, Qəbələdə, Qubada, Şəkiddə və digər şəhər və rayonlarımızda uğurla fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, 2013-cü ildən “ASAN xidmət”in göstərdiyi vətəndaşlara xidmət etmək məqsədilə müvafiq heyətlə birlikdə ən son texnoloji avadanlıqla təchiz olunmuş mobil avtobuslardan istifadə olunur [19]. Bundan başqa, “ASAN xidmət” Mərkəzlərinin olmadığı regionlarda 2017-ci ilin əvvəlindən vətəndaşların dövlət xidmətləri ilə təmin edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tapşırığı əsasında işlənmiş səyyar “ASAN qatar” Konsepsiyası reallaşdırılır [20]. Bu gün Azərbaycanın “ASAN xidmət” modeli, dövlət xidmətlərinin göstərilməsində qabaqcıl təcrübə kimi, beynəlxalq səviyyədə tanınmaqla, dünyanın bir çox ölkələri tərəfindən ətraflı öyrənilir və tətbiq olunur.

Nəticə.Müasir dövrdə Qərbi ölkələrdə həyata keçirilən inzibati islahatların əsas tendensiyaları qloballaşma, informasiya inqilabı, menecment və idarəetmə texnologiyaları sahəsində ən yeni nailiyyətlər kimi bir sıra universal amillərlə müəyyən edilmişdir. Lakin ayrılıqda götdürdükdə, hər bir ölkədə dəyişikliklərin tempi bir çox hallarda sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsi, ümumi siyasi vəziyyət, islahatların istiqamətləri barədə elitənin gəldiyi konsensus, islahatçıların şəxsi siyasi iradəsindən – onların radikalizmi və ya konformizmindən asılı olur. Lakin sırası istehlakçını əsas tutma prinsipi hər yerdə dəyişilməz olaraq qalmış və bu prinsipin tam şəkildə reallaşdırıldığı ölkələrdə islahatlar daha uğurla həyata keçirilmişdir.

Təhlillər göstərir ki, Qərbi ölkələrdə dövlət xidmətlərini göstərən institutların səmərəliliyi idarəetmə kadrlarının peşəkarlığı, təklif olunan xidmətlərin əlçatırılığı və dövlət xidmətlərinin potensial istehlakçıların mümkün qədər geniş əhatə edilə bilinməsi ilə

müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan vətəndaşlara göstərilən dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin və əlçatırlığının yüksəldilməsi vəzifəsi istənilən demokratik dövlət üçün birincidərəcəli vəzifə hesab edilməlidir. Bu istiqamətdə həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlər sırasında xidmətləri vətəndaşlara yaxınlaşdırmaq məqsədilə hakimiyyət orqanları nəzdində əhaliyə xidmət mərkəzlərinin yaradılması, onların fəaliyyəti barədə əhalinin məlumatlılığının artırılmasına yönələn maarifləndirmə işlərinin aparılmasını göstərmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" Fərmanı. 13 iyul 2012-ci il, № 685.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin qərarı. 4 oktyabr 2013-cü il, № 9/14-05
3. "ASAN xidmət" BMT-nin təltifetmə mərasimində // [https://
asan.gov.az/az/media/press-releases](https://asan.gov.az/az/media/press-releases)
4. Василенко И.А. Административно-государственное управление: учебник для бакалавров. М.: Издательство Юрайт, 2012. 431 с.
5. Васильева А.Ф. Сервисное государство: административно-правовое исследование оказания публичных услуг в Германии и России. М., РАП, 2012. 332 с.
6. Кётц Г., Аксель Др. Многоканальное правительство посредством «одного окна»: Германский опыт // материалы видеоконференции «Центры обслуживания населения: Опыт Германии». Кельн-Москва, 21 июня 2007 г.
7. Морозова Е.Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1999. 247 с.
8. Огнева В.В. Зарубежная практика оказания государственных услуг: принципы и приоритеты // Среднерусский вестник общественных наук. 2010. № 4. с.121-124.
9. Погорельская С.В. Германия: социально-политические аспекты «внутреннего единения» // Актуальные проблемы Европы. 2007, № 4, с.83-109.
10. Садлер Дж. Повышение качества государственных услуг: опыт Великобритании // http://vasilieva.narod.ru/10_3_00.htm
11. Aberbach J.D. The United States Federal Government and New Public Management: How Good a Fit? // Public Policy and Administration. Volume 16, issue 3, 2001. pp. 4-23.
12. Gore, Al. From Red Tape to Results: Creating A Government That Works Better & Costs Less: The Report of the National Performance Review. Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1993. 180 p.
13. Guerrero-Orozco O. Public administration in Great Britain: history, institutions, and ideas // [http://www.omarguerrero.org/OGO_](http://www.omarguerrero.org/OGO_GREATBRITAIN.pdf)
[GREATBRITAIN.pdf](http://www.omarguerrero.org/OGO_GREATBRITAIN.pdf). 144 s.
14. Jones B.M., Robins L. Two Decades in British Politics. Manchester, 1992.
15. Lawton, A. & Rose, A. Organization and Management in the Public Sector. London: Financial Times Management, 1994. 272 p.
16. Rosenbloom D.H., Piotrowski S.J. Reflections on New Public Management-Style Reform in U.S. National Administration

and Public Trust in Government, 1993-2003 // Chinese Public Administration Review. Volume 4, Numbers 1/2, 2007. pp.126-133, s.129

17. The Citizen's Charter // [https://publications.parliament.uk/
pa/cm200708/cmselect/cmpubadm/411/41105.htm](https://publications.parliament.uk/pa/cm200708/cmselect/cmpubadm/411/41105.htm)

18. Relative aux droits des citoyens dans leurs relations avec les administrations. Loi n° 2000-321 du 12 avril 2000 // [https://
www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTE](https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000215117)
[XT000000215117](https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000215117)

19. https://ru.wikipedia.org/wiki/Служба_«ASAN»

20. <https://ady.az/index.php?/az/news/read/279/43>

Ключевые слова: административные реформы, государственные услуги, качество, западные страны, опыт, Азербайджан

Keywords: administrative reforms, public services, quality, Western countries, experience, Azerbaijan

РЕЗЮМЕ ТАРИЭЛЬ МАМЕДОВ

Опыт осуществления стратегий оказания государственных услуг в западных странах

В статье, которая посвящена изучению стратегий предоставления государственных услуг населению и повышения их качества в западных странах в контексте проводимых в них административных реформ, анализируется их влияние на оказание государственных услуг в США, эти реформы изучаются в Великобритании, как основы успешного опыта оказания государственных услуг, на примере Франции и Германии рассматриваются особенности континентально-европейской версии предоставления государственных услуг населению. Освещается и опыт Азербайджанской Республики в данной сфере на примере Службы «ASAN хидмет», как уникальной модели оказания государственных услуг. Статья завершается обобщающими положениями, на основе которых предлагаются некоторые меры, направленные на повышение качества предоставляемых населению государственных услуг.

SUMMARY TARYEL MAMMADOV

Experience in the implementation of public service strategies in Western countries

This article, which examines strategies for providing public services to the population and improving their quality in Western countries in the context of the administrative reforms carried out there, analyzes their impact on the delivery of public services in the United States. These reforms are studied in the UK as the basis of best practices in the provision of public services, using the example of France and Germany to consider the features of the continental-European version of the delivery of public services to the population. The experience of the Republic of Azerbaijan in this field is also highlighted by the example of the "ASAN service", as a unique model of the provision of public services. The article ends with the generalised conclusions, on the basis of which some measures aimed at improving the quality of public services provided to the population are proposed.

Tarix

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV: TARİX VƏ TARİXŞÜNASLIQ

(Abbasqulu ağa Bakıxanovun 225 illik yubileyi münasibətilə)

NAİBƏ ƏHMƏDOVA
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Görkəmli mütəfəkkir A.A.Bakıxanov tarix sahəsində xüsusi dərin təhsil almadığı halda şəxsi mütləsi əsasında əldə etdiyi biliklərə istinad edərək öz tarixi baxışlarını belə ifadə edir: “Təbiətimiz hər şeydən artıq tarixə məildir. O, hadisələrdən başqa əfsanələrə də talibdir. Bu elm (tarix) insanı gözəl əxlaqlı və bilikli edir, ona dolanacaq və yaşayış işlərini öyrədir.... Tarix hökmətsiz və zülmətsiz elə bir hökmrandır ki, bütün Adəm övladı onun əmrlərinə boyun əyməkdədir. Onun təlim məktəbində dünyanın müəllimləri əlifba oxuyan bir uşaqlıqlar.... Tarix elə bir danışmayan natiqdirdi ki, sələflərin vəsiyyətlərini bütün təfəsilat və tərifiylə xələflərə bildirir, ehtiyac və rifah səbəblərini, tərəqqi və tənəzzül yollarını anladır. Gələcəkdə törəyə bilən əhvalatı keçmişin libasında insanların ibrət nəzərinə çatdırır. Bəli, keçmişdə vəqə olan bir iş gələcək üçün

düstürlə-əməldir və elmə əsaslanan bir əməl möhkəm və payıdarlar. Zəmanənin dəyişikliklərindən bixəbərsiz işə başlamaq, yolsuz və qorxulu bir çölə yönəlmək kimidir. Öz qısa ömründə təcrübə əldə edən şəxs, ondan çox böyük mənfəətə çatır. Tarix elmi isə, dünyanın təcrübəsini bizə kəşf edir. Bundan daha yaxşı nə ola bilər? Xüsusən hər bir ölkənin tarixi orada yaşayan xalq üçün faydalıdır. Çünki tarix ona öz millətinin təbiət və adətlərindəki xüsusiyyətləri bildirir, qonşu tayfaların rəftarından məlumat verir, müxtəlif xalqlarla saxlanılan əlaqənin xeyir və zərərini ona məlum edər” (3,s.10).

A.A.Bakıxanov “Gülüstani – İrəm” əsərinin yazılması ilə əlaqədar bildirir: “Qüdsi təxəllüsü ilə məşhur bakılı Abbasqulu Mirzə Məhəmməd xan Saninin oğlu, yol göstərmək məqsədilə... müxtəlif dövrlərdə Şirvan, Dağıstan vilayətləri və ətrafında baş verən hadisələri toplayaraq bir kitab yazmağa başladım” (3,s.11). Müəllif əvvəlcədən əsərdə nöqşanlara yol verilmiş ola biləcəyini nəzərə alıb yazır ki, “oxucular bu əsərin qüsür və nöqşanını vaxtın darlığına, qabiliyyətimin zəifliyinə, halımın pərişanlılığına və vəsaitin azlığına həmlə edib, onun islah və təkmilinə çalışsalar....” (3,s.11).

“Əxbar kitabları və asarı – ətiqə qalıqları heç bir ölkədə keçmişdə vəqə olan işləri lazımı tərtib və təfsil ilə ifadə edə bilməz. Xüsusilə bu ölkə müxtəlif tayfaların gediş – gəlişi və istilasını üzündən həmişə iğtişaş və qarışıqlıq meydanı olmuşdur. Bir çox kitab, tarixi sənədlər və maddi mədəniyyət məhv və tələf olmuşdur. Başqa millətlərdən heç birinin tarixi kitabları da, bu məsələləri layiqlə izah etmir” (3,s.11).

A.Bakıxanov hadisələri tədqiq etmək üçün öz elmi metodunu belə anladır: “... bu işə lazım olan vasitələrdən mümkün olanını ələ keçirib, dağıntıq məsələləri bir – birilə əlaqələndirdim. Mövcud əsərləri nəql və rəvayət olunan xəbərlərlə tutuşdurdum. Tarix yazmaqda lazım gələn qaydalara riayət etdim: mətləbləri müxtəsər və sadə ibarələrlə yazdım, təcridən diqqət etdim və hadisələr arasındakı rabitəni gözlədim, millət təəssübündən və vətən tərəfdarlığından çəkildim. Hər bir mətləbi mötəbər sözlər, cürbəcür kitablar və məktublar, sultanların fərmanları, sikkələr və asarı – ətiqələrin qalıqları və əhalinin bir məzmunlu müxtəlif təqir və başqaları ilə mümkün dərəcədə əsaslandırmağa çalışdım. İxtilafı yerlərdə əlamət və nişarələrinə istinad və əqli ehtimallara müraciət etdim” (3,s.11).

Müəllifin yazdıqlarından bəlli olur ki, o, rus tarix elmindən dövrünün tarixi tədqiqatlar prinsipini və metodlarını dövründən mənimsəmişdir. Həmin metod və prinsiplər öz aktuallığını indi də saxlamaqdadır.

O, yazdığı kitabı bir müqəddimə, beş fəsil və bir nəticəyə böldüyünü qeyd edir. Müəllif yazır ki, “bu əsər bir tarix kitabı olaraq

tanındı. 1257 = 1841/42-ci illərdə kitab tamamlandı. Onun adını "Gülüstani – İrəm" qoydum" (3).

1841-ci ildə A.Bakıxanov Azərbaycan tarixinə dair "Gülüstani – İrəm" (3) əsərini işləyib başa çatdırmışdı. XIX əsrdə Azərbaycanda yerli tarixçilər və salnaməçilərin bütöv bir nəslə yetişmiş və onlardan hər biri Vətən tarixşünaslığının inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Lakin təkzibolunmaz həqiqətdir ki, XIX əsrin I yarısında Azərbaycan tarixi üzrə ən mükəmməl əsəri Abbasqulu ağa Bakıxanov yazmışdır. O, Azərbaycan tarixşünaslığına yeni nəfəs gətirmiş, Avropa və Rusiya tarixşünaslığının o zamankı ənənələrindən bacarıqla bəhrələnməklə tarixşünaslıqda zəngin qaynaqlara, mötəbər mənbələrə əsaslanan, yeni tarixnəvislik məktəbinin bünövrəsini qoymuşdur (1,s.58). Akademik Z.M.Bünyadov "Gülüstani-İrəm" əsərinin 1991-ci il nəşrinin ön sözündə yazırdı ki, XIX əsrin I yarısının görkəmli tarixçisi, filoloqu, şairi, filosofu və ensiklopediyaçı alimi Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm"i (Azərbaycan tarixşünaslığında) akademik planlı ilk monoqrafik tədqiqatdır.

A.Bakıxanovun dünyagörüşünün, o cümlədən də elmi dünyagörüşünün zənginləşib formalaşmasında həyatının Tiflis dövrü böyük rol oynamışdır. Qafqazdakı rus qoşunları baş komandanın dəftərxanasında çalışan, bir çox Şərq dillərini mükəmməl bilən A.Bakıxanov hələ rus-qacar, rus-osmanlı, müharibələrinin gedişində rusların işğal etdikləri müsəlman şəhərlərində ələ keçirilmiş məscid, məqbərə kitabxanalarının, o cümlədən Batumun Cümə məscidinin kitabxanasının, Ərdəbildəki çox məşhur Şeyx Səfi kitabxanasının siyahılarını tərtib edərkən Şərq və Qərb qaynaqları ilə tanış olmuş, həmin məxəzlərdən dürlü-dürlü məlumatlar əxz etmişdir (1,s.58). Fəaliyyətinin Tiflis dövründə Qafqaz adminstrasiyasının hərbi və siyasi xadimləri, Tiflisə baş çəkən Avropa səyyahları və elm adamları ilə görüşlər, Qafqaz, Ön Asiya və Avropa ölkələrinə səyahətlər bu istedadlı şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. A.Bakıxanov özü də yazırdı ki, dövlət xadimləri, elmi

və sənəti ilə məşhur olan adamlardan bütün görüb – eşitdiklərindən fayda götürməyə çalışmış, ən sonda isə belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, xalqın rifahı ancaq elmdədir.

Azərbaycan elmi ictimaiyyətinin yekdil fikrincə, onun elmi yaradıcılığının zirvəsi "Gülüstani-İrəm"dir. XIX əsrin I yarısında Rusiyanın hərbi-siyasi xadimləri yanında ciddi nüfuzə malik olan, görkəmli tədqiqatçı İ.Yenikolopovun fikrincə A.S.Qriboyedovun Şərq üzrə müəllimlərindən olan A.Bakıxanov bu əsəri yaratmazdan öncə tədqiq edilən bölgə üzrə materialları külli miqdarda müxtəlif dilli qədim və orta əsr qaynaqlarından istifadə etmiş, çoxsaylı sinxron tədqiqatlarla tanış olmuşdur. Akademik Z.M.Bünyadov yazırdı ki, bu da Bakıxanovun dövrü üçün elmdə igidlik idi, çünki ona qədər heç bir şərq tədqiqatçısı belə erudisiyaya malik deyildi (1,s.59). H.Həsənov yazır: Cənubi Qafqazın şərq hissəsində məskunlaşmış xalqların tarixinə aid olan "Gülüstani-İrəm" ilk məxəzlər əsasında müəllifin uzun illər bu sahədə apardığı ciddi tədqiqatın nəticəsində yazılmışdır. Müəllif özü dövlət başçısına və müasirlərinə yazdığı müraciətnamələrində əsər haqqında "Mənim uzun illər zəhmətimin məhsuludur" (1) deyər qeyd edirdi Müəllif bu əsərini yazarkən dəfələrlə arxeoloji tədqiqat işləri aparmış, tarixi abidələrdən, qədim faktlardan, sikkələrdən, padşahların və xanların fərmanlarından, milli əfsanələrdən, dini kitablardan, yaşlı insanların nağıl və rəvayətlərindən, səyyahların səyahətnamələrindən, gürcü və ləzgi salnamələrindən, digər şərq mənbələrindən, qədim yunan, Roma, Azərbaycan, erməni və rus alimlərinin əsərlərindən istifadə etmişdir (1,s.60).

"A.Bakıxanov çox zəhmətlə tədqiqat işi apararaq, Azərbaycanın keçmişinə dair tarixçilərin, coğrafiyaşünasların, səyyahların əsərlərində və digər materiallarda pərəkəndə halda olan çoxlu məlumat toplamışdı. Bakıxanov antik və Şərq dillərində olan hədsiz mənbələrdən istifadə etmiş, Herodot, Strabon, Plutarx, Ammian Marselli, Təbəri, Rəşidəddin, Həmdullah Qəzvinli və bir

"Gülüstani-İrəm" əsərinin alyazmasından bir fraqment

çox digər tarixçilərin əsərini öyrənmişdi. Bakıxanov hələ 1828-ci ildə Cənubi Azərbaycanda olarkən, Ərdəbildə rus komandanlığının əlinə keçən zəngin Şərq əlyazmaları kitabxanasını tədqiq etməklə məşğul olmuşdu. Bu kitabxana sonralar Tiflisə köçürülmüş və burada Bakıxanov Qriboyedovla birlikdə həmin əlyazmaları ilə tanış olmaqda davam etmiş və onların kataloqunu tərtib etmişdi. Bakıxanovun bu qiymətli elmi işi "Tiflisskiye vedomosti"-nin səhifələrində işıqlandırılmış və alimin həm də "Dərbəndnəmə" əsərinin rus dilinə tərcüməsi üzərində işlədiyi qeyd olunmuşdu. Bakıxanovun şəxsi kitabxanası da Şərq əlyazmaları cəhətdən çox zəngin idi. Böyük rus şərqşünası İ.Berezin göstərirdi ki, həmin kitabxanada onun 253 qiymətli əlyazması vardı. Şərq tarixinə dair əlyazması halında olan mənbələri öyrənməsi Bakıxanova "Gülüstani – İrəm" üzərində işləməkdə çox böyük kömək etmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif Azərbaycan və Dağıstanın uzaq keçmişi haqqında məlumat əxz etdiyi mənbələrə tənqidi yanaşırdı. Məsələn, həmin ölkələr haqqında antik və şərq müəlliflərinin verdikləri məlumatı A.Bakıxanov qeyri-qənaətbəxş hesab edirdi. O, maddi və mənəvi mədəniyyət, dil, toponimika abidələrinin kompleksli surətdə tədqiq edilməsinin zəruri olduğunu təkidlə qeyd edirdi. Bakıxanov yazırdı: "Əgər bu ölkənin qəbilələri, kəndləri, binaları və qədim asarı geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır" (3, s.29).

A.Bakıxanov erməni tarixçilərinin əsərlərindən və gürcü mənbələrindən də istifadə edirdi. Görünür, A.Bakıxanov Moisey Xorenskinin V əsrdə yazılmış "Ermənistan tarixi" kitabına və erməni tarixçisi Çamçyanın qələmindən çıxan və 1785-1787-ci illərdə Venesiyada nəşr edilən üç cildlik Ermənistan tarixinə də bələd

imiş. Belə fərz edilir ki, Bakıxanov erməni mənbələrindən öz dostu X.Abovyanın köməyi ilə istifadə etmişdir (6, s.195-199).

A.Bakıxanov rus tarixşünaslığına, o cümlədən Karamzinin "İstoriya qosudarstva Rossiyskoqo" əsərinə də bələd idi. O, Qərbi Avropa alimlərinin bəzi əsərlərindən də istifadə etmişdi. A.Bakıxanovun özünün yazdığı kimi, "Gülüstani – İrəm" ... uzun illər davam edən məşəqqətli zəhmətin ... bari" idi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov baxış müstəvisində. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 184 səh.
2. Ağayan P. A. Bakıxanov. Bakı, 1948
3. Bakıxanov A. Gülüstani – İrəm. Bakı, 1951, 252 s.
4. Hüseyinov H.N. XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, 2006, 543s.
5. İstoriçeski vestnik. №11-12, 1888
6. Yerevanlı Ə.Y. Erməni–Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əlaqələri. Yerevan, 1958

Açar sözlər: tarixşünaslıq, şərq dillərinin bilicisi, Gülüstani – İrəm, vətənpərvər maarifçi, çarizm

Ключевые слова: историография, знаток восточных языков, Гулустани – Ирем, патриотический просветитель, царизм

Key words: historiography, expert on oriental languages, Gulustani-Iram, patriotic enlightener, tsarizm

РЕЗЮМЕ

Н.Ахмедова

Абаскули Ага Бакиханов: история и историография

В XIX веке целое поколение краеведов и летописцев было подготовлено в Азербайджане и каждый из них внес свой вклад в развитие отечественной историографии. Но невероятно, что в первой половине XIX века Аббасгулу Ага Бакиханов написал самую выдающуюся работу по истории Азербайджана. Его «Гулистан-ирам» является первым монографическим исследованием академически спланированной в азербайджанской историографии. Эта работа дала новое дыхание азербайджанской историографии и использовала богатые традиции европейской и российской историографии, а также заложила основы историографии на основе богатых исторических источников.

SUMMARY

N.Ahmedova

Abaskuli Aga Bakikhanov: history and historiography

In the XIX century, a whole generation of ethnographers and chroniclers was prepared in Azerbaijan and each of them contributed to the development of national historiography. But it is incredible that in the first half of the XIX century Abbasgulu Aga Bakikhanov wrote the most outstanding work on the history of Azerbaijan. His "Gulustani-Iram" is the first monographic study academically planned in Azerbaijani historiography. This work gave a new breath to Azerbaijani historiography and used the rich traditions of European and Russian historiography, as well as laid the foundations of historiography based on rich historical sources.

İqtisadiyyat

AZƏRBAYCANIN MİLLİ GEOSİYASİ FƏALİYYƏTİNİN MÜHÜM ELEMENTİ KİMİ İQTİSADİ SABİTLİK MƏSƏLƏLƏRİ

SEYMUR ORUCOV
AMEA-nın İqtisadiyyat institutu

BƏXTİYAR NƏBİYEV
Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı iqtisadi inteqrasiya prosesləri ilə sıx bağlıdır və əsasən dünya iqtisadiyyatının qloballaşma dəyişmələri ilə müəyyən edilir. Qloballaşma problemi Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının geniş iqtisadi əlaqələrinin formalaşdırılmasının vacibliyini gücləndirir. Qloballaşma prosesləri hər hansı bir milli iqtisadiyyat, o cümlədən Azərbaycan üçün əhəmiyyətlidir. Bu mərhələdə dünya inkişafının aparıcı tendensiyalarına cavab vermək və eyni zamanda ölkənin milli maraqlarının təmin edilməsi olduqca vacibdir.

Ölkənin enerji, ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün sistemli tədbirlərin, proqram və layihələrin işlənilib hazırlanması

və həyata keçirilməsi makroiqtisadi inkişafın mühüm amilləri sayılır. Müasir global ekoloji böhran şəraitində ekoloji siyasət istənilən dövlətin ümumi siyasətinin vacib tərkib hissəsini təşkil edir. Dövlətin ekoloji siyasəti ətraf təbii mühitin mühafizəsi və sağlamlaşdırılması, təbii ehtiyatların rəşional istifadəsi və bərpa olunması, insanın normal həyat və fəaliyyəti, ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsinə yönələn hüquqi, iqtisadi və tərbiyəvi xarakterli tədbirlər sistemi kimi başa düşülür. Azərbaycan bununla təbii ki, ilk növbədə davamlı insan kapitalının inkişafını nəzərdə tutur (8,136).

Xarici iqtisadi strategiyanın əsasını beynəlxalq sahədə

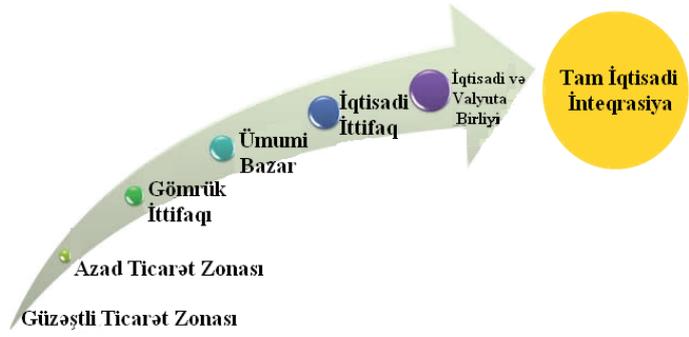
uzunmüddətli, strateji məqsədlərə nail olmaq üçün ölkənin idarəetmə yanaşmaları və təşkilati tədbirləri birləşdirən sistemli yanaşma təşkil edir. Belə bir yanaşma milli iqtisadi münasibətlərlə qarşılıqlı olaraq dünya iqtisadi əlaqələrinin mövcud vəziyyəti və dinamikasını təhlil etmək, xarici iqtisadi strategiyanın, onun formalaşma prinsiplərinin əhəmiyyətini və rolunu müəyyən etmək, ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrinin ümumi nümunələrini və xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün imkan yaradır. Ölkənin xarici iqtisadi strategiyası, beynəlxalq təcrübə ilə uyğunlaşdırıldıqda isə xüsusi ilə fərqli olur. Bu, dövlətin, milli iqtisadiyyatın təsərrüfat subyektlərinin fəal və məqsədyönlü hərəkətlərinin nəticəsidir.

Ölkənin makroiqtisadi inkişafında iqtisadiyyatın şaxələnməsi, innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı üçün əlverişli imkanların yaradılması, müasir texnologiyaların tətbiqi, elmi əsaslara söykənən konsepsiya və proqramların hazırlanması makroiqtisadi inkişafa geniş imkanlar açır. Ölkənin iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün ən vacib şərt istehsalın şaxələndirilməsidir. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi bir və ya bir neçə sektorun dominantlığından imtina edib iqtisadiyyatın yeni rəqabətqabiliyyətli sektorlarının yaradılması, davamlı inkişafına nail olmaqdır.

2003-cü ildən Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi deyilən məsələlərin həllində böyük rol oynamışdır. Bu gün ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının demək olar ki, bütün sahələrində təsirli nəticələr əldə edilmişdir ki, dünya ictimaiyyəti Azərbaycanın nailiyyətlərinə böyük maraq göstərir. Prezident İlham Əliyevin məqsədyönlü dövlət siyasəti sayəsində ümummilli lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün milli model yüksək nəticələr əldə etmişdir. Dövlət başçısının rəhbərliyi ilə həyata keçirilən geniş miqyaslı layihələr Azərbaycanın inkişafını sürətləndirdi və dünya səviyyəsində müəyyən nəticələr əldə etməsinə gətirib çıxardı. Diversifikasiya siyasətinin genişləndirilməsi, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi istiqamətində tədbirlərin başlanması, liberal iqtisadi islahatların davam etdirilməsi və iqtisadi qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması bu proseslərdə müsbət rol oynamışdır.

Azərbaycanın elmi-tədqiqat mərkəzlərində, ali təhsil ocaqlarında yeni siyasi-iqtisadi sistemin, bazar iqtisadiyyatının mahiyyətinin, prinsiplərinin, yüksək iqtisadi inkişafa nail olmuş ölkələrin mütərəqqi təcrübəsinin öyrənilməsi sahəsində xeyli işlər görülür. Respublikada təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, Avropa təhsil standartlarına keçid edilməsi, təhsilin müxtəlif səviyyələrində islahatlar proqramları həyata keçirilir.

Dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər makroiqtisadi sabitliyin qorunması və tənzimlənmənin həyata keçirilməsi, davamlı inkişafın təmin olunması, regionların və sahibkarlığın inkişafı, qeyri-neft sektorunun inkişafı, ölkənin ixrac potensialının artırılması istiqamətləri üzrə qısa, orta və uzunmüddətli proqnoz və planların tərtib olunması üzrə model və üsulların işlənilməsinə yönəldilir. Məlumdur ki, sürətli iqtisadi inkişafı şərtləndirən bir sıra faktorlar var. Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət nəticəsində son illərdə energetika və nəqliyyat sektoru sahəsində bir sıra böyük layihələrə imza atılıb. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan neft və qazın istehsalında, ixracında öz rolunu daha da artırıcaq. Nəqliyyat layihələrinin işə düşməsi sayəsində isə Azərbaycanın tranzit gəlirləri artacaq. Digər tərəfdən, artıq iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda böyük artım var. Sözügedən sahənin normativ-hüquqi bazası daha da təkmilləşdirilir (4).

Ölkədə həyata keçirilən islahatların prioritet istiqaməti, ölkədə rəqabət qabiliyyətliliyi iqtisadiyyatın formalaşdırılması, innovasiya siyasəti, yeni bilik və texnologiyaların tətbiqi ilə elm və təhsilin sürətlə inkişafına yardım edilməsidir.

Bütün uğurlarla yanaşı perspektivdə də görülməsi zəruri olan bir sıra işlər vardır. Respublikada Milli İnnovasiya Sisteminin (MİS) inkişafına sistem yanaşmanın olmasına ehtiyac var. Yaradılan texnoparklar və innovasiya infrastrukturunun digər elementləri (elmi müəssisələr, universitetlər və s.) arasında sıx əməkdaşlıq, informasiya mübadiləsi demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Hər struktur ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərir və digərinin işindən xəbər tutmur. Ona görə də işlərdə təkrarlamalar baş verir. İnnovasiya prosesinin iştirakçıları arasında bazarın tələblərinə vaxtında reaksiya vermək, rəqabətlik və əlaqələrin genişlənməsi bütün təşkilatların səmərəliliyini artırıcaq. Məqsədyönlü siyasi tədbirlər innovasiya prosesinin inkişafına təkan verəcəkdir. İqtisadi artımı əsas məsələlərin həlli üçün Azərbaycanın ehtiyat və imkanlarını birləşdirmək lazımdır. Bu isə bir tərəfdən fundamental və tətbiqi elmlərin arasında əlaqələrin güclənməsi, digər tərəfdən isə innovasiya məhsulunun istehsalı və bazarın zəbt edilməsi halında mümkündür. Ölkənin innovasiya sisteminin inkişafının prioritet istiqamətləri aqli və sənaye mülkiyyəti bazarının inkişaf mexanizminin yaradılmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev qeyd etmişdir ki, Azərbaycan artıq keçid dövrünü başa vurmuş və indi əsas məqsədimiz inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çatmaqdır. Bu müddəə ölkəmizin yaxın və uzaq perspektivdə inkişaf strategiyasını müəyyən edir və dünya birliyi ilə inteqrasiyasının keyfiyyətlə yeni mərhələyə daxil olduğunu göstərir. Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi siyasətin əsas məqsədi Azərbaycan vətəndaşları üçün layiqli yaşayış şəraiti təmin etməkdir. Təbii ki, sürətli iqtisadi inkişaf əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə, vətəndaşların rifahının yaxşılaşmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya imkanlarını düzgün müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə onun son illərdəki makroiqtisadi inkişafına nəzər salmaq lazımdır. Azərbaycan dövləti son illərdə iqtisadi inteqrasiya proseslərində iştirak və milli iqtisadiyyata onun təsirinin genişləndirilməsi istiqamətində bir sıra prioritet istiqamətlər üzrə uzlaşdırılma siyasəti həyata keçirir. Ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb olunması məqsədilə hökumət tərəfindən "açıq qapı" siyasəti həyata keçirilir. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı birinci növbədə onun investisiyalar üçün əlverişliliyi ilə bağlıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatı investisiya qoyuluşlarının davamlı şəkildə nəticələrini verməsi üçün xüsusi ilə böyük potensiala malikdir.

Ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsinin intensivləşməsi nəticəsində iyirmi il ərzində Azərbaycan Cənubi

Qafqazın iqtisadi və ondan da irəli gələrək hərbi və siyasi liderinə çevrilə bilmişdir. Artıq bölgədə həyata keçirilən bütün layihələrdə Azərbaycan söz sahibi olmaq hüququna malikdir. Təbii ki, 1994-cü ildən sonra ölkəyə böyük həcmdə investisiyalar yönəlməyə idi, dövrün imkanları əsasında respublikamız əldə etdiyi nəticələri ortaya qoya bilməzdi. Bu da ilk növbədə Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin müəllifi olduğu neft strategiyası ilə bağlı idi. Heydər Əliyev milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını və ədalətli sosial cəmiyyətə keçidi məhz ilk növbədə, liberal iqtisadiyyatın təmin edilməsində gördü. Bu məqsədlə, 1994-cü ildən planlı iqtisadi sistemdən liberal bazar iqtisadiyyatına keçid üçün strateji qərarlar qəbul edildi. Məlum olduğu kimi, iqtisadiyyatın liberallasdırılması özündə çoxsistemli tədbirləri ehtiva edir və islahatların dinamikliyini təmin etmək üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bazar iqtisadiyyatına uyğun qanunvericiliyin, büdcə, vergi, bank-maliyyə sisteminin formalaşdırılması, torpaq və aqrar islahatların həyata keçirilməsi, dövlət əmlakının özəlləndirilməsi, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli biznes mühitinin təmin edilməsi reformaların əsas komponentləri idi. Ölkəmizin müstəqilliyinin və dünya İqtisadiyyatına dərin inteqrasiya prosesinin hazırkı möhkəm təməli Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən respublikaya rəhbərlik etdiyi həmin illərdə yaradılmış potensiala əsaslanır (6,5).

Daha sonra isə bu siyasət Azərbaycan Respublikası prezidenti İlham Əliyev tərəfindən davam etdirildi. Azərbaycana yönəlmis investisiyaların müvafiq pozitiv istiqamətlərə yönəldilməsi başladı.

Azərbaycan ölkədə iqtisadi islahatların davam etdirilməsi, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, neft sektoru ilə bərabər, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirir. Qanunvericiliyin inkişafı istiqamətində investirlərin hüquq və mənafehlərinin qorunması, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara bərabər şəraitin yaradılması ilə bağlı qanunları və bir sıra normativ sənədlər buna misal ola bilər. Ölkədə sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi, biznes mühitinin əlverişliliyinin daha da artırılması və biznesə başlama prosedurlarının sadələşdirilməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin "bir pəncərə" prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında" 2007-ci il 25 oktyabr tarixli Sərəncam imzalamışdır (3). "Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında "bir pəncərə" prinsipinin

tətbiqi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 noyabr 2008-ci il tarixli, 12 nömrəli Fərmanını da xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur (2).

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi münasibətlərinin əsas xüsusiyyəti beynəlxalq, regional və yerli xarakterli iqtisadi təşkilatlara daxil olmaq və bununla da ictimai həyatın bütün sahələrində bu təşkilatlara inteqrasiya olunmaqdır. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsinin və inteqrasiyasının müasir mahiyyəti Beynəlxalq Əmək Bölgüsünə (BƏB-ə) əsasən müəyyən olunur. Belə ki, BƏB sayəsində dünya ölkələrinin dünya bazarında istehsal həcmimin ümumi göstəricisi müəyyən olunur. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya dövlətlər arasında istehsal amillərinin və malların sərbəst hərəkətini nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının regional iqtisadi birləşmələrini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, coğrafi mövqə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi əməkdaşlığın mühüm istiqamətlərindən biri də ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Yaxın iqtisadi əməkdaşlıq daha çox eyni iqtisadi inkişaf səviyyəsində olan dünya ölkələri arasında özünü göstərir. Onlardan aşağıdakılar daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir: iqtisadi inkişaf səviyyəsində yaxınlıq; ideoloji inkişaf səviyyəsində yaxınlıq; tarixi inkişaf səviyyəsində yaxınlıq; mədəni inkişaf səviyyəsində yaxınlıq; dini inkişaf səviyyəsində yaxınlıq; sosial inkişaf səviyyəsində yaxınlıq; siyasi inkişaf səviyyəsində yaxınlıq; hərbi inkişaf səviyyəsində yaxınlıq; coğrafi inkişaf səviyyəsində yaxınlıq; elmi inkişaf səviyyəsində yaxınlıq; texniki və texnoloji inkişaf səviyyəsində yaxınlıq.

İqtisadi həyatın beynəlmilləşməsi, Azərbaycanın ağır şərtlər altında gedən müasir dünya ilə inteqrasiyasının bütün istiqamətlərində yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, yeni problemlər, bəzən də təhlükələr yaratmaqdadır. Bu imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi, mövcud problem və təhlükələrin vaxtında aşkara çıxarılıb öyrənilməsi bu gün Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyət kəsb etməsi zərurətindən gündəmdə olan məsələlərdəndir. Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyasının əsas prioritet istiqamətlərindən biri müasir dünya təsərrüfat proseslərinə aktiv şəkildə qoşulmaq, qlobal geoiqtisadi məkanda baş verən yeni meyllərə adekvat şəkildə reaksiya verməkdən ibarətdir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın dinamik inkişafının təmin edilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında səmərəli dövlət tənzimləməsinə və mükəmməl bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi modelin formalaşması strateji məqsəd kimi qarşıya qoyulub (1). Konsepsiya çərçivəsində qarşıya qoyulan sosial-iqtisadi hədəflər yüksək səmərə ilə fəaliyyət göstərən, dünya miqyasında rəqabətə qadir olan iqtisadi sistemin formalaşmasını şərtləndirir. Tarixi və müasir təcrübə göstərir ki, belə bir sistem yalnız sahibkar təşəbbüsünə və sərbəst rəqabətə əsaslanan bazar münasibətləri şəraitində yer ala bilər. Makroiqtisadi siyasətin koordinasiyası gücləndirilməli, maliyyə dayanıqlılığın baxımından optimal makro-fiskal çərçivə formalaşdırılmalı və adekvat pul siyasəti aparılmalıdır. Azərbaycan öz qərarlarını qəbul və icra funksiyasını yerinə yetirməyə başlamışdır. Bu qərarlar arasında olan iqtisadi siyasət və onun bir parçası olan fiskal siyasətdən necə istifadə edildiyini görmək mümkündür (7).

Digər bir sənəddə isə göstərilir ki, əsaslı Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, uzunmüddətli dövr üçün düşünülmüş iqtisadi siyasət ölkədə makroiqtisadi sabitlik və dinamik iqtisadi inkişaf üçün əsaslı zəmin yaratmışdır. Nəticədə

geniş sahibkarlar təbəqəsi formalaşmış, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında özəl sektorun rolu daha da artmış və ümumdünya iqtisadi sistemində inteqrasiya sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Davamlı iqtisadi islahatlar çərçivəsində bu siyasət qlobal iqtisadi çağırışlara uyğun müasir konseptual yanaşmalarla daha da təkmilləşdirilmiş, strateji məqsədlərə uyğun sərbəst bazar münasibətlərinin və özünüinkişaf qabiliyyətinə malik sosial-ünamlı, diversifikasiya olunmuş milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması təmin edilmişdir. Həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmış, qeyri-neft sahələrinin və bütövlükdə regionların tarazlı inkişafı sürətlənmiş, strateji valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə təmin olunmuş, sahibkarlığa dövlət dəstəyi gücləndirilmiş, əlverişli biznes və investisiya mühiti formalaşmış, əhalinin sosial rifahı davamlı olaraq yaxşılaşmışdır. Bununla belə, son dövrlərdə istər regionda, istərsə də global iqtisadiyyatda gedən proseslər, neft gəlirlərinin kəskin azalması, mürəkkəb xarici iqtisadi mühit ölkənin makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinə öz təsirini göstərməkdədir. Dünyada cərəyan edən proseslərin yaratdığı yeni çağırışlara uyğunlaşmaq və mövcud qlobal iqtisadi böhranın ölkəmizə təsirini minimuma endirmək məqsədilə iqtisadi islahatların əsas strateji hədəflərinə uyğun olaraq sistem xarakterli bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi, sosial-iqtisadi inkişafın cari, orta və uzunmüddətli dövrləri arasında üzvi bağlılıq və qarşılıqlı uzlaşma yaratmaqla, iqtisadi inkişafın keyfiyyətə yeni modelinin formalaşdırılması qarşıda duran əsas prioritet vəzifələrdəndir (9).

Ölkənin tədiyə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasının və iqtisadiyyatın ixraca yönəldilməsinin ayrıca vacib tələbi kimi, daha çevik məzənnə siyasəti həyata keçiriləcək, xalis beynəlxalq investisiya mövqeyi üzrə profisit qorunacaqdır. Biznes mühitinin, rəqabət qanunvericiliyi və siyasətinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlər davam etdiriləcək, investorların hüquqlarının qorunması mexanizmləri təkmilləşdiriləcəkdir. Qanunların davamlı və ədalətli tətbiqi və hüququn aliliyinin işlək sisteminin formalaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılacaqdır. Xarici ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq bazarlara çıxışda və xarici bazarlarda rəqabət gücünün artırılmasında sahibkarlara göstərilən dövlət dəstəyinin artırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçiriləcəkdir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ixrac qabiliyyətini artırmaq məqsədi ilə təşviqədiçi tədbirlər həyata keçiriləcək, sahibkarlıq subyektlərinin dövlət tərəfindən güzəştli kreditlərlə təminat səviyyəsi yüksəldiləcək, daxili bazarın haqsız rəqabətdən qorunması üçün beynəlxalq təcrübədə qəbul olunmuş antidempinq və digər qoruyucu tədbirlər həyata keçiriləcəkdir. Eyni zamanda gömrük və miqrasiya prosedurlarının təkmilləşdirilməsi, həmçinin investorları yerli bazarlara daxil olmaqdan çəkindirən amillərin aradan qaldırılması üçün səylər səfərbər ediləcəkdir.

Azərbaycanda regional iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə hər bir iqtisadi rayonun sosial-iqtisadi göstəriciləri üzrə pasportu hazırlanmış, diversifikasiya əmsalları hesablanmış, inkişaf reytingləri tərtib olunmuşdur. Eyni zamanda, regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi ilə əlaqədar sənaye parklarının yaradılması və fəaliyyətinə, həmçinin informasiya texnologiyaları sahəsində tətbiq edilən klasterlərə dair beynəlxalq təcrübə əsasında təkliflər hazırlanmışdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi strategiyasının əsas istiqaməti beynəlxalq, regional və yerli xarakterli iqtisadi təşkilatlara daxil olmaq və bununla da ictimai həyatın bütün sahələrində bu

təşkilatlara inteqrasiya olunması hesabına milli iqtisadiyyatın səmərəli və dinamik inkişafına əlverişli mühit yaratmaqdır. Bu istiqamətdə artıq uğurlu addımlar atılıb. Məqsədyönlü və sürətli iqtisadi inteqrasiyanı möhkəm təməl əsasında təmin etməli olan hüquqi baza, düzgün istiqamətləndirici və sürətləndirici faktor rolunu oynamaqlıdır. İstənilən müsbət kateqoriyalı vasitə mənfi niyyətlər üçün istifadə oluna bilər (məsələn, faydalı məişət aləti olan baltanı digərinin öldürülməsi üçün istifadə etmək, heç də onun faydasızlığına dəlalət etmir). Müasir inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi inteqrasiyanın hüquqi tənzimləməsini təşkil edən normativ hüquqi aktların sadə, əhatəli, harmonik tərtib edilməsi və qanunun aliliyi prinsipinin tam gücü ilə işləməsinə şərait yaradılması iqtisadi proseslərin səmərəli reallaşmasına geniş imkanlar yaradacaqdır.

Azərbaycanın xarici iqtisadi münasibətlərinin və əlaqələrinin məzmunu və əsas istiqamətini ifadə edən bu cəhətlərin hər biri ölkənin gələcək inkişafında fəaliyyət proqramının tərkib hissəsi olmalıdır. Azərbaycanın xarici iqtisadi inteqrasiya əlaqələrinin; formalaşmasında daha faydalı və səmərəli iqtisadi münasibətlərin yaradılmasına üstünlük verilməlidir. Xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının çoxsahəli inkişafını təmin etmək böyük üstünlüklər verə bilər. Məhz buna görə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində xarici ölkələrlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr və bu əlaqələrin inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan bir çox həyati əhəmiyyətə malik siyasi və iqtisadi məsələlər baxımından dünyanın yaxın və uzaq, böyük və kiçik dövlətlərinin, beynəlxalq və regional təşkilatların diqqətini özünə cəlb edən bir qütbüdür. Mühüm strateji əhəmiyyətli ərazidə yerləşən ölkəmizdə dünyanın nəhəng dövlətlərinin mənafevi toqquşur, onlar arasında nüfuz dairəsi uğrunda dərin rəqabət mübarizəsi gedir. Azərbaycan Respublikası öz sosial-iqtisadi inkişafında xarici ölkələrlə əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsinə can atır və beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsindən irəli gələn üstünlüklərdən maksimum dəyərənməyə çalışır.

Dünya miqyasında gedən qloballaşma getdikcə daha da genişlənərək və dərinləşərək dünya iqtisadiyyatında ən əhatəli bir prosesə çevrilməkdədir. Öz gələcək inkişafını təmin etməyi bir strateji məqsəd kimi qarşıya qoyan hər bir dövlət, o cümlədən də Azərbaycan dövləti, bu realıqla hesablaşmalı və onun müsbət nəticələrindən bəhrələnməklə beynəlxalq inteqrasiya münasibətlərinə aktiv qoşulmalıdır. Beynəlxalq inteqrasiya proseslərinin milli maraqlara uyğun reallaşdırılması üçün istər milli qanunvericiliyin, istərsə də beynəlxalq hüququn yaratdığı imkanlar çərçivəsində dövlət mükəmməl hüquqi tənzimləmə mexanizmi formalaşdırılmalı və bu mexanizmi mütəmadi şəkildə təkmilləşdirilməlidir. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın beynəlxalq inteqrasiya proseslərinə aktiv və səmərəli qoşulması ilk növbədə dövlət tərəfindən əlverişli siyasi, iqtisadi və hüquqi mühitin yaradılmasını və bu əsasda da ölkənin milli iqtisadi sistemini olduqca vacib olan bu prosesin tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Azərbaycan üçün nisbətən yeni bir sahə olduğunu nəzərə alaraq beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyadan bacarıqla səmərələnmə nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycan dövləti bu sahədə mövcud dünya təcrübəsini ətraflı öyrənməli və ondan milli maraqlara uyğun istifadə etməlidir.

Ölkənin dinamik makroiqtisadi inkişafının strateji istiqamətləri müəyyənləşdirilməklə Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya proseslərinə səmərəli qoşulması istiqamətində milli iqtisadiyyatın bütün sahələri və problemlərinin həlli üzrə mütəmadi olaraq məqsədli dövlət proqramları işlənməli və qəbul

edilməlidir. İnteqrasiya proseslərində fəal və səmərəli iştirakın təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan dövləti bütün sənədləri beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əlaqələrini genişləndirməli və onların işində fəal iştirak etməlidir. Makroiqtisadi inkişaf üçün maddi əsas rolunu oynayan investisiyalardan maksimum səmərələnmək üçün ölkədə əlverişli iqtisadi-hüquqi şərait yaratmaqla dövlət bu sahədə səmərəli tənzimləmə fəaliyyətini həyata keçirməlidir. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya münasibətlərinin fəal və bacarıqlı iştirakçısına çevrilmək üçün mükəmməl maliyyə sistemi formalaşdırılmalı və onun fəaliyyəti müvafiq hüquqi əsasda tənzimlənməlidir. Bu məqsədlə ən mühüm və lazımlı fəaliyyət ardıcıl olaraq dövlətin fiskal siyasəti işlənilib hazırlanmalı və reallaşdırılmalıdır. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının uğurla dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyası üçün makroiqtisadi siyasətin koordinasiyası gücləndirilməli, maliyyə dayanıqlılığı baxımından optimal makroiqtisadi çərçivə formalaşdırılmalı və adekvat pul siyasəti aparılmalıdır.

Bu siyasətin birinci pilləsində inflyasiya hədəfi, digər makroiqtisadi hədəflər və bunlara uyğun tənzimləmə vasitələri, ikinci pilləsində isə maliyyə sektorunda sabitlik hədəfləri, sektorda fəallığı və riskləri idarə edəcək vasitələr yer almalıdır. Ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyası dünya miqyasında dəyişən şəraitə daimi əsasda uyğunlaşdırılmalı və bu məqsədlə müvafiq dövlət orqanları ardıcıl fəaliyyət həyata keçirməlidirlər. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inteqrasiya proseslərinə məqsədyönlü iştirakının təmin edilməsi üçün onun beynəlxalq hüquqi-müqavilə bazası daim genişləndirilməli və təkmilləşdirilməlidir. Bu sahədə beynəlxalq layihələrin rolu böyükdür (5, 32).

Bütün bunları nəzərə alaraq respublika iqtisadiyyatının ümumdünya təsərrüfatına intensiv inteqrasiyası gələcəkdə də müstəqil Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət siyasətinin prioritet və mühüm istiqamətlərdən birinə çevrilməlidir. Bu siyasətin prioritet istiqaməti mövcud hüquqi bazanın mütəmadi əsasda genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi olmalıdır.

Makroiqtisadi sabitliyin gücləndirilməsi gücləndirilməsi geosiyasi baxımından Azərbaycana gələcəkdə aşağıdakı üstünlükləri verə bilər:

- İlk növbədə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi pul və maliyyə siyasətinin effektiv koordinasiyasını, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın, ödəniş balansının və valyuta bazarının balanslaşdırılmasını və tam dəyişkən manat rejiminə keçmək üçün kompleks tədbirlərin görülməsini tələb edir;

- Xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi geosiyasi təsir imkanlarımızı artırır;

- Hər hansı bir dövlətin uzunmüddətli inkişafı makroiqtisadi sabitlik prioritetlərini sağlam və etibarlı əsasda qurmaqdan asılıdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin, xüsusilə də dövlət quruculuğu və iqtisadi islahatlar sahəsində əldə etdiyi strateji addımların nəticəsində ölkəmizin bölgədəki əsas iqtisadi güc mərkəzinə çevrilməsi mümkün olmuşdur;

- Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin güclənməsi daxili istehsalın ixrac istiqamətini formalaşdırır;

- İxrac yönü iqtisadiyyatın yaranması ölkənin beynəlxalq bazarlardakı mövqelərini gücləndirə bilər;

- Bu isə öz növbəsində milli təhlükəsizlik maraqlarının təmin edilməsinin bazis elementlərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan 2020: "Gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası. https://president.az/files/future_az.pdf;
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 noyabr 2008-ci il tarixli, 12 nömrəli Fərmanı <http://www.e-qanun.az/framework/15605>
3. Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin "bir pəncərə" prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı <http://www.e-qanun.az/framework/13939>;
4. Ələkbərov C. Makroiqtisadi sabitlik tam təmin edilib. // İki sahil, 07 avqust 2018
5. Nəbiyev B. Beynəlxalq layihələr Azərbaycan Respublikasının geosiyasi nüfuzunun artmasının səbəblərindən biri kimi. Bakı Universitetinin Xəbərləri, Siyasi elmlər bölməsi. Bakı, 2017, №1
6. Şəkəraliyev A. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər, Bakı, 2009;
7. Muxtarov Ş. Fiskal siyasətin iqtisadi artıma təsirlərinin qiymətləndirilməsi: Azərbaycan nümunəsi. Bakı Engineering University 27-28 April 2018
8. Ələkbərov U. Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Təhsil", 2013
9. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <http://www.mincom.gov.az/upload/files/49d3b2b65306c13ca015ee2811e010da.PDF>

Açar sözlər: iqtisadi, inteqrasiya, qloballaşma, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, makroiqtisadiyyat

Ключевые слова: экономика, интеграция, глобализация, международные экономические связи, макроэкономика

Keywords: economics, integration, globalization, international relations, macroeconomic

РЕЗЮМЕ

С.Оруджев, Б. Набиев

Макроэкономическая стабильность как важный элемент национальной геополитической деятельности Азербайджана

Одной из основных целей экономической интеграции Азербайджана является поддержание макроэкономической стабильности в стране и обеспечение макроэкономического развития. В то же время ожидается, что качество экономического роста будет приоритетным. Для этого в результате диверсификации экономики будет минимизирована зависимость от нефтяного сектора, обеспечен переход к экономике на основе инновационного предпринимательства. Приоритетным направлениям в области экономических реформ станут интенсивные методы и, таким образом, будет достигнуто быстрое развитие экономики Азербайджана.

SUMMARY

C.Orujev, B. Nabiev

Macroeconomic stability as an important element of national geopolitical activity of Azerbaijan

One of the main goals of economic integration of Azerbaijan is to maintain macroeconomic stability in the country and ensure macroeconomic development. At the same time, it is expected that the quality of economic growth will be a priority. To this end, as a result of the diversification of the economy, dependence on the oil sector will be minimized, transition to the economy based on innovative entrepreneurship will be ensured, intensive methods will become priority areas in the field of economic reforms and, thus, the rapid development of Azerbaijan's economy will be achieved.

Fəlsəfə

MİLLİ KİMLİK KONSEPSİYASI: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ

NƏRMINƏ QASIMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye
Universiteti

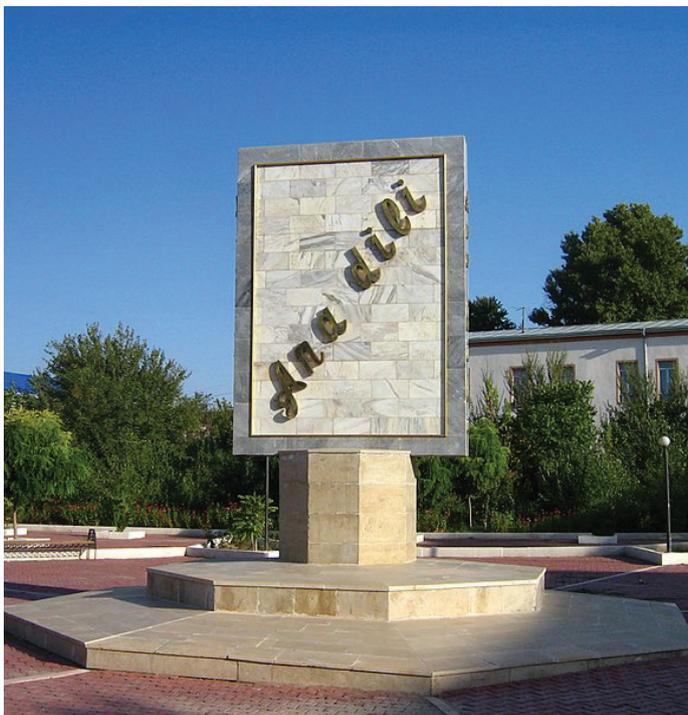

Milli xarakter və milli kimlik, milli ideologiya milli fəlsəfənin özündə əks etdirdiyi başlıca xüsusiyyətlərdir. Milli kimlik məsələsi XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maarifçi filosoflarını düşündürən aktual mövzu olmuşdur. M.F.Axundov, H.Zərdabi, Z.B.Göyalp, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, Ə.Topçubaşev, M.Ə.Rəsulzadə kimi görkəmli insanlar Azərbaycanın istiqlala qovuşması yolunda maarifçilikdən bir metod olaraq istifadə etdilər. Onlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideologiyasının fəlsəfi əsaslarının yaratıcılarıdır. AXC-nin yaranması sırf milli fəlsəfənin ictimai şüurda oyanışa nail olmasının məntiqi nəticəsi idi. Milli istiqlal məfkurəsi əsasında qurulan AXC bütün vətəndaşların inancından, məsləkindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bərabərhüquqlu olduğunu qeyd edirdi. Yeni dövr Azərbaycan milli fəlsəfəsində müstəqillik ideya olaraq yaranmazdansa, əsrin əvvəllərində reallığa çevrilə bilməzdi. Bunun üçün ilk əvvəl xalqın millət kimi formalaşması vacib idi. Hər bir millətin formalaşdığı milli fəlsəfi təlim həmin xalqın milli ruhuna, düşüncəsinə, həyat tərzinə, dünyagörüşünə uyğun olaraq formalaşan fəlsəfədir.

Bu gün multikulturalizm və milli kimlik fenomenləri milli fəlsəfənin qarşısında duran mühüm problematik məsələlərdəndir. Milli fəlsəfədə kimlik müstəsna əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Bu problemin sosial-fəlsəfi təhlilinə məhz Azərbaycan ictimai-siyasi və fəlsəfi dünyagörüşü aspektindən yanaşılır. Dil və milli şüur milli kimliyin vacib elementləridir. Milli şüur özlüyündə millətin yaşama ifadəsidir. Milli şüurun mövcud olduğu cəmiyyətdə Vətən,

vətənsəvərlik, vətənpərvərlik və milli dövlətçilik ənənələri qorunur, millətin gələcəyi naminə nəsildən-nəslə ötürülür.

Milli özünüdərk məfkurəsinin təkanverici qüvvəsi kimi XIX əsrdən etibarən maarifçi filosoflar və onlarla yanaşı milli burjiazıyanın nümayəndələri xalqı maarif və təhsil vasitəsilə müstəmləkə zülmündən azad olmağa hazırlayırdılar. Xalqın siyasi-mədəni şüurundakı dəyişiklik istər-istəməz milli ictimai-fəlsəfi düşüncədə də yeniliklərə səbəb oldu. Milli şüurda oyanış vasitəsilə müstəqil dövlət qurmaq ideyası milləti birləşdirdi və Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətimilli əsaslarla təşəkkül tapdı. Bu fəaliyyət sırf milli fəlsəfənin ictimai şüurda oyanışa nail olmasının məntiqi nəticəsi idi. Bir millət olaraq türkçülüyü, müasirliyi və islamlaşmanı əsas prinsip seçərək xalqımız XX əsrin əvvəllərində müstəqilliyə nail oldu. Sovet rejimi dövründə AXC-nin süqutu və XX əsrin sonlarında yenidən müstəqilliyimizin bərpası Azərbaycan xalqının milli ruhunun və əzminin nələrə qadir olduğunu bir daha sübut etdi. Milli dilin, ədəbiyyatın, fəlsəfənin, elmin və mədəniyyətin milli ruhda inkişafı xalqın öz söykökünə bağlılığının göstəricisidir. Xalq ruhu mənəvi dəyərlərin yaşadılmasında və nəsildən-nəslə ötürülməsində əsas amildir. Milli özünüdərk məfkurəsinin təkanverici qüvvəsi kimi maarifçi filosoflar və onlarla yanaşı milli burjiazıyanın nümayəndələri xalqı maarif və təhsil vasitəsilə müstəmləkə zülmündən azad olmağa hazırlayırdılar. Xalqın siyasi-mədəni şüurundakı dəyişiklik istər-istəməz milli ictimai-fəlsəfi düşüncədə

də yeniliklərə səbəb olacaqdı. Milli şüurda oyanış vasitəsilə müstəqil dövlət qurmaq ideyası milləti birləşdirdi və Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli əsaslarla təşəkkül tapdı. Bu fəaliyyət sırf milli fəlsəfənin ictimai şüurda oyanışa nail olmasının məntiqi nəticəsi idi. Bir millət olaraq türkçülüyü, müasirliyi, islamçılığı əsas prinsip seçərək xalqımız XX əsrin əvvəllərində müstəqilliyə nail oldu. Sovet rejimi dövründə AXC-nin süqutu və XX əsrin sonlarında yenidən müstəqilliyimizin bərpası Azərbaycan xalqının milli ruhunun və əzminin nələrə qadir olduğunu bir daha sübut etdi.

Millilik ictimai şüura yeni məzmun və ahəng verir. Cəmiyyətdə sosial-mədəni nizamın etnik və dini səpkili müqavimətə söykənən formaları təcridən əvvəlki əhəmiyyətini ititirir və milli dövlət səviyyəsində inteqrasiyaya meyl güclənir, mədəni-milli-etnik və siyasi əsaslarda təşkilatlanma işi gedir[1].

70 il Sovet əsarətində olan Azərbaycan xalqı nəhayət, XX əsrin əvvəllərində yaranmış əlverişli siyasi şəraiti düzgün dəyərləndirərək yenidən istiqlalına qovuşdu. Müstəqillik illərində əvvəlcə türkçülük, sonra isə azərbaycançılıq prioritet qazandı. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin yorulmaz səyləri nəticəsində azərbaycançılıq milli ideya səviyyəsindən milli ideologiyaya çevrildi. Azərbaycançılıq iki mənada-həm müxtəlif millət və xalqların vahid dövlətçilik zəminində birləşməsi mənasında, həm də azərbaycanlıların özlərinin milli-etnik zəmində inteqrasiyası mənasında anlaşılmağa başlandı. Bu, hər şeydən əvvəl bir vətəndaşlıq ideyasıdır, vahid məqsədə, amala xidmət etmək ideologiyasıdır. Azərbaycanın bütövlüyü və bölünməzliyi, sərhədlərinin pozulmazlığı, suverenliyi və müstəqilliyi ideyaları, xalqımızın milli kimlik fəlsəfəsidir. Azərbaycançılıq nə türkçülüyə, nə də islami dəyərlərə zidd deyil, əksinə hər ikisini özündə birləşdirir. Çünki biz Türkiyə ilə münasibətdə bir millət, iki dövlət prinsipini əldə rəhbər tutaraq, türkçülüklə azərbaycançılığı birləşdiririk. Bu, bizim milli ideyamızın və milli kimliyimizin mahiyyətindən irəli gəlir[2].

Hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini yaşadan və onun

milli kimliyini müəyyən edən mühüm faktorlardan biri məhz həmin xalqın dilidir. Dil hər bir xalqın varlığını sübut edən əsas atributlardır. Dil, milliyət, sinif kimi sosial kateqoriyalar kimliyin təyin edilməsində vacibdir. Milli kimliyinə sahib çıxan millət və insanlar mövcudluğa layiqdir. Özünəqayıdı düşüncəsi milli şüurun özəyini və milli dövlətçilik ənənələrinin əsas qayəsini təşkil edir. Milli təfəkkürü milli dövlətdən ayrı görməyən, milliliklə ümumbəşəriyyətin vəhdəti düşüncəsinə diqqət çəkən ulu Öndər Heydər Əliyevin ifadəsi ilə desək, qloballaşma prosesinin verdiyi imkanlardan istifadə edərək, yəni sahib olduğumuz milli dəyərləri qarşılıqlı münasibətlərdə başqa millətlərə aşılamaq bir millət olaraq bizim üçün vacib məsələdir [3].

Müstəqil Azərbaycanda dövlət dili elan edilmiş Azərbaycan dili bizim milli qürur mənbəyimizdir. Dilin qorunması mədəniyyətin mühafizəsi deməkdir. Dil faktoru milli kimliyimizin özünü təşkil edən elementidir. Dilimizin inkişafına dövlət qayğısının parlaq təzahürü Azərbaycan Respublikasının Prezidentləri Heydər Əliyev və onun layiqli davamçısı İlham Əliyev tərəfindən verilən fərman və sərəncamlarda öz əksini tapmışdır. “Azərbaycan dili gününü təsis edilməsi haqqında (09.08.2001-ci il), “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun təsdiq edilməsi barədə (02.01.2003-cü il), “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının statusu haqqında (04.01.2003-cü il), “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında (12.01.2004-cü il), “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” (12.01.2004-cü il). Vaxtında verilmiş bu qərarlar ana dilimizin mühafizəsinə, millilik və müasirlik prinsiplərinə uyğun şəkildə inkişafına və zənginləməsinə xidmət edir. Dövlətin apardığı məqsədyönlü dil siyasəti milli-mənəvi özünüdərk və azərbaycançılıq nəzəriyyəsinin konseptual əsaslarını təşkil edir və müasir milli fəlsəfənin aktual problemi olan multikulturalizm və milli kimlik fenomenlərinin sosial-fəlsəfi aspektdə təhlilində müstəsna rol oynayır.

Azərbaycançılıq ideologiyasının siyasi banisi olan ulu Öndər Heydər Əliyevin şah əsəri olan müstəqil Azərbaycan Respublikası məhz onun işıqlı dühası sayəsində Sovet rejimindən və parçalanma təhlükəsindən uzaqlaşa bildi. Beləliklə, Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinə, tarixinə, soykökünə qayıtdı. Keçid dövrünün özünəməxsus problemləri olduğundan bu yolda bir çox çətinliklər olmasına baxmayaraq Azərbaycan xalqı milli Liderin və milli ideologiyanın ətrafında birləşərək milli kimliyinə sahib çıxdı. Milli ideologiya dövlətin mövcud olmasında və onun qorunmasında, dövlət-xalq birliyinin təşəkkülündə mühüm amildir. Azərbaycançılıq ideologiyası milli ruhun, milli şüurun simvolu olaraq tarixi yaddaşın fundamental prinsiplərin əsasında formalaşması deməkdir. Bu məfkurə xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə qayıdışı, milli özünüdərk üçün zəmin hazırladı.

“Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı-Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq”-deyən Heydər Əliyev azərbaycançılığı milli ideologiya olaraq irəli sürür, mədəniyyətimizi, mənəvi dəyərləri təkə milli varlığımızın yox, həm də siyasi varlığımızın-dövlət quruculuğu prosesinin mühüm atributu kimi dəyərləndirirdi [4].

Milli şüurun pozitiv keyfiyyətlərinin möhkəmlənməsinə xidmət edən azərbaycançılıq milli maraqları ifadə edərək milli özünüdərk, milli mentallığı, mənəvi yetkinliyi, milli “Mən”in qorunmasını özündə əks etdirən neokonservatist təlimdir. Milli ideologiya

funksiyası daşıyan azərbaycançılıq məfkurəsi cəmiyyətin rəasional, konstruktiv dəyişikliklərə uğramasına, demokratikləşməsinə və modernləşməsinə xidmət edən fəlsəfi nəzəriyyədir. Azərbaycançılıq ideologiyası milli dövlətçiliyimizin fəlsəfi-sosoloji nəzəriyyəsinin sosial-mədəni və etno-siyasi aspektlərinin məcmusudur.

“Azərbaycançılıq“ xalqımızın çox əzab-əziyyətlə nail olduğu tarixi sərəvətdir. O, real müstəqilliyə nail olmaq, vahid, bölünməz Azərbaycanı qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün vasitədir. Bu gün “azərbaycançılıq” milli həyatın, konfessiyaların harmoniyasının çoxəsrlik ənənəsi, ölkədə yaşayan bütün millətlərin və etnik qrupların qardaşlığı, qarşılıqlı əlaqəsi və təsirinin tarixi, onların ümumi taleyi və müstəqil Azərbaycan Respublikasının bütövlüyü uğrunda birgə mübarizənin tarixi təcrübəsidir[5].

Heydər Əliyev milli ideyanı iflasdan qurtardı. Milli ideya hər bir cəmiyyət üçün mayakdır, onu gələcəyə aparən əsas qüvvədir. O, yalnız cəmiyyət cəmiyyət özünün vahid məqsədini müəyyənləşdirdikdə real məzmun kəsb edir. Heydər Əliyev milli ideyanı konkret ideoloji konseptdə-azərbaycançılıqda ifadə etdi. Azərbaycançılıq ideologiyasına müasir dövlət quruculuğu tələblərinə uyğun yeni məzmun çaları verdi. Burada ətənsəvrəlik, vətənpərvərlik və milli dəyərlərin qorunması müasirlik və demokratik cəmiyyətin formalaşması prinsipləri ilə vəhdət təşkil etdi. Bu aspektdə milli ideya ənənə ilə müasirliyin, milli ilə beynəlmiləlin sintezi kimi özünü göstərə bildi. Bütün bunlar isə dövlətçilik şüurunun inkişaf etdirilməsi fonunda konkret məzmun kəsb edə bilər. Heydər Əliyev milli ideyaya XXI əsrin tələblərinə uyğun dövlətçilik şüuru çalarını vrməklə sözlün həqiqi mənasında inqilabi yenilik edə bildi. Bu baxımdan Heydər Əliyev milli ideyanın həm nəzəri aspektlərini, həm də praktiki reallaşma mexanizmlərini işlədi [6].

Mədəni və demokratik cəmiyyətdə milli kimliyin təzahürü olan mənəvi dəyərlər xalqların milli keyfiyyətini ifadə edən və ona məxsus toxunulmazlıqdır. Azərbaycançılıq ideologiyası milli dövlətçiliyimizin fəlsəfi-sosoloji nəzəriyyəsinin sosial-mədəni və etno-siyasi aspektlərinin məcmusudur. Müəyyən mədəniyyətin daşıyıcısı olan bir qrup insan öz dillərinin, adət-ənənələrinin, dinlərinin, tarixlərinin və nəhayət dövlətlərinin təəssübkeşinə çevrilirlər .

Özünüdərk, ümumiyyətlə, elə bir milli-psixoloji prosesdir ki, onun sayəsində zəkali insan dünyaya, dünya isə insana yaxınlaşır, onun dünyalaşması və dünyanın insanlaşması baş verir. Özünüdərk insanla dünya arasında hər cür konfliktin, bunun həlli ilə bağlı anlaşılmazlığın aradan qaldırılması üçün sosial-psixoloji şərait yaradır. Ən başlıcası odur ki, insan özünüdərk prosesində özü haqqında biliklər əldə edir, özü haqqında bilmədiyini biliyi qazanmaq isəinsanın hissələrinin, duyğularını ülviləşdirir, təfəkkürün zənginləşməsinə, onun mentalitetinin məzmununa yeni keyfiyyət gətirən yollar açır. Bu proses insanın öz ətrafına və özünə münasibəti təcrübəsini müdrəkləşdirir, mənəviyyatını və mentalitetini saflaşdırır. Bu isə bütövlükdə düşüncə sahibli fərdlərdən ibarət cəmiyyəti saflaşdırır[7].

Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikası dövlət quruculuğu istiqamətində möhkəm təməllər üzərində irəliləyir və bu dayaqlardan biri, bəlkə də birincisi xalqımızın öz milli-mənəvi dəyərlərinə, soy kökünə, vətəninə bağlılığıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çoxşaxəli və balanslaşdırılmış siyasəti nəticəsində milli kimlik və azərbaycançılıq ideologiyası uğurla həyata keçirilir. Milli

kimlik konsepsiyasının nəzəri və təcrübə əsası Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin təbliğinə yönəlməş tədbirlərin təşkili, azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun olaraq tolerantlığın və mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyin qorunmasını təmin etmək, Azərbaycanı dünyada multikulturalizm və tolerantlığın ünvanı kimi tanıtmıqdan və təşviq etməkdən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. N.Niftiyev “Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm”, s.112, B-2004.
2. Ə.Tağıyev “Milli kimlik və multikultural proseslər” s.79, B-2017
3. S.Xəlilov “ Mədəniyyət fəlsəfəsi” s.391, B-2007.
4. N.Xudiyev “Heydər Əliyev və multikulturalizmin Azərbaycan modeli”s. 473, Azərbaycan Res. Prezidentinin işlər idarəsinin Prezident kitabxanası, “Səs” qaz. 2016, 17 iyun, N108, s. 8-9.
5. R.Mehdiyev “Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə” (yanvar 2002-dekabr 2006) s.28, Bakı-2006.
6. N.Məmmədov “Heydər Əliyev: dahi xilaskar və dövlət qurucusu,” Yeni Azərbaycan “ qaz. 13 dekabr, 2017-ci il) №228, s. 4.
7. Q.Əliyev “Heydər Əliyev və milli mentalitet fəlsəfəsi”, s.76, Bakı-2003.

Açar sözlər: *azərbaycançılıq, milli dəyərlər, mədəniyyət, cəmiyyət, ideologiya, inkişaf, müasir dövr.*

Ключевые слова: *азербайджанство, национальные ценности, культура, общество, идеология, прогресс, современное время.*

Key words: *azerbairjanism, national values, culture, society, ideology, integration, modern time.*

РЕЗЮМЕ

Н.Касумова

Концепция национальной идентичности: теория и практика

В статье анализируются роль идеи азербайджанство в защите национально-духовных ценностей и в процессе развития политической модернизации, а также роль Гейдара Алиева в формировании азербайджанской идеологии и национальной идентичности.

Отмечается, что в настоящее время достойный преемник общенационального лидера Призедент Ильхам Алиев успешно продолжает эту политику.

SUMMARY

N.Kasumova

Concept the national identification: theory and practice

The article analyzes the role of idea of Azerbaijanism in protesting national-moral values and in the process of development of political modernization, and the role of Heydar Aliyev in the formation of the Azerbaijani ideology and national identity.

It is noticed, that now the worthy successor of the national leader President İlham Aliyev successfully continues this policy.

Beynəlxalq təşkilatlar

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ YUNESKO-NUN ƏSAS FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ

NƏRMİN QƏDİROVA
Bakı Slavyan Universiteti

44

Müasir mərhələdə intellektual sahədə əməkdaşlığın yaranması və inkişaf etdirilməsi birbaşa YUNESKO-nun adı ilə bağlıdır. BMT-nin ixtisaslaşmış orqanı olmaqla, YUNESKO müvafiq istiqamətdə dünyanın ən böyük hökumətlərərası forumdur. BMT-nin Nizamnaməsi 1945-ci ilin noyabr ayının 16-da qəbul olunmuşdur. YUNESKO-nun yaranması tarixi isə BMT Nizamnaməsinin 1946-cı ilin noyabrın 4-də qüvvəyə mindiyi vaxt qəbul olunur. BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, YUNESKO-nun əsas vəzifəsi xalqların təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığı yolu ilə sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasından ibarətdir. Bu istiqamətdə əməkdaşlıq ədalətə, qanunçuluğa, insan hüquq və azadlıqlarına söykənir. Məlumdur ki, bu prinsiplər BMT Nizamnaməsində dəqiqliklə əksini tapanmışdır. Belə əməkdaşlıq zamanı xalqların dili, dini, irqi fəqləri heç bir rol oynamır.[4] YUNESKO-nun fəaliyyətinin başlıca prin-

sipi insanlar arasında kommunikasiyaları yaratmaq və inkişaf etdirmək və bu kommunikasiyaları qarşılıqlı anlayışın təmin olunması üçün istifadə etməkdən ibarətdir. Bununla yanaşı, bütün insanların YUNESKO-nun vəzifələri və idealları haqqında aydın təsəvvürlərə malik olmaları vacibdir. Çünki, YUNESKO-nun fəaliyyətinin həlledici elementlərini məhz insanlar təşkil edirlər. [1, s.62] YUNESKO-nun yaradılmasında real tarixi zərurətin təsiri olmuşdur. Belə ki, İkinci dünya müharibəsindən sonra YUNESKO-nun yaradıcıları dünyanın dəyişdirilməsi istiqamətində ciddi fəallıq nümayiş etdirmişlər. Əsas məqsəd insanlar arasında zorakılığın qarşısının alınmasından, qarşılıqlı anlayışın təmin olunmasından ibarət idi. İnsanlar arasında müxtəlif əlamətlərə görə fərq qoyulmasının qarşısının alınması, elm, təhsil və mədəniyyət amilləri üzərində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi baza ideya kimi müəyyənləşdirilmişdir. YUNESKO-nun yaradılması bəşəriyyətin

intellektual və mənəvi həmrəyliyinə əsaslanan sülhün təminatı kimi çıxış etmişdir.

YUNESKO özünün bütün tədbirlərində və layihələrində bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirir ki, bu funksiyalar da elm, təhsil, mədəniyyət və kommunikasiya sahələrində təşkilatın aparıcı rolunu müəyyənləşdirir. Bu baxımdan, YUNESKO-nun funksiyalarının daha yaxından nəzərdən keçirilməsi onun mahiyyətinin daha dəqiq dərk olunmasına imkan verir.[5, s.13] Beləliklə, YUNESKO-nun funksiyalarını ümumi şəkildə aşağıdakı kimi nəzərdən keçirmək mümkündür:

Birincisi, YUNESKO “ideyalar laboratoriyası” rolunda çıxış edir. Yəni, elm, təhdil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığa istinad edərək müasir dünyanın yenidən qurulmasının hansı yollarla həyata keçirilməsini müəyyənləşdirmək. Bu əməkdaşlığın yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün yeni və real ideyaların irəli sürülməsi və həyata keçirilməsi YUNESKO-nun fəaliyyətinin mərkəzi prinsipini təşkil edir. Təşkilatın səlahiyyət çərçivəsinə daxil olan sahələrdə problemlərin üzrə çıxarılmasında, proqnozlaşdırılmasında və aradan qaldırılması istiqamətində həlledici rola malikdir. Ən əsası isə YUNESKO-nun ideyaları mövcud problemlərin aradan qaldırılmasında əməkdaşlığı nəzərdə tutur.

İkincisi, YUNESKO informasiya mübadiləsi mərkəzi rolunda çıxış edir. Belə ki, YUNESKO informasiyaları toplayır, ötürür, genişləndirir və hazır informasiyaların birgə istifadə olunması üçün şərait yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman təkə informasiya deyil, həmçinin, biliklərin, qabaqcıl təcrübənin də mübadiləsi həyata keçirilir ki, bu da daha səmərəli əməkdaşlıq üçün zəmin yaradır. Problemlərin aradan qaldırılmasının yeni və ən işlək vasitələrinin tapılması və bu vasitələrin tətbiqi istiqamətində əməkdaşlığın təmin olunması YUNESKO-nun fəaliyyətinin əsas mahiyyətini təşkil edir. Eyni zamanda birgə pilot layihələrin həyata keçirilməsi də təcrübədə geniş tətbiq olunur. Bir sözlə, YUNESKO-nun vacib vəzifəsi bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsindən və onların dünyada yayılmasından ibarətdir. Məqsəd bunların ümumi istifadəsinə nail olmaqdan ibarətdir. YUNESKO fəal şəkildə regional və ümumdünya şəbəkələrinin işini dəstəkləyir, koordinasiya edir və onlara rəhbərliyi həyata keçirir. Belə şəbəkələr elmi tədqiqatların həyata keçirilməsində, nəticələrin mübadiləsinə və kadrların hazırlanmasına kömək edir. Bu istiqamətdə YUNESKO-nun geniş konfransları aparıcı rola malik olurlar. Bu konfranslar çərçivəsində aparıcı ekspertlər mövcud problemlər və mürəkkəb məsələlərlə bağlı ümumi yanaşmalar işləyib hazırlayırlar və vəzifələri müəyyənləşdirirlər. YUNESKO-ya üzv dövlətlər isə problemlərin aradan qaldırılması və əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün müəyyənləşdirilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsi istiqamətində imkanlarını səfərbər edirlər. Təbii ki, birgə səmərəli fəaliyyətin təmin olunması üçün informasiya mübadiləsi həlledici rolu yerinə yetirir.

Üçüncüsü, YUNESKO üzv dövlətlərin potensiallarının yaradılmasında və ya gücləndirilməsində yaxından iştirak edir. Təşkilat səlahiyyət çərçivəsinə aid olan bütün sahələrdə üzv dövlətlərin maraqları çərçivəsində beynəlxalq əməkdaşlığı yaradır və inkişaf etdirir. Bu zaman kadr və institusional potensialın yaradılması əsas vəzifə kimi müəyyənləşdirir. Belə ki, məhz bu potensial elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığı təmin

etməklə, sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasını şərtləndirir. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, YUNESKO üzv dövlətlərin müraciətləri əsasında həm də texniki dəstək göstərir. Bununla bağlı çoxsaylı dünya təcrübəsinin mövcud olduğunu vurğulamaq mümkündür. Məsələn, YUNESKO-nun yaxından dəstəyi ilə Mavrikinin təhsil sistemində geniş islahatlar həyata keçirilmişdir. Daha bir nümunə kimi qeyd edək ki, Qazaxstanda mətbuat azadlığının genişləndirilməsi istiqamətində də YUNESKO-nun yaxından dəstəyi və birbaşa koordinasiyası olmuşdur. Salvadorun hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşlarına təlimlərin keçirilməsi, onlara yeni bilik və bacarıqların öyrədilməsində də YUNESKO ilə əməkdaşlığın mühüm töhfələri olmuşdur. Müxtəlif istiqamətlərdə islahatların həyata keçirilməsi, milli strategiyaların hazırlanması zamanı YUNESKO çərçivəsində əməkdaşlıq və təşkilatın yaxından koordinasiyası olduqca təsirli rolu vardır. Təbii ki, müxtəlif islahatların həyata keçirilməsi zamanı maliyyə dəstəyinin rolu olduqca böyükdür. YUNESKO müxtəlif islahatların həyata keçirilməsini dəstəkləmək üçün maliyyə yardımını da həyata keçirir. Bütün bunlarla yanaşı, bir əməkdaşlığın və həyata keçirilmiş islahatların nəticələrinin qiymətləndirilməsi də YUNESKO çərçivəsində əməkdaşlığın səmərəliliyinə dəlalət. Belə qiymətləndirmə daha səmərəli addımların atılmasını və strategiyanın hazırlanmasını mümkün edir.

Dördüncüsü, YUNESKO beynəlxalq əməkdaşlıq platformasını yaradır. Belə ki, ixtisaslaşmış və multidisiplinar təsisat kimi YUNESKO öz səlahiyyətləri çərçivəsində və sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı stimullaşdırır. Müvafiq olaraq, təşkilat elə məqsədlər, prinsiplər və prioritetlər müəyyənləşdirir ki, onlar ikitərəfli və çoxtərəfli proqramlarda öz əksini tapa bilsinlər və reallaşdırınsınlar. Bu zaman regional və milli səviyyələr prioritet təşkil edir və səmərəli üsullara və metodlara istinad olunur. Təbii ki, mütəxəssislərin şəxsi təmaslarını istifadə etməklə, bilikləri yaymaq mümkündür. Lakin YUNESKO bu işi daimi və sistemli əsaslarla həyata keçirməyə çalışır. Bunun üçün təşkilat əlavə funksiyaları da həyata keçirir. Bu funksiya xüsusi informasiyaların toplanması və genişləndirilməsi üzrə mərkəz tərəfindən həyata keçirilir. Bu zaman daha çox çap və elektron resurslardan istifadə olunur. Belə ki, YUNESKO dövrü olaraq nəşrlər buraxır, illik hesabatlar çap edir və yüklərlə kitabın çapında iştirak edir. Bu nəşrlər müvafiq olaraq, elm, təhsil, mədəniyyət və kommunikasiya sahələrini əhatə edir. Beynəlxalq əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması üçün üzv və ya iştirakçı dövlətlərin

maraqalarına, prioritetlərin uyğun olaraq zəruri proqramların və layihələrin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Təcrübə göstərir ki, YUNESKO çərçivəsində əməkdaşlıq üzv dövlətlərin müvafiq sahələrdə problemlərin həllində kifayət qədər səmərəli olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, YUNESKO-nun ənənəvi mövzuları əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:[6]

- təhsil;
- təbii elmlər;
- sosial və humanitar elmlər;
- mədəniyyət;
- kommunikasiya və informasiya.

Bunlarla yanaşı, YUNESKO çərçivəsində xüsusi mövzular da diqqət mərkəzində olur və əməkdaşlıq sahəsini təşkil edir. Bu mövzular bir qayda olaraq, vacib və aktual hadisələr və vəziyyətlərlə bağlı olur. Əksər hallarda belə mövzular ixtisaslaşmış mövzular kimi nəzərdən keçirilir. Bunlara daha çox aşağıdakıları aid etmək məqsədə uyğundur:

- qadın və gender bərabərliyi;
- dünya mədəniyyəti;
- sivilizasiyalararası dialoq və s.

YUNESKO-nun mandatının aktuallığı onun islahatları haqqında danışmaq üçün əsas verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu, bütün BMT sisteminə aiddir. YUNESKO BMT-nin bütün sistemi kimi bu gün faktiki olaraq, seçim qarşısındadır. Zamanın tələblərinə uyğun olaraq yeni reallıqlarla ayaqlaşmaq və inkişaf etmək, ya da artıq ötməkdə olan dövrün əhəmiyyətsiz təsisatlarından biri sıralarında olmaq.[3] Həqiqətən də, həm BMT-nin, həm də ayrıca olaraq, YUNESKO-nun strukturunda və fəaliyyət mexanizmlərində ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinə ehtiyac vardır. Tədqiqatlarımıza əsasən YUNESKO-nun fəaliyyətinin daha səmərəli olmasını və cəlbədiciliyinin artmasını şərtləndirəcək bir sıra addımların atılmasının vacibliyini qeyd etmək mümkündür. Öncə, təşkilatın qarşısında duran bəzi problemləri müəyyənləşdirməyə çalışaq. Birincisi, beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə qarşı yeni çağırışlar meydana gəlmişdir. Təbii ki, YUNESKO özünün səlahiyyət çərçivəsində birbaşa aid olmayam siyasi məsələlərin həllini üzərinə götürə bilməz. Lakin bununla yanaşı, təşkilat münafişlərin köklü səbəblərini vaxtında identifikasiya edə və preventiv addımlar üçün müəyyən konturlar müəyyən edə bilər. Məsələn, dil, təhsil və mədəniyyət

elementləri əsasında diskriminasiya hallarını müəyyənləşdirmək və qarşısını almaq istiqamətdə fəaliyyət və əməkdaşlığın təşkil olunması birbaşa YUNESKO-nun səlahiyyət çərçivəsinə aiddir. Bu da təbii ki, gələcək problemlərin qarşısının alınmasında kifayət qədər təsirli rol oynaya bilər. Müvafiq olaraq, bu gün artıq YUNESKO-nun yalnızca sülhməramlı təhfiələrindən danışmaq azdır. Regional, etnik və konfessional münafişlərin aradan qaldırılmasında və nəticələrinin minimuma endirilməsində təşkilatın daha fəal rolunun təmin olunması vacibdir. Yəni, YUNESKO-nun profilaktik fəaliyyətindən praktiki fəaliyyətinə keçidin yollarının və ya mexanizmlərinin axtarılması böyük aktuallıq kəsb edir. Yəni, real beynəlxalq terrorizmlə qarşılaşmış dövlətlərə təşkilatın səlahiyyət çərçivəsində dəstəyin göstərilməsi ciddi səmərəli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırkı mərhələdə baş verən verən münafişlərin bir çoxunun əsasında məhz mədəni elementlər də dayanırlar. YUNESKO belə elementlərin aradan qaldırılmasında kifayət qədər potensiala malikdir. Preventiv addımlar isə, ümumiyyətlə bu zəmində münafişlərin baş verməsinin qarşısının alınmasına imkan verir. Bu istiqamətdə fəallığın artırılması ehtiyacı özünü getdikcə daha kəskin şəkildə büruzə verməkdədir.

İkincisi, problemlər dairəsi həm də elmi-texniki tərəqqinin və informasiya təhlükəsizliyinin etik aspektlərini əhatə edir. Artıq hamılıqla dərk olunur ki, insanların maraqlarını sivilizasiyanın nəticələrindən qorumaq lazımdır.[7, s.131] Maraqlı burasıdır ki, sivilizasiyanın nəticələri insanın özünün təfəkkürünün və əməyinin nəticəsidir.

Üçüncüsü, problemlərin təkcə dərk olunması və üzə çıxarılması ilə yanaşı, onların həllinin səmərəli yollarının tapılması da vacibdir. Bu zaman daha çox qloballaşmanın nəticəsi olaraq, meydana çıxan problemlərin qaradan qaldırılması daha böyük aktuallıq kəsb edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, YUNESKO-nun maliyyə imkanları hüdudsuz deyildir. Bu baxımdan, üzərində işlərin detdiyi proqramların optimallaşdırılmasına ehtiyac vardır. Bu zaman aşağıdakı bir sıra suallara cavab axtarmaq lazımdır Məsələn, ən vacibləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür:

- bütün proqramlar öz aktuallığını saxlayırmı?
- planlaşdırmanın daha təkmilləşdirilməsi üçün daha hansı addımların atılması mümkündür?
- hansı vacib məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi vacibdir? və s.

Yuxarıdakı suallara cavabların axtarılması və fəaliyyətin onların əsasında qurulması səmərəli nəticələrin əldə olunmasının vacib şərtini təşkil edir. Bununla yanaşı, YUNESKO-nun digər BMT strukturları ilə sıx qarşılıqlı əlaqələrinin olması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, digər qeyri-hökumət təşkilatları ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq kontekstində problemlərin aradan qaldırılması yollarının axtarılması səmərəliliyin vacib şərti rolunda çıxış edir.[9] Dövlətlərin və vətəndaş cəmiyyətinin təşəbbüsləri isə ən etibarlı dayaq kimi qiymətləndirilməlidir. Bu təşəbbüslər təşkilatın yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla, mövcud problemlərin həllində onun daha çevik davranmasına imkan verir. [2, s.21]

Nəzərə almaq lazımdır ki, YUNESKO yarandığı bir gündən özünün fəaliyyət və ya səlahiyyət sahələrini universal ədalət, insan

hüquq və azadlıqları prinsipləri əsasında birləşdirməyə çalışmışdır. YUNESKO-nun vaxtilə Baş direktoru K. Matsuuranın haqlı olaraq, qeyd etdiyi kimi, YUNESKO-nun bütün tarixi bu prinsiplərin aliliyinə sadıqlığı nümayiş etdirir. Vurğulamaq lazımdır ki, elə vacib prinsiplərə istinad olunaraq, əsas prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi və resursların konsentrasiya olunması yolu ilə proqramlarının sayının ixtisara salınması daha səmərəli nəticələrin əldə olunmasına hesablanmışdır. Həmçinin, yeni idarəetmə sisteminin yaradılması, fəaliyyətdə şəffaflığın artırılması və yeni texnologiyaların daha geniş tətbiq olunması ondan xəbər verir ki, YUNESKO müasir çağırışlara daha çevik reaksiya vermək imkanlarını genişləndirməyə çalışır. Təbii ki, bütün bunlar üzv dövlətlərə özlərinin milli strategiyalarını daha uğurla həyata keçirməyə imkan yaradır.[8, s.55] Ümumiyyətlə, son illərdə YUNESKO çərçivəsində genişmiqyaslı islahatlar davamlı xarakter almışdır. Artıq nəzərdən keçirdiyimiz məqamlardan da görüldüyü kimi, YUNESKO çərçivəsində həyata keçirilən islahatların hədəfi bütün bəşəriyyətin dayanıqlı inkişafını təmin edəcək şərtlərin yaradılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Bu, təşkilatın gələcək fəaliyyət istiqamətlərini də müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu fəaliyyətin sərhəddinin insan hüquqlarının qorunmasından ümumi bəşəri irsin qorunmasınadək dəyişdiyini qeyd etmək olar. Əsas yol kimi isə, keyfiyyətli təhsilin genişləndirilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının təşviq olunması, dünya mədəni irsinin qorunması istiqamətində ümumi fəallığın təmin olunması nəzərdən keçirilir. Bu sərhədlərin səmərəlilik əmsalının yüksəldilməsi ilə şərti ilə genişləndirilməsi təşkilat rəhbərliyinin və üzv dövlətlərinin ciddi diqqət mərkəzindədir.

Beləliklə, yekun olaraq, qeyd edək ki, YUNESKO sistemli şəkildə sülhün möhkəmləndirilməsi, dayanıqlı inkişafın və insan hüquqlarının qorunması istiqamətində fəaliyyət göstərir. Bu fəaliyyət istiqamətləri biri-birilərinə ayrılmazdır və müasir dünyamızda keyfiyyət dəyişikliyinin ən vaiv şəri rolunda çıxış edir. Beynəlxalq ictimaiyyətin maraqları çərçivəsində öz missiyasını yerinə yetirən YUNESKO olduqca mühüm funksiyaları reallaşdırır. Bu funksiyalar ümumbəşəri prioritetlərin həyata keçirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığın zəruri genişləndirilməsi təmin olunur ki, bu da qlobal inteqrasiya üçün real zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Международные нормативные акты ЮНЕСКО: Конвенции, соглашения, протоколы, рекомендации, декларации / Сост. И.Д. Никулин. М.: Логос, 1993, с. 62*
2. *Ройтер В. ЮНЕСКО: Цели, структуры, деятельность / Ройтер В., Хюфнер К. М.: Рудомино, 2002, с. 21*
3. *Среднесрочная стратегия ЮНЕСКО 2008–2013 гг. Париж, 3–23 ноября 2007 г. Режим доступа: <http://www.unesco.org>*
4. *Устав ЮНЕСКО // Основные документы Организации объединенных наций по вопросам образования, науки и культуры. Париж: ЮНЕСКО, 2006.*
5. *Early J., Seitel P. UNESCO Meeting in Rio: Steps toward a Convention // Smithsonian Talk Story. 2002. Spring. № 21. P. 13.*
6. *Intangible Heritage. UNESCO, http://mirrors.unesco.org/culture/heritage/intangible/html_eng/index_en.shtml/ (ссылка*

последний раз проверялась 01.10.2013 г.).

7. *Kirshenblatt-Gimblett B. Destination Culture: Tourism, Museums and Heritage. Berkeley, California, 1998. P. 131-176.*

8. *Matsuura K. UNESCO: Factor of hope. UNESCO Press, 2005, P. 55*

9. *Medium — Term Strategy (2014 — 2021). Doc. 37 C/4. UNESCO, 2014. Available at: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002278/227860e.pdf> (accessed 10 September 2015).*

Açar sözlər: *YUNESKO, beynəlxalq əməkdaşlıq, mədəniyyət, elm, təhsil, dövlətlər.*

Ключевые слова: *ЮНЕСКО, международное сотрудничество, культура, наука, образование, государства.*

Key words: *UNESCO, international cooperation, culture, science, education, states.*

РЕЗЮМЕ

Гадирова Нармина Фарзали гызы Основные направления деятельности ЮНЕСКО в настоящее время

В научной статье анализируются сущность и деятельность ЮНЕСКО. Отмечается, что после Второй мировой войны создатели ЮНЕСКО проявили серьезную активность в направлении изменения мира. Основной целью было предотвращение насилия среди людей, оказание взаимопомощи. Предотвращение дискриминации среди людей и развитие сотрудничества в области науки, образования и культуры были определены в качестве основной идеи. Создание ЮНЕСКО было гарантией мира, основанного на интеллектуальной и духовной солидарности человечества.

SUMMARY

Gadirova Narmina Farzali gizi The main activities of UNESCO Currently

The scientific article analyzes the nature and activities of UNESCO. It is noted that after the Second World War, the creators of UNESCO have shown serious activity in the direction of changing the world. The main goal was to prevent violence among people, providing mutual assistance. The prevention of discrimination among people and the development of cooperation in science, education and culture were identified as the main idea. The creation of UNESCO was a guarantee of peace based on the intellectual and spiritual solidarity of mankind.

Философия

ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

ФАИГ АЛИЕВ
Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности

Понятие «информационное общество» зародилось в 1940-х гг. с появлением кибернетики, хотя сам термин стал использоваться позже, когда повсеместно началась компьютеризация и начали активно развиваться информационно - цифровые технологии. Информационное общество связано с именами американских ученых К. Шеннона, Н. Винера, Д. фон Неймана, английского логика и криптографа А. Тьюринга, математиков школы А. Н. Колмогорова.

По признанию ученых информационное общество - новая историческая фаза развития цивилизации, в которой главными продуктами производства являются информация и знания.

Начальным международно-правовым признанием информационного общества явилась Окинавская Хартия Глобального Информационного Общества, принятая 22 июля 2000 года главами государств и правительств «Группы восьми» (Великобритания, Германия, Италия, Канада, Россия, США, Франция и Япония) (1, 63 -71).

Наряду с прогрессом информационное общество сталкивается комплексом духовных проблем, которых необходимо изучить и разрешить обществу сообща.

Происходящие в современном мире изменения способствуют развитию науки и производства, создают возможности для реализации духовных устремлений личности, однако

одновременно влекут за собой появление больших и малых проблем, иногда довольно серьезных, ставящих под сомнение дальнейшее непрерывное развитие человеческой цивилизации.

Каждый человек XXI века должен знать, распознать свои ценности, какими бы они не были: материальные, духовные, психические, социальные, эстетические и правовые.

Общечеловеческие ценности выступают в качестве критериев измерения степени, как духовного и интеллектуального развития, так и социального прогресса человечества. К ценностям, обеспечивающим жизнь человека, относятся здоровье, определенный уровень материального положения, общественные отношения, обеспечивающие реализацию личности и свободу выбора, семья, право и многое другое.

Понятие духовности, несомненно, необходимо для определения утилитарно-прагматических ценностей, мотивирующих поведение и внутреннюю жизнь человека. Однако еще более важно при идентификации тех ценностей, на основе которых решаются смысложизненные проблемы, обычно выражающиеся для каждого человека в системе «вечных вопросов» его бытия. Сложность их решения в том, что, хотя они имеют общечеловеческую основу в конкретном историческом времени и пространстве каждый человек открывает и решает

их заново для себя и при этом по-своему. На этом пути осуществляется духовное восхождение личности, обретение духовной культуры и зрелости (2, 211).

Характерной чертой современной духовной ситуации является ее глубочайшая противоречивость. С одной стороны, в ней есть надежда на лучшую жизнь, захватывающие дух перспективы. С другой — она несет тревоги и опасения, поскольку отдельный человек остается в одиночестве, теряет в грандиозности происходящего и море информации, утрачивает гарантии защищенности.

Ощущение противоречивости современной духовной жизни нарастает по мере того, как одерживаются блестящие победы в науке, технике, медицине, увеличивается финансовое могущество, растет комфорт и благополучие людей, приобретает более высокое качество жизни (3,28). Обнаруживается, что достижения науки, техники и медицины могут быть использованы не во благо, а во вред человеку. Ради денег, комфорта одни люди способны беспощадно уничтожать других.

Главное противоречие времени состоит в том, что научно-технический прогресс не сопровождается прогрессом нравственным. Скорее наоборот: захваченные пропагандируемыми светлыми перспективами, большие массы людей утрачивают собственные нравственные опоры, усматривают в духовности и культуре некий балласт, не соответствующий новой эпохе. Именно на этом фоне в XX веке стали возможными гитлеровские и сталинские лагеря, терроризм, девальвация человеческой жизни (3, 211). История показала, что каждый новый век приносил гораздо больше жертв, чем предыдущий — такова была до сих пор динамика социальной жизни.

Складывающаяся ситуация создает дополнительные предпосылки для возникновения как скрытых, так и открытых межгосударственных конфликтов, негативно влияет на стабильность в мире, способствует распространению кризисов - экономических и политических, терроризма.

Выделяют еще одну очень важную проблему информационного общества. Это проблема выбора. В приложении к культуре – это тоже проблема потребительской навигации.

Формирование, духовное становление человека происходит уже отнюдь не в традиционных рамках, когда социальный статус родителей почти автоматически определял общественную судьбу почти каждого человека. Развал идеологических структур традиционализма обеспечил определенную свободу выбора своего будущего почти каждой личностью(3,153) . И поэтому серьезную опасность представляет появление и распространение в информационном обществе тех культурологических архетипов, которые не служат его развитию, способствуют моральному разложению, падению нравов.

Необходимо выделить еще одну проблему. Интернет не только объединяет, но и разделяет людей. Возможность виртуального общения подчас заменяет реальное общение, вследствие чего люди могут чувствовать себя все более одиноко. Например, многие люди, которые ходили в шахматные и прочие клубы поиграть, теперь играют с виртуальными партнерами. Существует угроза распада института семьи, так как дети с родителями, мужья с женами, девушки с юношами все чаще общаются, используя такие программы, с помощью которой можно не только слышать, но и видеть собеседника.

Одна из серьезных проблем информационного общества - это проблема осуществления защиты информации. Все больше появляется компьютерных специалистов - хакеров, основным занятием которых является получение неправомерного доступа к компьютерам и информации. Огромное количество распространенных вирусных программ требуют от пользователей осторожности, владения необходимыми навыками защиты собственной информации и своего компьютера. В обобщенной форме среди проблем современной цивилизации ученые выделяют три основные глобальные проблемы: экологическая, социальная и культурно-антропологическая.

Сущность экологической проблемы составляет неконтролируемый рост техногенной сферы и его отрицательное воздействие на биосферу (3, 147). Отсюда есть смысл говорить об экологии духовности и телесности. Например, кризис духовности социума породил разруху в окружающей среде. И чтобы преодолеть этот кризис нужно восстановить изначальную гармонию человека с природой.

Антропологическую проблему составляет усиливающаяся дисгармония между развитием природных и социальных качеств человека, компонентами которой являются следующее: снижение здоровья людей, угроза разрушения генофонда человечества и появление новых болезней; отрыв человека от биосферной жизни и переход в техногенную сферу условий жизнедеятельности; дегуманизация людей и потеря нравственности; расщепление культуры на элитарную и массовую; рост количества самоубийств, алкоголизма, наркомании; расцвет тоталитарных религиозных сект и политических группировок(4, 274).

Сущность социальной проблемы составляет неприспособленность механизмов социальной регуляции к изменившейся реальности. Здесь следует выделить компоненты: растущая дифференциация стран и регионов мира по уровню потребления природных ресурсов и уровню экономического развития; большая численность людей живущих в условиях недоедания и нищеты; рост межэтнических конфликтов; формирование в развитых странах низшего слоя населения.

Все эти проблемы напрямую связаны с духовностью и телесностью человека и решит одну из этих проблем, не решая остальных, не представляется возможным.

Духовная сторона бытия человека возникает на основе его практической деятельности как особая форма отражения объективного мира, как дополнительное средство ориентации в этом мире, а также взаимодействия с ним. Генетическая (по происхождению) связь духа с практической деятельностью человека никогда не прерывается: так было во времена становления человечества, так происходит и сейчас, в период формирования (социализации) каждого отдельного человека (1, 193). Ведь абстрактное мышление не является нашей природной способностью. Оно не наследуется биологически, а формируется в процессе приобщения индивида к специфически социальному образу жизни и деятельности.

Человеческое мышление по сути своей есть та же самая предметная деятельность, только связана она не с реально осязаемыми предметами, а с их идеальными заменителями — знаками, символами, образами и т.д.

Что же касается самих духовных ценностей, вокруг которых складываются отношения людей в духовной сфере, то этим термином обычно обозначают социально-культурное значение различных духовных образований (идей, норм, образов, догм и т.д.). Причем, в ценностных представлениях людей непременно

присутствует некий назидательно - оценочный элемент(4, 163).

В духовных ценностях (научных, эстетических, религиозных) выражается общественная природа самого человека, а также условия его бытия. Это своеобразная форма отражения общественным сознанием объективных тенденций развития общества. В понятиях прекрасного и безобразного, добра и зла, справедливости, истины и пр. человечество выражает свое отношение к наличной реальности и противопоставляет ей некое идеальное состояние общества, которое должно быть установлено. Любой идеал всегда как бы «приподнят» над действительностью, содержит в себе цель, желание, надежду, в общем, нечто должное, а не сущее. Это-то и придает должному явлению вид идеальной сущности, вроде бы совершенно ни от чего независимой(5, 129). На поверхности лишь его оценивающий и предписывающий характер. Земные же истоки, корни этих идеализаций, как правило, скрыты, потеряны, искажены. В том бы не было большой беды, если бы естественно-исторический процесс развития общества и его идеальное отражение совпадали. Но так бывает далеко не всегда. Нередко идеальные нормы, рожденные одной исторической эпохой, противостоят действительности другой эпохи, в которой их смысл безвозвратно утрачен. Это указывает на наступление состояния острого духовного противоборства, идеологических битв и душевных потрясений (2, 283). Именно эти черты характеризуют кризис и проблемы духовности в современном мире.

Духовность сегодня — условие, фактор и тонкий инструмент решения задачи выживания человечества, его надежного жизнеобеспечения, устойчивого развития общества и личности. От того, как человек использует потенциал духовности, зависит его настоящее и будущее.

Духовная жизнь человека и человечества — феномен, который, как и культура, отличает их бытие, от природного и придает ему социальный характер. Через духовность идет осознание окружающего мира, выработка более глубокого и тонкого отношения к нему. Через духовность идет процесс познания человеком самого себя, своего предназначения и жизненного смысла.

История человечества показала противоречивость человеческого духа, его взлеты и падения, утраты и обретения, трагизм и громадный потенциал.

Очевидно, что понятие духовности не исчерпывается разумом, рациональностью, культурой мышления, уровнем и качеством знаний. Не формируется духовность и исключительно посредством образования. Разумеется, вне указанного комплекса духовности нет, и не может быть. Однако односторонний

рационализм недостаточен для определения духовности(2, 184). Сфера духовности шире по объему и богаче по содержанию того, что относится исключительно к рациональности.

Но если посмотреть более детально на причины мировоззренческой катастрофы современности, то можно также увидеть, что сам человек является причиной упадничества духовности и милосердия. Он представляет себя в сознании как нечто нецелостное, это подтверждается огромным количеством научных течений философии и социологии. Примером вышесказанного является появление фрейдизма, обособление личности от других в школе Канта, выделение человека как существа, потребляющего всё и живущего только для себя, и развитие подобных теорий (3,95).

Равно духовность нельзя определить как культуру переживаний и чувственно-волевого освоения мира человеком, хотя и вне этого духовность как качество человека и характеристика его культуры тоже не существует.

Таким образом, главное здесь — не накопление разнообразных знаний, а их смысл и цель. Духовность есть обретение смысла. Духовность — свидетельство определенной иерархии ценностей, целей и смыслов, в ней концентрируются проблемы, относящиеся к высшему уровню освоения мира человеком. Духовное освоение есть восхождение по пути обретения «истины, добра и красоты» и других высших ценностей(5, 274). На этом пути определяются творческие способности человека не только мыслить и действовать утилитарно, но и соотносить свои действия с чем-то «внеличностным», составляющим «мир человека».

Дисбаланс в знаниях об окружающем мире и о самом себе придает противоречивость процессу формирования человека как духовного существа, обладающего возможностью творить по законам истины, добра и красоты. В этом контексте духовность есть интегративное качество, относящееся к сфере смысловых ценностей, определяющих содержание, качество и направленность человеческого бытия и «образ человеческий» в каждом индивиде.

Кризис духовности, таким образом, порождается комплексной причиной, включающей в себя три момента:

1. Теологический, проявляющийся в утрате религиозного чувства;
2. Метафизический, связанный с девальвацией абсолютных ценностей;
3. Культурологический, выражающийся в общей дезорганизации жизни и потере человеком смысловых ценностей (3,97)

Парадоксальность ситуации, в которой оказался современный человек, состоит в том, что духовный кризис возникает и развивается на фоне резкого улучшения условий жизни людей. Причиной этого улучшения является технизация всех сторон общественной жизни, а также «прогрессивное образование людей»; первая приводит к росту всех форм отчуждения и деморализации общества, вторая — к патологической привязанности человека к культурной среде, идеально приспособленной для удовлетворения его желаний и потребностей, которые растут, вытесняя цели и замеща смыслы. Однако, не будучи сущностно - самодостаточным существом, человек обманулся своей функциональной самодостаточностью и, замкнувшись в себе самом, отгородился от Духа, от его живительного источника (6, 294).

Кризис духовности является, таким образом, результатом

катастрофической утраты духовных переживаний, омертвления духа, так буквально отражаемого термином «бездуховность». На фоне практического отсутствия живого духовного опыта информационная переполненность человека и общества выглядит особенно удручающей. Как это ни парадоксально, к бездуховности приводит в конечном счете развитие творческих сил человека, когда они перестают подкрепляться духовным, нравственным началом и вследствие этого превращаются в самоцель его жизни.

Проблема духовности — это не только определение высшего уровня освоения человеком своего мира, отношения к нему — природе, обществу, другим людям, к себе. Это проблема выхода человека за рамки узко эмпирического бытия, преодоления себя «вчерашнего» в процессе обновления и восхождения к своим идеалам, ценностям и реализации их на своем жизненном пути (1, 28). Следовательно, это проблема «жизнетворчества». Внутренней основой самоопределения личности является «совесть» — категория нравственности. Нравственность же является определителем духовной культуры личности, задающей меру и качество свободы самореализации человека.

Таким образом, духовная жизнь — важная сторона бытия и развития человека и общества, в содержании которой проявляется подлинно человеческая сущность.

Генетически духовная сторона бытия человека возникает на основе его практической деятельности как особая форма отражения объективного мира, как средство ориентации в мире и взаимодействия с ним. Как и предметно-практическая, духовная деятельность следует в целом законам этого мира (4, 47). Разумеется, речь не идет о полном тождестве материального и идеального. Суть заключается в их принципиальном единстве, совпадении основных, «узловых» моментов. При этом создаваемый человеком идеально-духовный мир (понятий, образов, ценностей) обладает принципиальной автономностью, развивается и по своим собственным законам (1, 30). В результате он может очень высоко воспарить над материальной действительностью. Однако полностью оторваться от своей материальной основы дух не может, поскольку, в конечном счете, это означало бы потерю ориентации человека и общества в мире (6, 284). Результатом такого отрыва для человека является уход в мир иллюзий, психические болезни, а для общества — его деформация под воздействием мифов, утопий, догм, социальных проектов.

Отличительными чертами современного информационного общества являются:

- увеличение роли информации и знаний в жизни общества;
- возрастание доли информационных коммуникаций, продуктов и услуг в валовом внутреннем продукте;
- создание глобального информационного пространства, обеспечивающего эффективное информационное взаимодействие людей, их доступ к мировым информационным ресурсам и удовлетворение их потребностей в информационных продуктах и услугах (2, 162).

Информационно-коммуникационные технологии (ИТ) являются одним из наиболее важных факторов, влияющих на формирование общества XXI века.

Нельзя все проблемы развития человечества, как глобальные, так и локальные, сводить к проблемам информационного неравенства и барьерам на пути развития информационного общества и Интернет-экономики (6, 174). Одна из самых существенных глобальных проблем, которая может вызвать к

жизни конфликты, которые сейчас даже трудно предсказать, — это проблема нарастающих демографических изменений и постепенная трансформация цивилизации европейского типа.

Проблема трансформации культурных ценностей под влиянием инноваций становится все более актуальной на этапе становления информационного общества. Временной период, характеризующийся наличием крупных общественных трансформаций, активизирует процессы, связанные с обращением к архаике истории народа и этноса, постановке проблемы идентичности и затрагивает основы функционирования социокультурных систем. Эти процессы осмысливаются на уровне социально-философских концепций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Окинавская Хартия глобального информационного общества // Развитие информационного общества в России. Том 2. Концепции и программы: Сб. док. и мат. под ред. Н.В. Борисова и Ю.Е. Хохлова. СПб.: Изд-во С.Петербургского ун-та, 2011
2. Миронов В.В. Философия. Учебник для вузов. М., 2009.
3. Токарева С.Б. Проблема духовного опыта и методологические основания анализа духовности. М.: 2017
4. Бондырева С.К. Матрица духовности. М.: Московский психолого-социальный институт, 2008.
5. Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу/ Под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. М.: Московская школа политических исследований, 2014.
6. Каган М.С. Философская теория ценности /М.С. Каган. СПб.: ТОО ТК Петрополис, 2007.

Açar sözlər: informasiya cəmiyyəti, mənəvi dəyərlər, tərəqqi, internet, müasir problemlər, insanın mənəvi həyatı, inkişaf,

Keywords: information society, spiritual values, progress, internet, contemporary problems, spiritual human life, development,

XÜLASƏ

Faiq Əliyev

Müasir informasiya cəmiyyətinin mənəvi dəyərləri

Məqalədə informasiya cəmiyyətinin xarakterik xüsusiyyətləri, fərdi informasiya texnologiyaları vasitələrinin geniş istifadə olunduğu, fərdi və sosial qruplar, eləcə də insanlar və sosial qruplar arasındakı geniş şəbəkə əlaqələri inkişaf etdirilən bir mərhələ kimi müəyyənləşdirilir. İnformasiya cəmiyyətinin insana müsbət və mənfi təsirləri ortaya çıxır. Bildirilir ki, informasiya cəmiyyəti inkişafə yanaşı, ictimaiyyətin birlikdə aşdırılması və həll edilməsi üçün lazım olan mənəvi problemlərin kompleksi ilə qarşılaşır.

SUMMARY

Faiq Aliyev

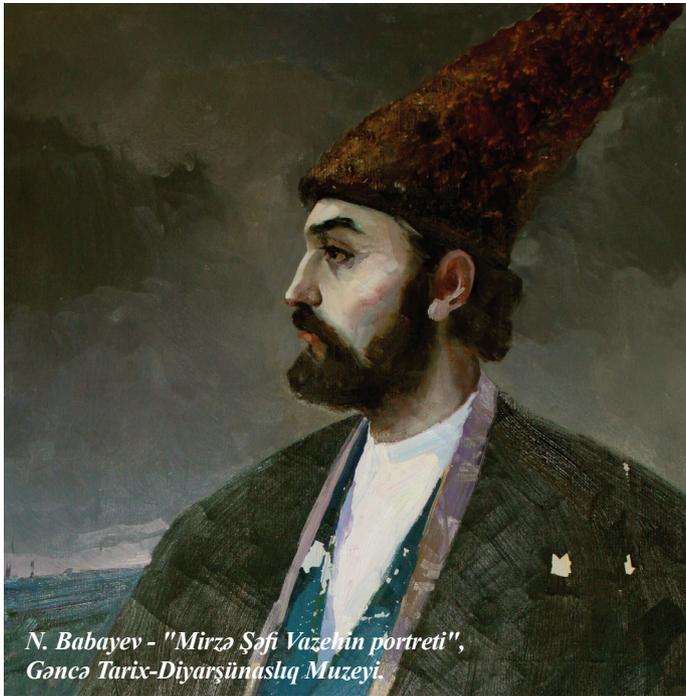
Spiritual values of the modern information society

The article identifies the characteristic features of the information society, as a stage in which personal information technology tools are widely used, developed extensive network connections, including both individuals and social groups, as well as information technologies that mediate relations between people and social groups. The positive and negative effects of the information society on the human being are revealed. It is noted that, along with progress, the information society faces a complex of spiritual problems that need to be studied and resolved by societies together.

Elm

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ GƏNCƏBASAR BÖLGƏSİNDƏ MAARİF VƏ ELM

VÜSALƏ VEYSƏLOVA
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

N. Babayev - "Mirza Şəfi Vazehin portreti",
Gəncə Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi.

Bəhs olunan dövrdə Gəncəbasar bölgəsi əhalisinin mənəvi mədəniyyətinin inkişafında maarif və elmin də həlledici rolu olmuşdur. 1804-cü ildə Gəncə qalasının işğalından başlayaraq XIX əsrin sonlarında Azərbaycan bölgələrində “üsuli-cədid” məktəblərinin yaranmasına qədər istər bütün Azərbaycanda, istərsə də Gəncəbasarda xalq maarifi məsələsi olduqca ağırlı məsələlərdən biri olmuş, onun inkişafına çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti çox ağır və sarsıdıcı zərbə vurmuşdur. Bu dövrdə “Azərbaycanda təhsilə dair çar Rusiyasının həyata keçirdiyi siyasət Qafqazda, xüsusilə Güney Qafqazda apardığı siyasətin tərkib hissəsi olmaqla, daha sərt karakter daşıyırdı. Bu siyasət elə qurulmuşdu ki, təhsilin əsas məqsədi yerlərdə, dövlət idarələrində işləyə biləcək qulluqçular – məmurlar hazırlanmasına xidmətdən irəli getməsin, imperiya daxilində yaşayan xalqların milli-mənəvi dəyərləri, adət və ənənəsi, mədəniyyəti inkişaf etməsin, “çar ata”ya sədaqətli təbəələr tərbiyə edilsin” [9, səh 41]. Buna görə də çar hökuməti ən qədim dövrlərdən üzü bəri bütün orta əsrlər dövrünün tərbiyə və təhsilini, pedoqoji fikir tarixini yaratmış dahilərin qoyub getdiyi irsdən [2, səh. 263-279; 8, səh. 56] bəhrələnməyi yerli xalqların daha da maariflənməsinə hər addımbaşılıq əngəllər törədir, məcburiyyət qarşısında qalıb yaratdıqları məktəblərin maddi-texniki bazasının təminatına vəsait ayırmır, milli maarifçi-pedoqoj kadrlarının yetişməsinə imkan vermir, tam olaraq Azərbaycanda, eləcə də Gəncəbasarda ruslaşdırma siyasəti həyata keçirirdi. Bölgədə azərbaycanlı balaların maariflənməsi yolunda əsas təhsil məktəbləri mollaxanalar idi. 1836-cı ildə N. Florovski

yazırdı ki, yelizavetpolların (gəncəlilərin- V.V.) təhsili, başqa bölgələrdə olduğu kimi, tamamilə aşağı səviyyədə idi... Şəhərdə tatar (azərbaycanlı – V.V.) məktəbi baş məscidin nəzdində fəaliyyət göstərirdi. Burada dərsləri molla aparırdı. Bu məktəbdə 100-ə qədər uşaq oxuyurdu. Hər bir uşaqlardan, hədiyyədən savayı, 1 abbasıdan 3 abbasıya qədər aylıq təhsil haqqı alınır [15, səh. 377-378].

Çar hökuməti XIX əsrin 30-cu illərində Rusiyadakı məhəllə məktəbləri tipində qəza məktəbləri yaratmışdı ki, belə məktəblərdən biri də 1833-cü ildə Yelizavetpolda açıldı. “Qəza məktəbləri 3 sinifdən ibarət idi: birinci sinif hazırlıq sinfi hesab olunurdu. İki yuxarı siniflərdə şəriət, rus dilinin qrammatikası, coğrafiya, tarix, hesab və həndəsədən başlanğıc kurs, yerli dillər, hüsn-xət, rəsm və rəsm-xət tədris olunurdu. Yerli dillər II-III siniflərdə tədris edilirdi. Azərbaycan dili ruslar üçün də məcburi fənn hesab edilirdi... Qəza məktəblərində ənənəvi məktəblərdən (mollaxanalar) fərqli olaraq, yeni üsullar tətbiq olunur, dünyəvi elmlər öyrədilir, əlifba təlimində səs üsulu əsas götürülürdü” [9, səh 41-42].

Çar hökumətinin xalqımıza qarşı bütün hiyləgər siyasətinə rəğmən Azərbaycanda açılan müsəlman məktəbləri maarifin və təhsilin inkişafında irəliyə atılan mütərəqqi addım oldu. 1848-ci ildə Tiflisdə ilk müsəlman məktəbi olan Əliyyə (şiə), 1849-cu ildə isə Öməriyyə (sünni) məktəbləri açıldı ki, bunların ardınca da Azərbaycanın bölgələrində, o cümlədən də Gəncədə bu tipli məktəblər fəaliyyətə başladı. Lakin çarizmin gözlədiyi nəticənin əksinə olaraq müsəlman məktəbləri kütləviləşə bilmədi.

XIX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq vətənpərvər xalq ziyalıları xalqın nıcat yolunu maariflənməkdə görə onları nadanlıqdan, cəhalətdən, dini fanatizm xofundan, kütləvi savadsızlıqdan xilas etməyə üçün əllərindən gələni etməyə çalışırdılar. Artıq xalqın öndüdə gedərək dünyəvi məktəbləri milli şüurun oyanışında, etnik-mədəni bağlalarının yaranmasında, maarifçilik ideyalarının aşılanmasında ideal məktəblər hesab edən bu ziyalılar əsil maarifçi-təşkilatçılar kimi fəaliyyətə başlamışdılar. Onlardan biri də Gəncədə fəaliyyət göstərən Mirzə Şəfi Vazeh olmuşdur. Mirzə Şəfi Vazeh 1794-cü ildə Gəncənin Əttarlar məhəlləsində doğulmuşdur. Atasını Kərbəlayı Sadıq Gəncə xanı Cavad xanın sarayında bənnə-memmar kimi çalışmışdır. Atasının arzusu balaca Şəfini ruhani kimi görmək olmuşdur. Bu məqsədlə də onu Gəncə mədrəsəsinə qoymuşdur. Atasını öldürən sonra balaca Şəfini himayəsinə alan Hacı Abdulla Gəncənin molla və axundları ilə münaqişələrə girdiyindən (çünki onların təlimini cəfəngiyat hesab edirdi), onlar Şəfini mədrəsədən uzaqlaşdırmışdılar. Az sonra Cavad xanın qızı Püstə xanımın yanında mirzəlik qulluğuna götürülür ki, bundan sonra ona Mirzə Şəfi deyirlər. O, mirzəlik etməklə bərabər, bədii yaradıcılıqla da məşğul olur, klassiklərin əsərləri ilə yaxından tanışlıq onu məşhurlaşdırır. Gəncədə “Divani-hikmət” adlı şairlər məclisi vardır. Eyni zamanda Gəncə məscidinin hücrələrindən birində yaşayaraq burada ərəb və fars dillərindən dərs deməklə dolanır. Sonralar dövrünün böyük ziyalı-maarifpərvəri, komediyanəvisi olmuş Mirzə Fətəli Axundova nəstəliq yazısını

öyrətmiş, bir çox elmlərlə onu tanış etmiş, onun gələcək taleyində müstəsna rol oynamışdır. Bundan sonra M.F.Axundov ruhani olmaqdan birdəfəlik əl götürmüşdür [11, səh 11-12].

1840-cı ildə Gəncədən Tiflisdə gələn Mirzə Şəfi həmin ilin noyabrında M.F.Axundovun köməyi ilə Tiflisdə qəza məktəbinə (indiki Tiflisdə 73 nömrəli məktəb) Azərbaycan və fars dilləri müəllimi vəzifəsinə təyin olunur. 1846-cı ilin axırına kimi Tiflisdə yaşayır [12, səh. 4]. Mirzə Şəfi Vazeh 1846-cı ildə Gəncəyə qayıdır və burada dövlət tərəfindən yenidən açılan qəza (ərəzi) məktəbinə müəllim təyin olunur. Müəllimliklə yanaşı həm də şeir yaradıcılığı ilə məşğul olur. 1850-ci ilin yanvarında yenidən Tiflisə qayıdır və burada zadəganlar gimnaziyasına Azərbaycan dili müəllimi təyin olunur. Ömrünün sonuna qədər də burada yaşayır. 1852-ci il noyabrın 28-də Tiflisdə vəfat edir və burada da dəfn olunur [12, səh. 5]. Mirzə Şəfi irsinin tədqiqatçıları birmənalı şəkildə təsdiq edirlər ki, onun Azərbaycan maarifçiliyinə ən böyük töhfələrindən biri, məşhur şərqsünas Mirzə Kazım bəyin tələbəsi, Tiflis gimnaziyasının müəllimi İvan Qriqoryevlə birlikdə “Kitabi-türki”, “Müntəxəbat-türki” və “Müəllim Qriqoryevin və Mirzə Şəfi Sadiq oğlunun tərtib etdiyi Azərbaycan ləhcəsi müntəxəbatı” dərs vəsaitləri olmuşdur. M.Yusifov yazır ki, “bunlardan birincisi gimnaziyanın yuxarı, ikincisi isə aşağı sinifləri və qəza məktəbləri üçün tərtib edilmişdir. İkinci hissə isə lüğətlə birlikdə 1855-ci ildə, Mirzə Şəfinin ölümündən sonra İvan Qriqoryev tərəfindən Tiflisdə nəşr olundu və uzun müddət gimnaziyanın aşağı siniflərində və qəza (ərəzi) məktəblərində Azərbaycan dilini öyrətmək üçün dərslik kimi istifadə edildi... Mirzə Şəfi bu müntəxəbat ilə Azərbaycan dilində ilk təlim vəsaiti yaratdı. XIX əsrin ikinci yarısında Mirzə Əbülhəsən Vəzirov Zui, Seyid Əzəm Şirvani, Rəşid bəy Əfəndiyev və başqaları tərəfindən bu ənənə davam etdirilmişdir” [12, səh. 9-10].

Göründüyü kimi, ədəbi-poetik yaradıcılıqla yanaşı, maarifçilik fəaliyyəti ilə də ardıcıl məşğul olan Mirzə Şəfi Vazehin təkcə Gəncəbasar əhalisinin deyil, ümumən Azərbaycan türklərinin maarif ziyasına bürünməsində böyük xidmətləri olmuş, maarifçilik ideyalarının təbiğində müstəsna rol oynamışdır.

XIX əsrin 50-ci illərində qız-qadınların təhsilə cəlb olunması yolunda da mühüm addımlar atılmışdır. Bu işin başlıca təşəbbüsçüsü “Müqəddəs Nina” Qadın Xeyriyyə Cəmiyyəti idi. Məhs bu cəmiyyətin təşəbbüsü ilə yaradılan Bakıda Xırdaxanımın, Şamaxıda Güllübəyimlə rəhbərlik etdikləri məktəblər tezliklə bütün Qafqazda məşhurlaşdılar. Gəncədə də bu tipli məktəbin açılmasına təşəbbüslər edildi. Nəticədə 1899-cu ildə Yelizavetpolda “Müqəddəs Nina” qız məktəbi fəaliyyətə başladı. Akademik H.Əhmədovun tərtib etdiyi siyahıda nədənsə, bu məktəbin 1885-ci ildə açıldığı göstərilir. XX əsrin əvvəllərində Gəncəbasarın tanınmış tarixçi-alimi Əsgər ağa Adıgözəlov-Goraninin Gəncənin Tuğçu məhəlləsində öz şəxsi vəsaiti ilə açdığı məktəbdə AXC Parlamentinin katibi Həsən bəy Ağayevin həyat yoldaşı Xədicə xanım Ağayeva müdir olmuşdur. Bu xanımın təşəbbüsü ilə hətta 1909-1919-cu illərdə Gəncədə Qadın Xeyriyyə Cəmiyyəti də yaradılmışdır. Cəmiyyətin işində Gəncənin tanınmış ziyalı qadınları – Cəvahir xanım Rəfibəyli, Həcər xanım Şeyxzamanlı, Bilqeyis xanım Qızıyeva yaxından iştirak edir, qızların təhsilə cəlb edilməsində əllərindən gələni əsirgəməyirdilər. XX əsrin əvvəllərində T.Ağayeva, Yaquət Ağayeva, Fərdmuş Paşayeva kimi vətənpərvər qadınlar Gəncədə xalq maarifinin inkişafında fədakarcasına çalışmışlar [5]

XIX əsrin 60-cı illərinin məktəb islahatı Gəncəbasar bölgəsinin Gəncə şəhərində 1884-cü ildə şəhər məktəbinin yaradılması ilə əlamətdar oldu. Bu təhsil ocağı qəza məktəbinin bazasında formalaşdırılmışdır. M.Mərdanov yazır ki, “tarixi missiyasını başa

vuran qəza məktəbləri öz yerlərini şəhər məktəblərinə verdi. Şəhər məktəblərinin bir, iki, üç və ya dörd sinifli olması nəzərdə tutulurdu. Təhsil müddəti isə 6 il idi. Bu məktəblər quruluşuna görə Rusiyanın şəhər məktəblərinə bənzəyirdi. Sosial vəziyyətindən və milliyətindən asılı olmayaraq, 7 yaşa tam olmuş hər bir uşaq şəhər məktəbinə qəbul olunurdu. Şəhər məktəblərində dərs deyənlər müəllimlərin çoxu Tiflis Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunun (onun fəxri müdiri 1896-cı ildə azərbaycanlı mesenat Şamsi Əsədullayev olmuşdu) məzunları idi. Bu məktəblərdə təhsil pullu olsa da, kasıbların uşaqları pedoqoji şuranın qərarı ilə təhsil haqqından azad edilirdilər” [9, səh. 48]. Bir qayda olaraq, bütün şəhər məktəblərinin nəzdində yaradılan qısamüddətli kurslarda müəllim kadrları hazırlanırdı ki, bu da Azərbaycanda milli dilli müəllimlər hazırlanması yolunda ilk təşəbbüs oldu. Azərbaycan kəndlərində gələcəkdə yaradılacaq məktəblərin müəllim kadrları ilə daha yaxşı təmin olunmasında isə 1876-cı ildə fəaliyyətə başlayan Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının və onun 1879-cu il sentyabrın 3-də açılan Azərbaycan şöbəsinin rolu daha böyük olmuşdu. F.Seyidov yazırdı ki, azərbaycanlılar ibtidai məktəblərdə təhsillərini başa çatdırdandan sonra Seminariyada təhsillərini davam etdirirdilər və həm də seminarist kimi öz məktəblərində pedoqoji təcübə keçirdilər [10, səh. 163]. Tədqiqatlar göstərir ki, 40 il ərzində fəaliyyət göstərən Qori seminariyasını 240-dan artıq tələbə birirərək Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində, eləcə də Tiflis və İrəvan quberniyalarının Azərbaycan məktəblərində müəllimlik etmişdilər. Akademik H.Əhmədov elm, maarif və mədəniyyət inkişafına verdiyi töhfəyə görə Qori seminariyasını Rusiyanın Moskva Dövlət Universiteti ilə bir səviyyədə olduğunu qeyd etmişdir [3, səh. 105]. Seminariya tələbələri arasında əslən Gəncədən olan Yaquət Qocayev də olmuşdur. O, 1902-ci ildə bu seminariyaya İsfəndiyar Vəkilov, Məmməd Qarayev və Səlim Əfəndiyevlə birgə daxil olmuşdur.

Onu da xatırladaq ki, Gəncəbasarda dövlət məktəbləri ilə yanaşı, XIX əsrin ikinci yarısında hələ qalmaqda olan ənənəvi məktəb və mədrəsələrin də sayı xeyli artmışdı. Məsələn, 1867-ci ilin məlumatına görə, Yelizavetpol quberniyasında 232 məscid məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. 1890-cı il məlumatına görə isə bütün Gəncə quberniyasında 356 müsəlman-ruhani (məscid) məktəbləri olmuşdur ki, orada 3813 müsəlman uşağı oxumuşdur [9, səh. 104]. Bu dövrdə dəmiryolu qulluqçuları və fəhlələrinin uşaqları üçün açılan dəmiryolu məktəbləri Gəncəbasar əhalisinin maariflənməsi yolunda yeni bir təşəbbüs oldu. İlk belə məktəb 1888-ci ildə Gəncədə açıldı.

XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda oğlanlar üçün 6 natamam orta və orta təhsil müəssisələrindən bir klassik gimnaziya Gəncədə fəaliyyət göstərmişdi [3, səh 234].

Gəncəbasarda ibtidai təhsilin daha təkmil forması olan orta təhsil müəssisələrinin açılmasına XIX əsrin 70-ci illərindən rəvac verildi. 1870-ci il iyunun 1-də Gəncə qəza məktəbi klassik progimnaziya çevrildi.

XIX əsrin 80-ci illərində Yelizavetpolda (Gəncədə) kişi və qadınlar üçün bazar günü məktəbləri, eləcə də axşam savad kursları təşkil edildi. Mahiyyətcə bu məktəblər ibtidai savad məktəbləri hesab olunurdu və yaşlanmış əhali arasında savadsızlığın ləğvi istiqamətində müntəzəm hadisə idi. Bu məktəblərdə məşğələlər xristian əhali üçün bazar günləri, müsəlman əhali üçün isə cümə günləri keçirilirdi. Gəncədə bu tip məktəblər 1895-ci ildən fəaliyyətə başladı.

XIX əsrin sonlarında sənət-peşə təlimi üzrə məktəblər də açıldı ki, bunlar da bölgədə məktəb-maarif işinin təşkilində irəliyə doğru atılan mühüm addımlardan idi. 8 noyabr 1884-cü ildə Gəncədə metal emalı üzrə təlim verən sənət məktəbi, onun ardınca meyvə emalı və

Gəncəli ruhanilər. Şəkli XX əsrin əvvəlində çəkilib.

konservləşdirilməsi üzrə ustalar hazırlayan Yelizavetpol Mixaylov məktəbi Cənubi Qafqazda xeyli şöhrət qazandı. Həmin məktəbdə (metal emalı üzrə təlim verən sənət məktəbində) 27 çilingər, 4 dəmirçi və 23 nəfər də kənd təsərrüfatı işlərini öyrənməyə başladı [9, səh. 97].

Azərbaycanın bütün bölgə şəhərlərində olduğu kimi, Gəncədə də ilk dəfə olaraq 1898-ci ildə rus-Azərbaycan məktəbi fəaliyyətə başladı. 1901-ci ildə isə məktəbin nəzdində qız şöbəsi də yaradıldı və 1902-ci ildə qız gimnaziyasına çevrildi. Bunun ardınca isə 1904-cü ildə şəhərdə II Rus-Azərbaycan məktəbi də fəaliyyətə başladı.

Gəncəbasarın hüdudları daxilində yaranan Gəncə qəzasının kəndlərində də XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq kənd məktəbləri açılmağa başlamışdı. Məsələn, Qaraçinar (1885), Slavyanka (1885), Zəyəm (1885), Çaykənd (1886), Gədəbəy (1892), Zurnabad (1892), Mingəçevir (1899) kənd məktəbləri belələrindən idi [9, səh. 103].

XX əsr elmi-texniki inqilab, inkişaf və tərəqqi əsri olduğu kimi, maarif və təhsilin çiçəklənməsində də yeni uğurlar əsri kimi tarixin yaddaşına köçmüşdür. "XX əsrin başlanğıcında imperiya miqyasında daha çox biliklər verən məktəblərə tələbat kəskin şəkildə artığı üçün çar hakimiyyət orqanları 1912-ci ildən şəhər məktəbləri əsasında ali ibtidai məktəblər təşkil etməyə başladı. Bu yeni məktəblərdə 3-4 illik ibtidai təhsildən sonra 4 il yüksək təhsil verilirdi. Tədris proqramında təbiətşünaslıq, coğrafiya, fizika, cəbr, həndəsə, ümumtarix fənnlərinin keçilməsi nəzərdə tutulurdu. Ali ibtidai məktəbin şagirdləri orta məktəblərin müvafiq siniflərinə qəbul oluna bilərdilər. Bu məktəbləri bitirənlər texniki məktəblər və müəllimlər seminariyalarına daxil olmaq hüququna malik idilər. 1915-ci ildə Bakı, Gəncə, Şuşa, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Naxçıvan və Şəki şəhərlərində 12 ali ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəblərdə 1669 şagird təhsil alırdı ki, onların da 39 faizi azərbaycanlı uşaqlar idi" [2, səh. 282].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920-ci illər) Azərbaycanda, o cümlədən Gəncəbasarda maarifin inkişafı üçün təqdirəlayiq işlər görülməyə başladı. Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə formalaşan I Nazirlər Kabinetində Nəsb bəy Yusifbəyli başda olmaqla Maliyyə və Xalq Maarifi Nazirliyi yaradıldı [1, səh. 246]. Onun ilk tədbirlərindən biri 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarla Azərbaycan-türk dilini dövlət dili elan etməsi və 28 avqust tarixli qərarla bütün ibtidai tədris müəssisələrində tədrisin Azərbaycan dilində aparılması oldu. Təhsil-maarif sahəsində aparılan islahatlar nəticəsində artıq 1919-cu ilin əvvəllərində ölkədə 637 ibtidai məktəb və 23 orta ixtisas təhsili məktəbi fəaliyyətə başladı ki, ibtidai məktəblərdə 48078, orta məktəblərdə isə 9611 şagird oxumağa başladı [12, c. 14].

AXC hökuməti xalq maarifi sahəsində həyata keçirdiyi ən böyük tədbirlərdən biri də Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsinin Qazaxa köçürülməsi oldu. Qazaxda Müəllimlər Seminariyasının açılmasının təkcə Qazax qəzası üçün deyil, bütün Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyəti oldu. Bu Azərbaycanda pedaqoji kadrların hazırlanmasının ilk müjdəçisi idi [12, c. 142]. Bu zaman Gəncədə də Müəllimlər Seminariyası yaradıldı və ona Nəsən bəy Bağırov rəhbər təyin olundu. Müəllim kadrları çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün Türkiyədən Gəncə kişi müəllimləri seminariyasına Muxlis əfəndi, Gəncə kişi gimnaziyasına isə Nazim əfəndi və Abdulla Rəzzaq Haxarizadə dəvət edildi. Gəncə qadın gimnaziyasında isə Əminə xanım Nuru qızı çalışırdı [12, c. 150-151]. AXC hökuməti qadınların təhsilə cəlb olunmasını da xüsusi olaraq diqqətdə saxlayırdı. Məsələn, əgər 1918-1919-cu tədris ilində Gəncə gimnaziyasında cəmi 4 qız oxuyurdusa, 1919-1920-ci tədris ilində onların sayı 296 nəfərə çatdırılmışdı [13, səh. 127].

AXC-nin mövcudluğu dövründə xalq maarifi sahəsində qazanılmış ən böyük nailiyyətlər ümumi olaraq məktəb sistemində milliləşdirilməsi, 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin açılması, Azərbaycan dilinin məcburi tədrisi, Azərbaycanda 7 kişi və 1 qadın seminariyasının açılması, ali təhsil almaq üçün Avropanın universitetlərinə dövlət hesabına 100-ə yaxın gənc azərbaycanlıların göndərilməsi və s.-dən ibarət olmuşdur. Bakı Dövlət Universitetinin ardınca Sovetlər dövründə Gəncədə 1929-cu ildə Kənd Təsərrüfatı İnstitutu (indiki: Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti), 1938-ci ildə Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutu (indiki: Gəncə Dövlət Universiteti), 1981-ci ildə Azərbaycan Texnologiya İnstitutu və s. də yaradılmışdır.

Bütün bunlardan başqa Gəncənin təhsil-maarif-tədris həyatında mühüm rol oynayan musiqi, sənət-peşə məktəbləri və müxtəlif sənaye və kənd təsərrüfatı sahələri üçün kadrlar hazırlayan texnikum-kolleclər, təmayül məktəbləri, özəl sektorun məktəbləri hazırda əhalinin təhsil, maariflənmə, elmi biliklərə yiyələnmə yolunda aparıcı müəssisələr kimi fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Gəncəbasarda ilk təhsillərini alaraq elmin müxtəlif sahələrinə yiyələnmiş və məşhurlaşmış çoxlu ziyalılar ordusu da yetişmişdir. Məsələn, AXC-nin liderlərindən olan İsmayıl xan Ziyadxanov (1867-1920) Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini, Adil xan Ziyadxanov (1872-1954) Tiflis Klassik Gimnaziyasını və Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini, Xudadət bəy Rəfibəyli (1878-1920) Xarkov Universitetinin tbb fakültəsini, Həsən bəy Ağayev (1875-1920) Moskva Universitetinin tbb fakültəsini, Abdulla Tofiq Sur Məhəmmədzadə (... – 1912), İstanbul Universitetini, Musa bəy Rəfiyev Xarkov Universitetinin tbb fakültəsini bitirmişlər. Nəsb bəy Yusifbəyli isə (1871- 1920) Odessa şəhərindəki İmperator Novorossiyski Universitetinin hüquq fakültəsində oxumuş, universitet bağlandıqından, onu qurtara bilməmişdir.

Gəncənin ədəbi-poetik həyatında məşhurlaşan, M.Ş. Vazehin yaratdığı "Divani-hikmət" şairlər məclisinin üzvü olan Ağa İsmayıl Zəbih (1781-1868) Gəncənin sənət irsini bütün gerçəkliyi ilə ortaya qoymuşdur. Onun "Gəncə əsnafı" adlı 29 bəndlik şəhrəngizində (şəhrəngiz – klassik şer janrıdır, müxəmməs-müstəzad şəklində yazılır və mövzusu şəhərlərin, eləcə də sənət-peşə sahiblərinin təsvirinə həsr olunur) XIX əsrin əvvəllərində Gəncənin sosial panoramı öz əksini tapır, 85-dən çox sənət və peşə sahibinin adları çəkilir, onların hər birinin türfə əlamətləri, işinin xüsusiyyətləri, müştəri ilə münasibətlərində işləkləri ortalığa qoyulur. Ağa İsmayıl Zəbihin şəhrəngizində tacir, baqqal, bəzzaz, əttar, xəbbaz (çörəkçi), qəssab, dabbaq, aşbaz, culah (toxucu), əllaf, şərbaf, çərtab, həllac, səracc, əradaçi (arabaçı), kümçi, belçi, nəccar, xəyyat, külahduz, çarıqçı,

qalayçı, kababçı, pitipəz, həccam, dəllək, nalbənd, ahəngər (dəmirçi), paçapəz, halvaçı, sabunçu, bazigər, xanəndə, rəqqas, qəzəlxan, çəngi, faytonçu, bənnə, kərpicçi, gəcpəz, möhrəkəş, kankan, təbib, navasaz, çöpçü, kəhhal (göz həkimi), dəllal, rəmmal, buzçu, qələndər, zərgər, hambal, mirab, bağban, dəyirmançı, dulmuşu, ipəkçi, qoltuqçu, zurnaçı, kəffaş, bıçaqçı, şamçı, kəndirbaz, palanduz, xərkeş, memar və s. əsnaf elçilərini görürük [4, səh. 332-333; 7, səh. 72-74].

Gəncənin XIX əsr sosial-mədəni həyatında mühüm rol oynamış ziyalılardan 1815-ci ildə şəhərin Tuğçu məhəlləsində doğulmuş Şeyx İbrahim Şeyxzamanlı dövrünün məşhur mollası axund Hüseynədən dərs alaraq ərəb və fars dillərinə mükəmməl yiyələnmiş, uzun müddət burada müəllimliklə məşğul olmuş, gənc nəslin təlim-tərbiyəsində can yağışı ilə çalışmışdır. Hətta belə bir fikir də deyirlər ki, onun dahi şair Şeyx Nizamiyə qohumluğu da çatmışdır. Gözəl şeirlər yazan Şeyx İbrahim “Şeyx” və “Nəseh” təxəllüsləri ilə ədəbi mühitdə tanınmışdır. Tədqiqatlara görə, “Şeyx İbrahim Tiflisdə Ruhani idarəsində imtahan verən zaman Qafqazın canişini M.S. Voronsov onun dərin və hərtərəfli biliyinə heyran olub, ona qızıl saatını bağışlayır. Vətənə qayıdan Şeyx İbrahim Gəncə gimnaziyasında şəriət və türk dili müəllimi vəzifəsində çalışır. Dindar olan bu şəxs Quranı əzbər bilən hafiz bir şəxs imiş. Onun fars və türk dillərində şeirləri var. Bəzi şeirlərində saxtakar dindarları həcv edirdi. Şeyx İbrahim general Lazarevin xahişi ilə Gəncənin tarixini yazmışdı. 1850-ci illərdə bu əsərin bir hissəsi “Qafqaz” qəzetində çap olunmuşdur. Çox təəssüf ki, əsər tam halda günümüzdə çatmayıb. Tiflisdə onunla tanış olan A.A. Bakıxanov onun əxlaqlı, pak dindarlığını və gözəl şeirlər yazdığını görüb, ona öz təxəllüsü – “Qüdsi”ni verir. Pak və nurlu bir şəxs olan Şeyx İbrahim 1865-ci ildə qəflətən vəfat edir. Qəbri Gəncədə - İmamzadə qəbiristanlığında” [6, səh. 30-31].

XIX əsrdə Gəncədə fəaliyyət göstərən “Divani-hikmət” ədəbi məslisinin üzvü olan, 1805-ci ildə Gəncənin İmamlı məhəlləsində doğulan Mirzə Mehdi Naci dövrünün tanınmış şairi, təbibi və gözəl memarlıq inciləri yaradan xəttatı olmuşdur. İndiki Goranboy rayonunun Rəhimli kənd qəbiristanlığında uyuyan Mirzə Adıgözəl bəy Goraninin qəbir daşını Mirzə Mehdi Naci öz gözəl bacarığı ilə yaratmış, oraya fars dilində iki rübai də həkk etmişdir. Onun həkkaklığının mükəmməlliyini bu gün də Gəncənin Səbiskar və İmamzadə qəbiristanlıqlarında qalan qəbartma üsulu ilə işlənmiş qəbir daşları əyani olaraq təsdiqləyir. 1840-cı ildə M.Ş. Vazeh Tiflisə köçəndən sonra M.M.Naci hətta “Divani-hikmət”ə rəhbərlik də etmişdir. 1882-ci ildə vəfat etmiş M.M.Nacinin sərdabəsi İmamzadədədir. Əslən isfahanlı, lakin ömrünün çoxunu Gəncədə keçirən Molla Abbas Şölə bir çox Şərq ölkələrini səyahət etmiş, klassik üslubda gözəl şeirlər yazmış, “Divani-hikmət”in üzvü olmuşdur.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Gəncənin və Gəncəbasarın sosial-mədəni və ədəbi-siyasi həyatında yaxından iştirak etmiş, əhəlinin maarifə, təhsilə, elmi biliklərə yiyələnməsində böyük fədakarlıqlar göstərmiş işıqlı maarifpərvər-ziyahılar yüzlərdir. Həminin haqqında araşdırmalar aparmaq, fəaliyyətlərini tədqiqatla cəlb etmək dissertasiya mövzusunda qoyulan səhifə məhdudiyətinə görə imkanlarımız xaricində olduğundan, yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək söyləyə bilirik ki, bütün iqtisadi-siyasi-sosial-maddi çətinliklərə, mövcud rejimin qadağalarına baxmayaraq, Gəncəbasarda maarif işi yətərinə olmasa da, əhalini qane edəcək dərəcədə olmuş, bölgənin işıqlı zəka sahibləri öz əməlləri ilə savadsızlıq bataqlıqlarını qurutmağa, xalqı maariflənməyə səslənmiş, elmləri, dünyagörüşləri ilə bu yollarda yorulmadan, usanmadan çalışmışlar. Məhz bu ziyalıların sayəsində bu günkü Gəncəbasarda əhəlinin elmi-mədəni səviyyəsi yətərinə yüksəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Balayev A. Azərbaycan Demokratik Respublikası. // Azərbaycan tarixi. Bakı, Elm, 1993.
2. Bünyadov T. Elm və təhsil. // Azərbaycan etnoqrafiyası Üç cildə, III c. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
3. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı, Maarif, 2000.
4. Fəzail Vəli İmranoglu. Azərbaycanın milli-mənəvi və maddi dəyərləri. Bakı, Mütərcim, 2018.
5. Gəncəli S. Azərbaycanı zülmətdən işığa aparacaq maarifçi qadınlar. // Modern.az saytı. 14.04.2018
6. Həsənov E.L. XIX-XX əsrlərdə Gəncədə sənətkarlıq (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). // Tarix üzrə fəlsəfə dok... dissertasiyası. Gəncə, 2018.
7. Hüseynov R. Ağa İsmayıl Zəhibin Gəncə şəhrəngizi. // Azərb SSR. EA Məruzələri. XXXVIII c., № 2, 1982.
8. Hüseynzadə R.L. Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı, Nurlan, 2007.
9. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. Bakı, Təhsil, 2011
10. Seyidov F. Qori seminariyası və onun məzunları. Bakı, 1988.
11. Vazeh Mirzə Şəfi. Nəğmələr. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
12. Yusifov M. Mirzə Şəfi Vazeh 220. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014.
13. Назарли А. Народное образование в Азербайджанской Республике (1918-1920 гг.). Баку, Нурлан, 2008.
14. Назарли А. Деятельность правительства АДР в области среднего образования // Институт Истории АН Азерб. Республики. Труды научной конференции, посвященной Дню восстановления Азербайджанской государственности. Баку, 1991.
15. Флоровский Н. Елисаветпольский округ // ОРВЗК. т. II. Спб, 1836

Ключевые слова: Гянджабасар, просвещение, наука, школа, образование, гимназия

Key words: Ganjabasar, enlightenment, science, school, education, gymnasium

PEZİOME

В статье изучается о решающем роле образования и науки в развитии духовной культуры жителей Гянджабазарского района. С момента оккупации Гянджинской крепости в 1804 году до конца девятнадцатого века в регионах Азербайджана проблема народного образования была одной из самых болезненных проблем во всем Азербайджане и в Гянджабасаре, а развитие колониальной политики России имело очень тяжелый и сокрушительный удар. В то время «политика, проводимая царской Россией в сфере образования в Азербайджане, была более жесткой, будучи частью политики, проводимой на Кавказе, особенно на Южном Кавказе.

SUMMARY

The article investigates the decisive role of education and science in the development of spiritual culture of the inhabitants of Ganjabazar district. Since the occupation of the Ganja fortress in 1804 until the end of the nineteenth century in the regions of Azerbaijan, the problem of public education was one of the most painful problems in all of Azerbaijan and in Ganjabasar, and the development of the colonial policy of Russia had a very heavy and crushing blow. At that time, “the policy pursued by Tsarist Russia in the field of education in Azerbaijan was more rigid, being part of the policy pursued in the Caucasus, especially in the South Caucasus.

Siyasət

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HƏRBİ-SİYASİ VƏ İQTİSADI SABİTLİYİN ƏLDƏ EDİLMƏSİNDƏ RUSİYA FAKTORU

İLHAMƏ ÖMƏROVA
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Milli təhlükəsizlik milli dövlətin həyati əhəmiyyət kəsb edən mənafeələrinin təmin olunmasına yönəlmiş strategiyadır. Milli təhlükəsizlik sistemi bir millət üçün təmin olunması zəruri olan əsas və həyati əhəmiyyətli maraqlarını, milli suverenliyini, dövlətin ərazi bütövlüyünü, əhalinin müdafiəsini təminat altına almalıdır. Milli təhlükəsizlik sistemi - vahid dövlət siyasətinin hazırlanması, siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, informasiya, ekoloji, elm, mədəniyyət və mənaəviyyət, habelə digər sahələrdə milli maraqların qorunması prosesinin kompleks fəaliyyət şəklində səmərəli tətbiqi üçün yaradılır [1].

Müasir dövrdə hər bir dövlətin milli təhlükəsizliyi onun daxili işi olmaqla yanaşı yerləşdiyi regionun xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Belə ki, istənilən dövlətin öz milli təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə yürütdüyü daxili xə xarici siyasət həmin regionun ümumilikdə və hər bir ölkənin ayrılıqda təhlükəsizliyinə bir başa, bəzi hallarda isə həlledici təsir göstərir. Bir çox hallarda bu amil region dövlətlərinin öz təhlükəsizliklərini təmin etmək məqsədilə yürüdəcəyi siyasi, hərbi, iqtisadi siyasət xəttini formalaşdıraraq bu istiqamətdə normaları, fəaliyyət genişliyini və məhdudlaşdırmaları müəyyənləşdirmiş olur.

Rusiya Federasiyasının Xarici İşlər Nazirliyinin hazırladığı “Rusiya Federasiyasının Xarici Siyasət Konsepsiyasının Əsasları” keçmiş SSRİ ərazisində dezintegrasiya proseslərinə son qoyulması məqsədilə MDB ölkələri ilə müsbət və davamlı şəkildə qarşılıqlı münasibətlərin təşkil edilməsi, Moskvanın prioritet hərbi-siyasi və iqtisadi maraqlarının təminatı, Rusiyanın “böyük dünya dövləti” olmaq mövqeyinin saxlanması məsələsi xarici siyasətin əsas məzmunu kimi elan edilmişdi. (18) Qəbul edilən sənəd öz mahiyyətinə görə Rusiyanın bütün bölgələrdə, xüsusilə “yaxın

xaric” regionlarından biri hesab olunan Qafqazda da güclü strateji maraqların olmasını nümayiş etdirirdi. Moskva “yaxın çevrə” deyərək adlandırdığı keçmiş sovet respublikalarının öz nüfuz dairəsində olduğunu irəli sürərək, bu ölkələrə birbaşa və dolayısı yollarla müdaxilə etməklə geo-iqtisadi, geosiyasi və hərbi-geostrateji maraqlarını qorumaq istəyində idi.

Müstəqilliyini əldə etmiş RF-nın Cənubi Qafqaza münasibətdə yürütdüyü siyasi xətt bütün bölgədə olduğu kimi Azərbaycandakı proseslərdə də mühüm amilə çevrilmişdi və iki ölkə arasında münasibətlərin vəziyyəti dövlət idarəçiliyinin formalaşmasına ciddi təsir göstərirdi.

AR-nın milli təhlükəsizliyinə qarşı yaranmış təhdidlərdə Rusiya faktorunun rolu həmişə iki dövlət arasında mövcud olmuş münasibətlərdən qaynaqlanmışdır. Müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycanın RF ilə münasibətləri olduqca “ağrılı” və problemlili cərəyan edirdi. Azərbaycan ağır hərbi, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi duruma üzləşmişdi. Vəziyyətin ilk səbəbi Ermənistanın işğalçılıq siyasəti ilə bağlı idi. Müstəqillik əldə edilərkən respublika DQ probleminin davam etdiyi ağır 4-cü ilini yaşayırdı. Vahid komandanlığa tabe olan milli ordunun olmaması, Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən mütəmadi hücumlar nəticəsində böyük sayda ağır sosial vəziyyətdə olan köçkünlər ordusunun yaranması vəziyyəti xüsusilə gərginləşdirirdi. Keçmiş ittifaq respublikaları ilə əksər iqtisadi əlaqələr kəsilmiş, Qarabağ siyasətinə etiraz məqsədilə keçirilən uzunmüddətli mitinq və tətillər Azərbaycanın sənaye obyektlərini iflic vəziyyətə salmışdı. Bir çox avadanlıqların sıradan çıxması və ittifaqın digər respublikalarından yenilərinin əldə edilməsinin mümkünsüzlüyü səbəbindən əksər müəssisələrdə istehsal dayanmış, işsizlik artmışdı. RF ilə münasibətlərdə vəziyyəti

gərginləşdirən əsas amil Azərbaycanda Moskvanın maraqlarına xidmət edəcək siyasi kurs həyata keçirilmirdi. Həmçinin, 1991-93-cü illərdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş komandalardan dövlət idarəçiliyi sistemi və rəhbərlik edən şəxslər B. Yeltsinin “demokratlar” komandası tərəfindən siyasi müttəfiq kimi qəbul olunmurdu. Beynəlxalq aləmdə özlərini demokrat kimi təqdim edən yeni Rusiya rəhbərliyi A.Mütəllibovu M.Qorbaçovun komandasının üzvü və onun siyasi qərarlarının icraçısı, eyni zamanda siyasi cəhətdən etibarsız tərəfdaş hesab edirdi. Belə ki, 1991-ci il avqustun 18-dən 22-dək SSRİ-nin qorunub saxlanılmasına yönəlmiş sonuncu cəhd - Rusiyada dövlət çevrilişi etmiş Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsinin AR adından A.Mütəllibovun açıq şəkildə dəstəkləməsi faktoru mühüm rol oynamışdı. Azərbaycan rəhbərliyi ölkənin və xalqın milli təhlükəsizlik maraqları deyil, öz siyasi hakimiyyət maraqları naminə nəinki B. Yeltsin komandasının mübarizə apardığı, o cümlədən, ABŞ və Qərbdən qəbul etmədiyi bu qurumu dəstəkləməsi nəticəsiz ötüşə bilməzdi. (17,səh.94-97) Qeyd etmək lazımdır ki, DFVK-nə münasibətdə Azərbaycan rəhbərliyindən fərqli olaraq, Ermənistan liderləri gözləmə mövqeyi tutdu və bu quruma qarşı bəyanatlar etməklə həm yeni Rusiya rəhbərliyinin nəzarətində, həm də beynəlxalq aləmdə öz imicini yaxşılaşdırmış oldu. Azərbaycan rəhbərliyinin bu addımı Rusiya və Qərbdə keçmiş kommunist rejiminin tərəfdarı imici qazandığına görə tənqid edilməsi həm cəbhədə, həm də beynəlxalq arenada ermənilərin daha da fəallaşmasına güclü təkan oldu. Nəticədə, 1991-ci ilin sentyabr ayında Rusiyanın hərbi dəstək, Qərbdən qəbul etmədiyi bu qurumu dəstəkləməsi faktoru Ermənistan rəhbərliyi “Dağlıq Qarabağ Respublikası” adlı qondarma qurumun yaradıldığına elan etdi. (2,səh.55)

A.Mütəllibov rəhbərlikdə olduğu müddətdə Azərbaycanın Müstəqil Dövlətlər Birliyinə qoşulması və Moskvanın maraqlarına cavab verən siyasi qərarları qəbul etmək istiqamətində fəal çalışmaları yaranmış gərgin vəziyyətlə və müxalifətlə mübarizədə real addımlar atmaq iqtidarında olmadığını göstərdi.

Azərbaycanda 1992-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş yeni qüvvələr Rusiya rəhbərliyi tərəfindən Türkiyə və qərpbə rəhbər dairələrin təsiri altında olan siyasi qüvvə kimi qəbul edilirdi. Yeni hakimiyyətin açıq şəkildə Azərbaycan üçün Türkiyə və Avroatlantik məkana inteqrasiya siyasətini prioritet elan etməsi, RF və onun formalaşdırmağa çalışdığı MDB kimi siyasi birliklərdən uzaqlaşma cəhdləri münasibətlərə xüsusilə mənfəət təsir göstərirdi. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi müxalifətdə olarkən Moskvanın MDB ilə bağlı təkliflərinə qarşı bərabər mövqeyi çağırışları ilə tanınsalar da (9) bu quruma qoşulmanın ölkənin milli maraqlarına zidd olduğunu ictimaiyyət və siyasi qüvvələr qarşısında əsaslandırmaq bilməmişlər.

Rusiya - Ermənistan münasibətlərinin strateji partnyorluq və hərbi - siyasi müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlməsi fonunda Moskva - Bakı münasibətləri gətirdikcə gərginləşirdi, bu sonrakı mərhələlərdə baş vermiş hərbi əməliyyatların nəticələrinə birbaşa təsir göstərdi. Müxtəlif tarixi dövrlərdə Moskva öz mövqeyini qorumaq məqsədilə Rusiya İmperiyası məkanında ənənəvi separatizm mərkəzlərindən yararlanmış, o cümlədən, Qafqazda uzun müddət etnik separatizm meyillərindən istifadə edərək region ölkələrini təsir dairəsində saxlamaq siyasətini yürütmüşdür. Bu məqsədlə Azərbaycana bir neçə qondarma dövlətə parçalamaqla idarə olunmaz vəziyyətə salmaq, qonşu dövlətlərlə sərhədlərində vəziyyətin gərginləşməsinə nail olmaqla ərəziyə RF-nin hərbi qüvvələrinin qaytarılmasına zəmin yaratmaq, ərəzisində nəzarət edə bilməyən Bakının xarici və daxili siyasətinə, o cümlədən perspektivdə gözlənilən enerji resursları ilə bağlı siyasətinə həlledici təsir etmək

imkanları qazanmaq idi.

1993-cü ilin martında ləzgilərin kompakt yaşadığı şimal bölgələrində vəziyyət gərginləşdirildi. Azərbaycanın ərəzi bütövlüyünü təhdid edən siyasi qərarlar qəbul edilirdi. (16.Səh.90-102) 1993-cü ilin iyul - avqust aylarında isə Azərbaycanın cənub bölgəsində digər separatçılıq hərəkatı vəziyyəti gərginləşdirilərək 06 avqust 1993-cü ildə referendumla “Talış Muğan Respublikası”nın yaradılması haqqında əsassız qərar qəbul edildi. (7,səh.177)

DQ münaqişəsində olduğu kimi, bu münaqişə ocaqlarında da hadisələr ilkin olaraq dinc nümayiş və ictimai-mədəni tələblərlə başlasa da, tezliklə daxili və xarici destruktiv qüvvələrin köməyi və yaxından iştirakı ilə genişmiqyaslı silahlı münaqişə ocağına çevrilməsi gözlənilirdi. Bu isə faktiki olaraq həmin bölgələr üzərində nəzarəti itirməkdə olan Azərbaycan dövlətini ya “realıqla barışmağa”, ya da DQ ilə yanaşı ikinci, hətta üçüncü cəbhəni açmağa məcbur etməli idi. Hadisələrin hər iki senari üzrə inkişafı Azərbaycanın məğlubiyəti, Ermənistanın bölgədə əsas dövlətə çevrilməsi, regionun isə faktiki olaraq beynəlxalq aləm üçün uzun müddətli itirilməsi ilə nəticələnməli idi. Havadarlarının köməyi ilə tarixən ərəzi mübahisələrində həmişə üstünlük əldə etmiş ermənilər, DQ münaqişəsinin ilk illərində qələbələr əldə edə bilmədikləri fikrində idilər. Eyni zamanda bir neçə milli separatizm ocaqlarının yaranması Ermənistanın, guya azsaylı xalqların Azərbaycanda azad, tarixi və mədəniyyəti assimilyasiyaya uğramadan, tam hüquqlu və birgə yaşamasının mümkün olmaması barədə uydurma təbliğatına əsas yaradacaqdı.

Lakin, Rusiya rəhbərliyi 1993-cü ildə Azərbaycanda hakimiyyətə gələn Heydər Əliyevin timsalında yeni rəhbərliyin Moskvanın bütün şərtlərini qəbul edə bilməsinə nail ola bilmədi. Belə ki, müstəqilliyini yeni əldə etmiş ölkənin tarixinin ən kritik durumunda xalqın tələbi ilə bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürmüş H.Əliyev respublikada vəziyyətin ağır olmasına baxmayaraq, Moskvanın Azərbaycan dövlətinin milli və dövlət maraqlarına zidd olan heç bir tələbini qəbul etmədi.

H.Əliyev 05 sentyabr 1993-cü ildə Moskvaya rəsmi səfər öncəsi bəyan etdi ki, müstəqilliyin əldə edilməsi Rusiya ilə siyasi, iqtisadi, mədəni və sırf insani əlaqələrin kəsilməsi üçün əsas vermir. İki ölkə arasında olan hazırkı münasibətlərin ciddi korrektə edilməsinə ehtiyac vardır və hətta mənə əminəm ki, onlara daha yüksək status verilməlidir. Bu hər şeydən əvvəl təsərrüfatlararası əlaqələrin kəsilməsi səbəbindən ciddi cətinliklərlə üzləşmiş respublikamızın marağıdır.

H.Əliyevin siyasi gedişləri Rusiyanın məlum dairələrinin və hərbi elitesinin öz qüvvələrini regiona nüfuz etdirməyin planını alt-üst etmişdi. H.Əliyev istər XC tərəfdarları ilə, istərsə 1993-cü ilin Gəncə hadisələrindən sonra S.Hüseynov ilə yaranmış fikir ayrılıqlarını çox ustalıqla həll edərək kənar qüvvələrin müdaxiləsi üçün fürsət yaratmamışdı. 1994-cü ilin oktyabr və 1995-ci ilin mart hadisələri (3,səh.153-154) zamanı da Heydər Əliyev qonşu dövlətlərin Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmalarına imkan vermədi.

Rusiya hərbi dairələr DQ münaqişəsi ilə bağlı təcili şəkildə atəşkəs barədə danışıqlara başlamaq təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Məqsəd münaqişəni Ermənistanın üstün olduğu hərbi durumda konservləşdirmək, digər beynəlxalq güclərin prosesə daxil olmasına yol verməməklə onu monopoliyada saxlamaq, hər iki respublikaya təsir göstərmək imkanını əldə edərək onların gələcək siyasətini nəzarətdə saxlamaq idi.

Ölkənin yeni rəhbəri prezident H.Əliyevin həyata keçirdiyi fəvqəladə tədbirlər nəticəsində respublikadakı daxili vəziyyət stabilləşdi. Bəyənəm müxalifət neytrallaşdırıldı. Cəmiyyətdə bəş verən parçalanmaların qarşısı alındı, ayrı-ayrı siyasi qrupların qanunsuz hərbi dəstələri zərərsizləşdirildi. Talış-Muğan separatçı hərəkatı neytrallaşdırıldı, ləzgilərin yaşadığı bölgələrdə sabitlik təmin edildi, Respublikanın milli mənsubiyyətə görə parçalanmasının qarşısı alındı Cəmiyyətdə və orduda təslimçilik tendensiyası və əhval ruhiyyəsinin qarşısı alındı. Xarici işgala qarşı mübarizə ideyası ətrafında ümummilli konsensus yaradılmasına nail olundu. Respublikanın beynəlxalq təcridədən çıxması prosesi başladı. Azərbaycanın MDB-yə və onun Kollektiv Təhlükəsizlik Təşkilatına qoşulması respublikanın hərbi, siyasi sahədə sərbəst manevr etmək imkanlarını genişləndirdi.(4,səh.505-506) Təcrübəli siyasətçi Azərbaycanın real müstəqilliyinin balanslaşdırılmış xarici siyasət yeritməklə hərbi təcavüzün dəf edilməsi, siyasi sabitlik, sabit hakimiyyətin formalaşdırılması, iqtisadi böhrandan çıxış milli təhlükəsizlik strategiyasının qurulacağı təqdirdə mövcud olacağını bildirdi. Məhz bu istiqamətdə H.Əliyev əsas yeri regionun həlledici güc mərkəzi olan RF-na ayırmışdı.

H.Əliyev iki ölkə arasında dövlətlərarası münasibətlərin normal inkişaf məcrasına yönəldilməsinə mane olan bütün problemlərin həlli üçün ardıcıl addımlar atırdı. Nəticədə, Azərbaycan Rusiyanın ali rəhbərliyində müharibədə atəşkəsə, dövlət çevrilişlərinə cəhd, terrorçuluq, separatçılığın qarşısının alınması, konfliktlər nəticəsində Ermənistan və Qarabağ bölgəsindən olan qacqın və köçkünlərin problemləri, neft-qaz layihələri kimi strateji əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin həllində təcridən müsbət nəticələrə və davamlı siyasi sabitliyə nail oldu.

İki dövlət arasında ən mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycanın neft-qaz yataqlarının işlənilməsi və enerji ehtiyatlarının nəqli sahəsində qarşılıqlı anlaşmanı, mənfəəti təmin edəcək razılaşmanın əldə edilməsi idi. Bu məsələnin RF ilə yanaşı ABŞ, Qərb və İİR-nin siyasi mərkəzləri tərəfindən diqqətdə saxlanması müxtəlif istiqamətdən rəsmi Bakıya təzyiqləri artırırdı. Belə ki, Moskva əsas ixrac kəmərlərinin Rusiya ərazisindən, Tehran (İİR) vasitəsilə, ABŞ və Avropanın bəzi dairələri isə hətta Ermənistan ərazisindən çəkilməsi istiqamətində müzakirələr aparırdı. (6,səh.28-32) H. Əliyev bu məsələdə Rusiyanın hakim dairələri ilə ortaq məxrəc tapmağı bacardı və Azərbaycanın strateji seçimini əsaslandıraraq həyata keçirdi. Bu mövqə Azərbaycanın neft və qaz ixrac kəmərlərinin şaxələndirilməsini, regionun heç bir dövlətindən asılılığının yaranmamasını tələb edirdi.

AR öz mövqeyini konkret addımlarla təsdiqləyərək “Əsrin müqaviləsi”ndə və növbəti neft kontraktlarında Rusiyanın “LUKOyl” neft şirkətinə müvafiq payın ayrılması ilə bərabər ölkə neftinin Bakı-Qrozni-Tixoresk-Novorossiysk marşrutu ilə nəql olunması haqqında Moskvada 18 yanvar 1996-cı ildə qəbul edilən qərar, (15,səh.33) Rusiyanın digər şirkətlərinin əməkdaşlığa dəvət olunması Azərbaycanın bu ölkə ilə qarşılıqlı-faydalı prinsiplər əsasında məhraban qonşuluq münasibətlərini genişləndirmək əzminin təzahürü idi.

Moskva və Bakıda Xəzər dənizi məsələlərinə dair Azərbaycan ilə Rusiya arasında 1996-98-ci illərdə birgə bəyənətlər, protokollar imzalandı. (5 səh.384-385)

Rusiya - Azərbaycan münasibətlərində uzun müddət gərginliyə səbəb olmuş və beynəlxalq miqyasda təhlükəsizlik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri də Qəbələ RLS-i aparılmış danışıqlarla 10 il müddətinə RF-na icarəyə verilməsi razılığını əldə etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, sonrakı illərdə rəsmi Bakı ümumiyyətlə stansiyanın fəaliyyətinin dayandırılmasına nail ola bildi.

1997-ci Prezident H.Əliyevin Moskvaya ilk rəsmi dövlət səfəri və keçirdiyi çoxsaylı görüşlər Rusiyanın mövqeyində ciddi korreklərə səbəb oldu. İmzalanandan sənədlər hər iki dövlətin milli maraqlarına uyğun olaraq qarşılıqlı əlaqələrini yüksək səviyyəyə qaldırmaq üçün geniş hüquqi baza yaratmış oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu müqavilə imzalananda da, Rusiya rəsmi dairələri əməkdaşlıq barədə bəyənətlər səsləndirərsələr də bir çox məsələlərin həllində Moskva ilə ortaq məxrəc tapmaqda daim çətinliklər yaranırdı. Çünki, Rusiyanın rəsmi dairələri ilk növbədə Moskvanın geostrateji maraqlarının təmin olunmasını, Azərbaycanın regionda Rusiyanın hərbi maraqlarını təhlükəyə atacaq mümkün addımları, xüsusilə Türkiyə və NATO ilə münasibətlər və hərbi əməkdaşlığı ən önəmli məsələ kimi tələb edirdi. Müdrik dövlət xadimi H. Əliyev keçirdiyi çoxsaylı görüşlərdə Rusiyanın istər siyasi, istərsə də hərbi dairələrini Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının, müdafiə strategiyasının və ordu quruculuğu sahəsindəki fəaliyyətinin yalnız öz milli maraqlarına əsaslandığına və Rusiyanın dövlət təhlükəsizliyinə və regionda maraqları olan dünyanın digər güc mərkəzləri ilə mübarizədə geostrateji maraqlarına xələl gətirməyəcəyinə inandırma bildi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dövləti bu siyasi xəttinə daim sadıq qalaraq öz hərbi qüdrətini artırmaqla yanaşı, regionu dünyanın aparıcı güc mərkəzlərinin mübarizə və çəkişmə meydanına çevrilməsinə imkan vermədi. Belə ki, rəsmi Bakı MDB-nin KMTMT-na qoşulmamaqla yanaşı, bəzi postsovet respublikaları kimi NATO-ya daxil olmaq niyyətinin də olmadığını bəyan etdi. Azərbaycanın tutduğu bu mövqə, Rusiya rəhbərliyini Bakının hərbi sahədə yeritdiyi siyasi

xətti qəbul etdi. İlk qarşılıqlı münasibətlərdə etimadın yaranması nəticəsində tədricən iki ölkə arasındakı etimadsızlıq mühiti və “soyuq müharibə” pragmatik əlaqələrlə əvəz olunmağa başladı.

Görkəmli dövlət xadimi dövlət müstəqilliyinin təmini və demokratik cəmiyyət quruculuğunun reallaşması prosesinə möhkəm ideoloji mövqe - Azərbaycançılıq ideologiyası - seçdi ki həm global səviyyənin aparıcı trendləri ilə uzlaşma təmin edildi, həm də cəmiyyətin daxili potensialını maksimum səmərəliliklə müstəqil dövlət və demokratik cəmiyyət quruculuğuna yönəltmək imkanı yarandı.

Beləliklə, AR-nda milli təhlükəsizliyin formalaşdırılmasının əsasını dövlətin effektiv fəaliyyətinə təsir göstərən daxili və xarici kompleks faktorların düzgün qiymətləndirilməsi təşkil etdi. Dövlətin milli təhlükəsizliyinə təhdid kimi çıxış edən mənbələrin müəyyənləşdirilməsi və neytrallaşdırılması öz effektivliyini təsdiq etdi.

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası*
- Əhmədov Elçin, Ermənistanın Azərbaycanca təcvüzü. Etnik təmizləmə, soyqırım, terror; işğal. Bakı – 2015, səh 55.*
- Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir., üçüncü kitab, dekabr, 1994 – iyun, 1995. Bakı – 1997. Azərnaşr. (242 səhifə), səh. 153-154 Azərbaycan: Oktyabr 1994 - Mart 1995. Qəsd. Bakı, 1995, səh.*
- Qasimli Musa, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). Bakı – 2015. (664 səhifə) Səh.505-506;*
- Qasimli Musa, Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi (1991-2003). Bakı – 2015. (648 səhifə) Səh. 384-385*
- Xəlilov Qədir. Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyinin beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili qanunvericilik problemləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2009. – 390 s. Monoqrafiya. Səh.28-32.;*
- Mehdiyev Ramiz “Azərbaycan Respublikası 1991-2001.” Bakı 2001. səh. 177, səh. 79 (279 səhifə)*
- Məmmədov Novruz Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış Bakı – 2013, 264s. səh 111-113*
- MDB haqqında Saziş Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Qərarı. / 7 oktyabr 1992-ci il/ - <http://www.e-qanun.az/framework/7797>*
- Paşayev Ataxan “XIX-XX əsrlərdə Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyaları”. Bakı 2011. 327 səhifə (s.290)*
- Süleymanov E, Süleymanov V, Ermənistanın Azərbaycanca qarşı silahlı təcvüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı, 2012. səh. 56-57*
- Rus dilində*
- Аббасбеҗли А.Н. Внешняя политика Российской Федерации в XXI веке. Баку, Элм, 2005 (s.324).*
- Александров М.В. Битва за Кавказ 2004 - 2008 Борьба Института стран СНГ за национальные интересы России на Южном Кавказе МОСКВА «Институт стран СНГ» 2010. (680 səhifə)**
- Крюгер Хейко «Нагорно-Карабахский конфликт» Правовой анализ, Ваку, 2012 (s.144-145)*
- Чернявский Станислав. Россия и Азербайджан: Особенности и основные направления межгосударственного сотрудничества в постсоветский период. Кавказ глобализация. Том 4 выпуск 1-2 2010. ст.33.*
- Рзаев Камал Таги оглы, Правда и ложь о Карабахской*

войне, Ба ку — 1997, 128 səhifə. Səh.90-102 <http://ebooks.azlibnet.az/book/13nat200715.pdf>

17. Согрин В. «Политическая история современной России 1985-1994. от Горбачева до Ельцина», Москва, 1994 г. Сəh. 94-97. (196 с.)

18. Конституция Российской Федерации от 12.12.1993 // Сайт Консультант <http://www.consultant.ru/popular/cons/>

Ключевые слова: *Азербайджан, национальная безопасность, стратегическое взаимодействие, Россия, угроза, независимость, стратегия, концепция.*

Key words: *Azerbaijan, national security, strategic alliance, Russian threat, independence, strategy, conception.*

РЕЗЮМЕ

Ильхама Омарова

Российской фактор в достижении

военно-политической и экономической стабильности в Азербайджанской Республике

В статье, в контексте всех происходящих в регионе событий, освещается процесс становления и развития в Азербайджанской Республике системы национальной безопасности, после распада СССР.

В контексте отношений с Российской Федерацией, особое место уделяется процессам произошедших в 1991-1997 годах в результате Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта, оккупации азербайджанских земель. Исследуется проведение в жизнь политической линии, военных, дипломатических и экономических мер в этом вопросе.

Показаны изменения происходящие не только в республике, но и во всем регионе после прихода к власти общенационального лидера Гейдара Алиева, ставшего реальным гарантом независимости Азербайджана. Также нашло свое отражение создание, строительство и стратегия национальной безопасности в процессе отношений с Российской Федерацией.

SUMMARY

Ihama Omarova

Russian factor in achieving military-political and economic stability in the Republic of Azerbaijan

In the article the establishment of national security system in the Republic of Azerbaijan which gained its independence after the demise of USSR and formation process in the country and as a whole, in the context ongoing events in the region are analysed.

Particularly, the emerge of Armenia-Azerbaijan the Nagorno-Karabakh conflict in the years of 1991-1997 and its becoming strained, inmilitary, diplomatic and economic fields that Azerbaijan faced real threats against the state independence after the occupation of its territories, the political like realized in the context of reation ship with the Russian Federation forms the “principal line” of the look into the research. In the article the alternation of occurring flow of events not only in the republic, but also in the entire region after nationwide leader Heydar Alyev’s return to power and the activity for ensuring Azerbaijan’s real independence, the moments of increasing relations with the Russian Federation to the level of in the process of building the national security strategy of the country have been reflected.

Siyasət

DƏYİŞƏN DÜNYA DÜZƏNİ: HİBRİD MÜHARİBƏNİN KONSEPTİ

Son illərin yeniliyi kimi Avropa Şurasının Parlament Assambleyası (AŞPA) hibrid müharibəyə həssaslıqla yanaşmağa başlamışdır və bununla əlaqədar olaraq 2217 sayılı qətnamə qəbul etmişdir. (1) Qətnamədə hibrid müharibəyə bağlı narahatlıq səsləndirilirdi. Sənəddə qeyd edilirdi ki, AŞPA hibrid müharibə təhlükəsi formalarını və bu zaman tətbiq olunacaq hüquq normalarını müəyyənləşdirmək məqsədilə üzv dövlətləri yaxından əməkdaşlığa çağırır. Onu da qeyd edək ki, hibrid müharibə bir çox nəhəng dövlətləri də narahat etməyə başlamışdır. Artıq bu, siyasi arenada dəfələrlə qeyd olunur, diqqətlər o istiqamətə yönəldilirdi. Rusiya Xarici Kəşfiyyat İdarəsinin direktoru Sergey Narışkin MDB-nin xüsusi xidmət orqanlarının rəhbərlərinin görüşündə Qərbin xüsusi xidmət orqanlarının regionda hibrid müharibə apardığını artıq bildirmişdir. (2)

Hibrid Müharibə termini transformasiya dönməində sivilizasiyaların yeni termininə çevrilmişdir. Hibrid müharibənin nə olduğuna dair elə bir terminoloji izahat yoxdur. Müxtəlif ədəbiyyatlarda buna müxtəlif anamlar yükləməyə çalışmışlar. Latın dilindən gələn bu sözün “Oxford Dictionary” izahatı iki fərqli maddənin birləşməsindən əmələ gələn bir maddə kimi göstərilmişdir.

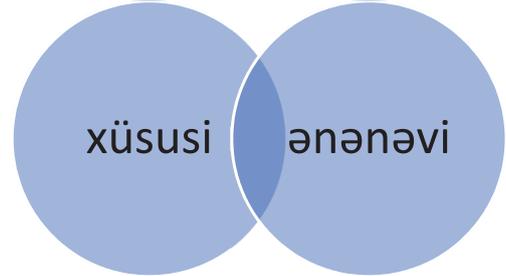
Əgər biz hibrid müharibəni analiz edəcəyiksə adından da göründüyü kimi ən azı iki fərqli mübarizə üsulunun varlığını qəbul etməliyik. Hibrid müharibəni assimetrik müharibə üsulu kimi də xarakterizə edirlər. İrəli sürülən fikirləri təhlil etməklə belə bir qənaətə gəlmək olar ki, hibrid müharibə düşmənə hər vəchlə qalib gəlmək üçün istifadə edilən metod və üsulları birləşdirilmiş, həmlənmiş və eləcə də gizlədilmiş formasıdır. Məqsəd düşmən tərəfi zorla boyun əydirməkdir. Əslində klassik döyüş taktikalarında da buna rast gəlmək olar.

Ancaq bunu siyasi ədəbiyyata ilk dəfə Robert Uolker 1998-ci ildə yazdığı “Hibrid Müharibə” tezisi ilə gətirmişdir. Onun sələfləri sonradan bu terminə dəfələrlə müraciət etmişlər.

TURAL ŞİRİN
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Rober Walker xarakterizə etdiyi kimi hibrid müharibə özündə bir neçə mübarizə formalarının elementlərini birləşdirir və bura siyasi, iqtisadi vasitələrin tətbiqini nəzərdə tutur.

Müəllif hibrid müharibəni xüsusi və ənənəvi müharibə arasında mövcud olan və hər ikisini əhatə edən müharibə kimi qələmə verir.

Hibrid Müharibə

Ənənəvi müharibə növü xüsusidən fiziki və siyasi risk dərəcəsinə görə, dost dəstəyindən asılı olmadan operativ davranma qaydasına, əməliyyat üsullarına, məşğulluq dərəcəsinə və eləcə də kəşfiyyatdan asılılığına görə fərqlənir. Xüsusi isə hərbi, siyasi, iqtisadi və ya psixoloji məqsədlərə yönəlmiş qeyri-ənənəvi hərbi vasitələrlə nail olmaq üçün hazırlanmış, təlim keçmiş və təchizatlı hərbi və paramilitar qüvvələr tərəfindən rədd edilən və siyasi həssas ərazilərdə aparılmış əməliyyatlardır. Hibrid müharibə növü də bu ikisi arasında orta mövqe tutur. (8)

Amerika Hərbi qorğahında çalışan General Filip Bridlov görə hibrid müharibə əslində əvvəllər istifadə olunan üsulların yeni taktikada işlənməsidir. (2)

Bir digər siyasi araşdırmaçı Franks Hoffman göstərir ki, hibrid müharibə özündə kibermühit, iqtisadiyyat, qeyri-nizami taktika və metodlar və terror fəaliyyətlərini, cinayətkarlığı əhatə edən fenomenidir. Frank Hoffmanın strategiyası «istənilən siyasi effektləri və nəticələrini təmin etmək üçün düşmənə qarşı rəqabət üstünlüyü yaratmaqdır». (6)

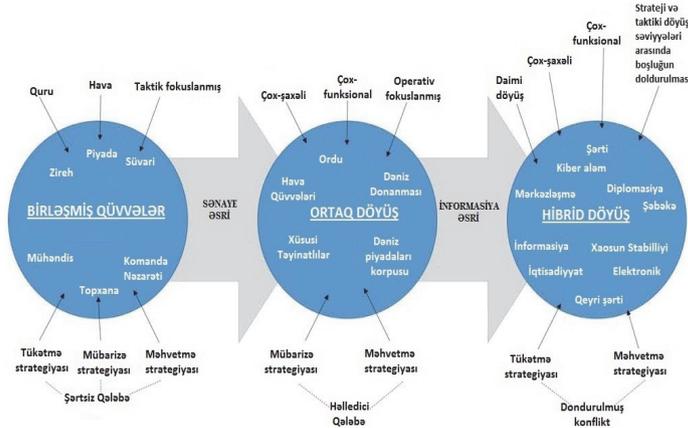
V.S. Kotlyar hibrid müharibə ifadəsinin iki əsas kontekstdə verir:

1) insanların şüuraltına daxil olaraq manipulyasiya etmə, kibercinayət, müxtəlif növ təxribatlar, diversiya, müxtəlif iqtisadi və maliyyə əməliyyatları, sabotaj, şantaj, müxtəlif psixoloji yontəmlər, təhlükəsizlik xidmətlərinin və hərbi qurumların xidmətlərindən sui istifadəsi

2) hər hansı bir dövlətdə mövcud rejimi və ya onun siyasətini radikal şəkildə dəyişdirmək üçün irimiqyaslı təxribat əməliyyatlarının həyata keçirilməsi. (2)

Hüquqi baxımdan demək olar ki, hibrid müharibə öyrənilməmişdir. Türkiyənin ehtiyatda olan general-mayoru Dr. Fahri Erenel bu müharibənin hüquqa dayanmadığını qeyd edir. Müharibədə hansı tərəf daha çox səbr göstərsə, o tərəfin də qalib olduğunu vurğulayırdı. Dünya dövlətləri təhlükəsizliklərini qorumaq üçün daim arayış içindədilər., terror qruplaşmaları da stabil dayanmırlar. İŞİD və bənzəri terrorist qruplaşmalar həm silah-sursata həm də insan resursuna malikdirlər. Ancaq buna baxmayaraq öz niyyətlərini həyata keçirmək üçün müxtəlif hiylələrə yol atırlar. Dövlətlər Cenevrə Hərbi hüququna sadıq qalacağına and içsələr də hibrid müharibənin şərtlərini heç kim gözəlmir.(3) Çünki hibrid müharibə legitim deyil və hüquqa dayanmır.

Göründüyü kimi, hibrid müharibələr mürəkkəb struktura və mexanizmə malik olan savaş üsuludur. Düşmən tərəf aşkarda müharibə apara bilmədiyi üçün gizli və daha təhlükəli vasitələrə əl atmağa çalışır. Əslində bu müharibənin gətirdiyini müəyyən etmək də bəzən çox çətin olur. Kütlələrin psixologiyası öyrənilir, şüuraltına müəyyən informasiyalar yeridilir və sonra adi manipulyativ alətlə qurbanın öz vətəninə və dövlətinə əleyhinə işləməsinə məcbur edilir. Bu hibrid müharibənin ən təhlükəli fazasıdır. Bir növ siyasi və əxlaqi sərhədi olmayan qaydasız döyüşə də bənzədilir.

Hibrid müharibənin formalaşmasına aparan yol

Tarixə nəzər yetirsək görərik ki, hibrid müharibə modelinin formalaşması uzun bir zaman almışdır. Onun tarixi formalaşma mərhələsinə polkovnik Dr. Tomas Hammes "Daş və sapan: 21 yüzillikdə baş verən müharibələr üzərində" kitabında xarakterizə edərək dördüncü nəsil müharibə növünə aid etmişdir.

Dördüncü nəsil müharibənin xarakteristikası :

- qeyri dövlət aktyorlarının dövlət aktyorlarına qarşı müxalifliyi
 - Terrorçu və partizan taktikalardan aktiv şəkildə istifadəsi
 - düşmən mədəniyyətinə qarşı birbaşa təcavüz
 - Bütün səviyyələrdə psixoloji mübarizədən geniş istifadə etmək, iqtisadi və siyasi təzyiqləri təmin etmək
 - taktiki vəziyyətlərdə xüsusi döyüşçülərdən istifadə etmək - girovlar, mızdurlar
 - Üçüncü tərəfin, qeyri-dövlət təşkilatları və aktyorlarının, kommuniya təşkilatlarının və fərdi şəxslərin öz məqsədləri üçün istifadəsi
 - beynəlxalq çarçivənin istifadə edilməsi (4)
- Bu nəsil döyüşlərdə siyasi hədəflərə çatmaq üçün konvensiyonal

(ənənəvi) texnikalar, partizan hərəkətlər, xalq hərəkəti, üsyanlar konsorsium şəklində istifadə olunur.

Tarix 18-ci əsrdən bəri gəlib keçmiş bütün müharibə taktikalarını analiz edərək döyüşlərin konvensiyonal (ənənəvi) (fransızcadan keçmə siyasi termindir) və ya simmetrik(düzənli) olduğunu ortaya qoyur. Qərb həmişə möhkəm və daimi, nizamlı orduya sahib olmuşdur. Orduları da həmişə konvensiyonal, möhkəm təlim keçmiş hissələr kimi göstərilirdi və bu indi də belədir. Bəzi hallarda qeyri-nizamlı orduya da rast gəlinirdi və bu hal adətən müharibədə məğlubiyyətə gətirib çıxardırdı. Ancaq nizamsızlığa tək ordu sıralarında yox həm də müharibə gedişatında və kənarında gedən proseslərdə də axtarmaq lazımdır. Siyasi, iqtisadi və psixoloji nizamsızlıq müharibənin gedişatına bir xeyli təsir buraxdığı məlumdur. Güc balansı müharibənin gedişatında dəyişə bilər və zəif tərəf bu zaman yeni doktrin və qruplaşmalar fikirləşmək məcburiyyətində qalar. Araya prosesin siyasi, iqtisadi, psixoloji, kiber tərəfləri də daxil olsa hibrid müharibənin təməlini qoya bilər.

Ümumilikdə, hibrid müharibənin həyata keçməsi mərhələli şəkildə baş verən bir prosesdir:

- Hədəf ölkənin daxili və xarici təhlükəsizliyinin zəif tərəflərini müəyyənləşdirilməsi
- Hədəf olacaq obyektin yerli xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ona qarşı hibrid təhditlər kompleksinin formalaşdırılması
- Əhalinin kollektiv idarəetməsinin əsas sahələrinə ardıcıl və dağıdıcı zərbənin endirilməsi-inzibati idarəetmə, mədəni-ideoloji sahənin idarə olunması, sosial-iqtisadi sahənin idarə olunması- bütün bu sahələrə təsir etmək. Dövlət administrasiyasında hərbi təhlükəsizlik ən önəmli sahədir. Bu sahənin zəif yerlərinin müəyyən olunması

• Hibrid müharibənin strategiyasının həyata keçirilməsində xüsusi təsirlərin nəzərə alınması

- Sonrakı mərhələdə xaricdən maliyyə və silah təchizatı ilə yerli üsyançıların və separatçıların köməyi ilə dövlət müəssisələrinin, iqtisadi, mədəni və hərbi hissələrinin işğalı nəzərdə tutulur. Xüsusi hərbi əməliyyat, sanksiya və informasiya -kommunikasiya şəbəkəsinin təzyiqi bura əlavə edilməlidir. Həminin zərbə vuran başqa bir bənd - Beşinci koloniyanın da rolunu qeyd etmək lazımdır
- ultimatumla hədəf dövlətin təslim olunmasını tələb etmək (9)
- Hibrid müharibəni digər klassik müharibədən ayıran başlıca səbəb konflikt tərəflərin müəyyən olunmasıdır ki, bu başlanğıc etapda ballı olmur

• Hibrid müharibədən hərbi əməliyyatları gizlətmək mümkün deyil, bir neçə cəbhənin eyni anda fəaliyyət göstərdiyini başa düşmək lazımdır

• Hibrid müharibənin də sonlandırılması üçün uzun zaman lazımdır, əlverişli şəraitin hazırlanması üçün bütün metodlar işə düşməlidir (5,163)

Ancaq bütün bunlara baxmayaraq klassik müharibə və hibrid müharibəylə bəzi oxşar xüsusiyyətləri də görmək olar:

- qadağan edilmiş silahlardan istifadə, silahlı qarşıdurma
- propaqandanın aktiv istifadə olunması, informasiya müharibəsi və düşmənə silahlı qüvvələrə qarşı və eləcə də xalqın xüsusi ruh halına psixoloji təzyiq
- xüsusi əməliyyat qüvvələrindən istifadə edilməsi, eləcə də terrorist və separatçı qüvvələrin cəlb olunması
- əməliyyatlar operativ və taktiki aparılır
- müasir müharibələr də elan edilməmiş başlaya bilər. Məsələn ABŞ özü axırıncı dəfə 1942-ci ildə Bolqarıstana, Macarıstana və

Ruminiyaya müharibə elan etmişdir. (5,164)

Dr Conson müharibənin təbiətini incələyərək üç əsas faktoru önəmli saymışdır: Fiziki, psixoloji, konseptual əsasları.

1. Fiziki faktor - adından göründüyü kimi insanları təərfindən yaradılır və müharibə də istifadə olunur.

2. İkinci faktor burda psixolojidir: inam, özünü həsr etmək, ruhən bağlanmaq və s. Conson tədqiqatı nəticəsində o qənaəətə gəlmişdir ki, döyüş ehtirası insanın elə bir ruhi halıdır ki, onun qarşısını heç bir şeylə almaq və qarşı qoymaq mümkün deyil. Tarixdə çox belə hadisələr olmuşdur ki, say azlığına və silah çatışmazlığına baxmayaraq müharibəni inamı və döyüş əzmi yüksək olan tərəf uduşdur.

3. Üçüncü faktor daha mürəkkəbdir. Burda planlar, taktikalar, stratejik üsullar, hiylələr əsas rol oynayır və görüldüyü kimi insan beyninin bilavasitə məhsuludur.

Bu ünsürləri biz Amerika İnqilabında da gördük. İngilislər fiziki və konseptual əsaslara görə inqilabçılardan üstün idilər. Lakin psixoloji faktora görə geriləyirdilər. İngilis komandanlığında böyük şübhə və ruh düşüklüyü vardı, elə bu da gedişata təsir etdi. Bütün bu funksiyalar hibrid müharibənin incə taktikalarına daxil edilmişdir. (7,1-7)

Daha sonra Conson qeyd edir ki, siyasi-iqtisadi informasiya və hərbi gücləri bir araya gətirib strateji yolla istənilən düşməni məğlub etmək olar. Həmçinin Conson onu da bildirir ki, tarix müharibənin xarakterinin dəyişdiyini göstərir, amma ümumilikdə məgzi dəyişməmişdir. (7,1-7) Müharibənin mahiyyəti və mənası dəyişir, ancaq üstün maraqlar olduğu kimi qalır. Karl fon Klauzevitsin bir formulu var: "Hər hansı bir müharibənin məqsədi qalib üçün əlverişli şəraitdə sülhə nail olmaqdır." Müharibə hansı formada olursa olsun onun mahiyyəti yənə olduğu kimi qalır.

Hibrid müharibənin bir məqsədi var: qarşıya qoyulmuş siyasi məqsədə, xüsusilə dövlətlərarası münasibətlərdə öz iradəsinin qəbul etdirilməsinə nail olmaq. müharibə elan etmədən hədəf ölkənin hakimiyyətini devirmək və öz məqsədlərinə uyğun hakimiyyət qurmaqdır və ya milli maraqlara uyğun gələn məqsədə çatmaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *ABŞ Hibrid müharibə ilə bağlı qətnamə qəbul edib*, <https://ordu.az/az/news/133107>

2. "Hibrid müharibədə informasiya hücumları" *Strateji təhlil jurnalı*, avqust, 2018

3. *Hibrid Savaş içindəyiz*, <https://www.memurlar.net/>

[haber/636566/](#)

4. *The Changing Face of War : Into the Fourth Generation // Marine Corps Gazette.-October 1989*

5. *Hybrid War: Nature and basic strategies*, http://www.desecuritate.uph.edu.pl/images/De_Securitate_12_Andrewskij.pdf

6. Octavian Manea, *The Strategy of Hybrid Warfare, Small Wars Journal*

7. Robert Jhonson, *Hibrit Tehdidin Tarihəsel Evrimi, Savaşın Değişen Modeli: Hibrit Savaş, Milli Savunma Universiteti yayın evi, 2018*

8. Walker, Robert G. , *SPEC FI: United States Marine Corps and Special Operations, Calhoun: The NPS Institutional Archive DSpace Repository, 1998*

9. <http://www.nationaldefense.ru/includes/periodics/maintheme/2017/1016/154222573/detail.shtml>. Гибридная война – новый вызов национальной безопасности России

Açar sözlər: Hibrid müharibə, Hibrid müharibənin hədəfləri, Kiber aləm, Globallaşma, texnoloji innovasiya, dördüncü sənaye inqilabı.

Keywords: Hybrid War, Targets of Hybrid War, Cyber World, Globalization, Technological Innovation, Fourth Industrial Revolution.

Ключевые слова: гибридная война, цели гибридных войн, кибермир, глобализация, технологические инновации, четвертая промышленная революция.

SUMMARY

Tural Shirin

Changing World Order: The “Hybrid War” Concept

War is a social phenomenon that has transformed into a trace of people throughout history. With the advent of humanity, the strategy, tactics and weapons used in the war have always been changed. International actors-competitors have been interested in using new, constantly changing methods. In modern times, humanity is trying to abandon the war culture in the search for peaceful and secure forms of life. The reality, in fact, demonstrates that the advanced countries of the world have invented new and dangerous types of warfare and this danger has led to a more dangerous phase of war, exceeding the psychological, moral and political boundaries. The hybrid war is one of such dangers.

РЕЗЮМЕ

Турал Ширин

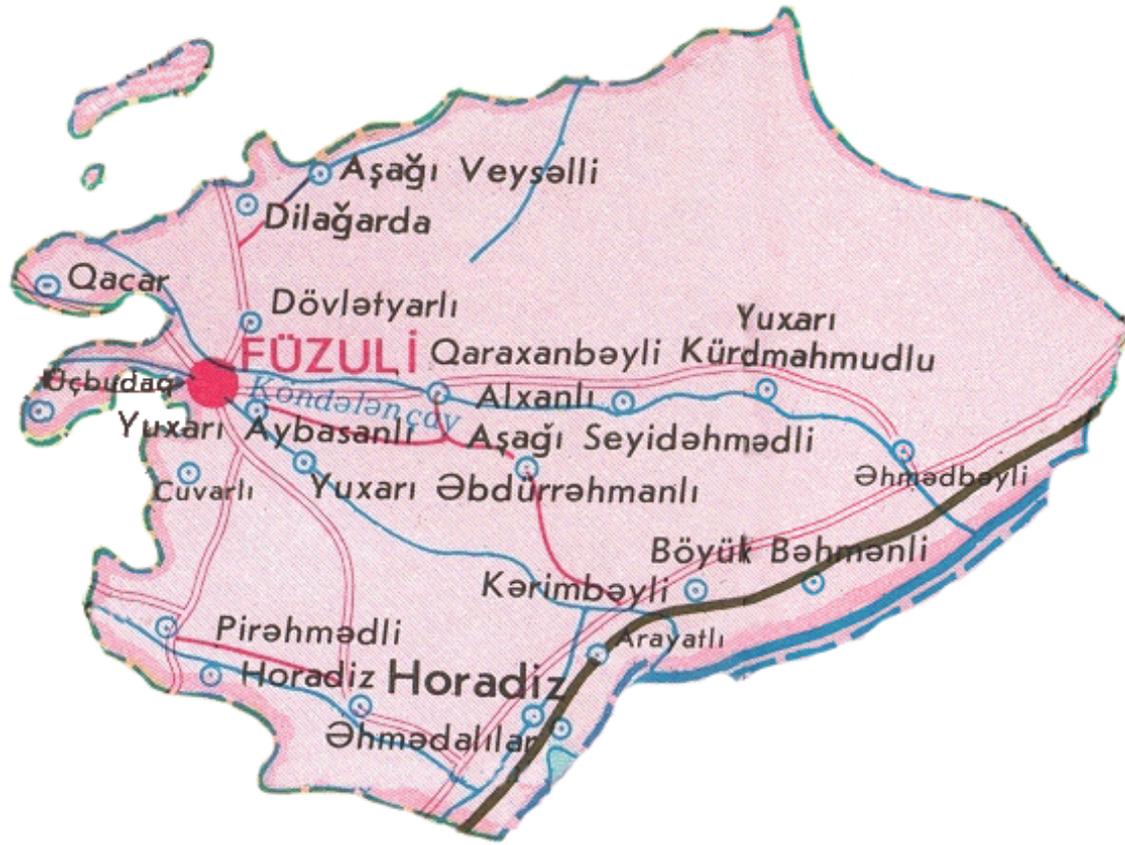
Изменяющийся мировой порядок: концепция гибридной войны

Война - это социальное явление, которое на протяжении всей истории превратилось в след людей. С появлением человечества стратегия, тактика и оружие, использованные в войне, всегда менялись. Международные актеры были заинтересованы в использовании новых, постоянно меняющихся методов. В наше время человечество пытается отказаться от военной культуры в поисках мирных и безопасных форм жизни. Реальность фактически демонстрирует, что развитые страны мира изобрели новые и опасные виды войн, и эта опасность привела к более опасной фазе войны, превосходящей психологические, моральные и политические границы. Гибридная война - одна из таких опасностей.

Təhsil

FÜZULİ ƏRAZISİNDƏ İLK MƏKTƏBLƏRİN YARANMASI

BAYRAM NİFTƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Min illərin süzgecindən keçərək yaddaşlarda yaşamaqda olan bir məlum həqiqət var ki, bu da insanları səadətə, xoşbəxtliyə aparan bütün yolların məktəbdən başlanmasıdır. Hər bir xalqın varlığı onun məktəbinin necəliyi, müəlliminin kimliyi ilə müəyyən edilir. O xalq xoşbəxtidir ki, onun yaxşı məktəbləri, müdrik müəllimləri var. Ümumiyyətlə, məktəb hər bir xalqın dirçəlişi, inkişafı və tərəqqisi, millətlər arasında tanınması, layiqli yer tutması üçün əvəzsiz ocaqdır. Hansı millətin tarixinə nəzər salsaq, öncə onun təhsil sisteminin, elminin, intellektual səviyyəsinin necə olması diqqəti cəlb edir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin “Hər bir sahədən kəsin təhsilə calayın” kəlamında nə qədər böyük bir həqiqət və uzaqgörənlik vardır. Elə bu yazımızda da Füzuli rayonunun ilk dünyəvi orta məktəbindən söhbət açacağıq.

Əvvəlcə Füzuli rayonunun tarixinə qısa bir nəzər salaq. İndiki Füzuli rayonunun ərazisində tarixi Dizaq mahalı

olmuşdur. Dizaq adı VII əsrə aid hadisələrdə çəkilir. Mirzə Yusif Qarabağlıya görə mahalın uzunluğu Əkərə çayı və Gültəpədən başlayaraq Maltəpəyə kimi, eni isə Arazdan Xurat dağına qədər olan ərazini əhatə edirdi. Başqa sözlə, indiki Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının ərazilərini özündə birləşdirirdi. (1, s.15). Dizaq adı XVIII əsrdə İrəvan xanlığının Qırxbulac mahalında Dizək kənd adı ilə məna eynidir. Orta fars dilində dizək “qüvvətləndirilmiş yer” sözündəndir. Bu söz Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında Dizaknak kimi işlədilir. Tarixçi Mirzə Yusif Qarabaği Xəmsə mahallarından danışarkən Dizaği birinci qeyd edir və yazır: “Birinci Dizaq mahalıdır ki, uzunluğunu Həkəri çayı və Kültəpədən başlayaraq, Maltəpəyə kimi, eni isə Araz çayından Xurat (Ziyarət) dağına kimidir” (2, s.15).

Füzuli rayonu inzibati ərazi vahidi kimi 1827-ci ildə yaradılmış və ilkin adı Qarabulaq olmuşdur. 1867-ci ildə isə indiki Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının tərkibində Cəbrayıl qəzası

yaradılmışdır. Cəbrayıl qəzası 1905-ci ildən I Rus-İran savaşının iştirakçısı polkovnik Pavel Karyaginın şərafinə Karyagin qəzası adlandırılmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan az sonra, hökumətin 1918-ci il 30 iyul tarixli qərarı ilə Cəbrayıl qəzası bərpa edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin XI qızıl ordu tərəfindən işğal edilməsindən sonra təkrar Qaryagin qəzası adlandırılmışdır.

01 mart 1929-cu ildə Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti qarğabazarlı inqilabçı Bünyad Sərdarovun şərafinə Qaryagin şəhərinə Sərdar adı vermişdir. Lakin SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin təzyiqlə Azərbaycan SSR XKS 1931-ci ildə öz qərarını ləğv edərək Sərdar adı əvəzinə Qaryagin adını bərpa etdi. Rayon kimi isə 8 avqust 1930-cu ildə təşkil olunmuş qısa müddət Sərdar sonra Qaryagin adlandırılmışdır. 1959-cu ilin aprel ayının 4-də böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 400 illiyi şərafinə Füzuli rayonu adlandırılmışdır (3.s. 173). Sahəsi 1390 km², əhalisi 135000 nəfərdir (01.01.2018). Mərkəzi Füzuli şəhəridir. Füzuli şəhəri və rayonun 56 yaşayış məntəqəsi 23 avqust 1993-cü il tarixindən erməni işğalı altındadır. 1994-cü il yanvarın 5-dən 6-a keçən gecə Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altına Azərbaycan ordusunun həyata keçirdiyi uğurlu əməliyyat nəticəsində rayonun 21 kəndi və Horadiz qəsəbəsi işğaldan azad edilmişdir.

Horadiz və işğaldan azad olunmuş digər yaşayış məntəqələri Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə bərpa olunmağa başlamış, sosial obyektlər, dağıdılmış və yandırılmış infrastruktur bərpa olunmuş, füzulililər tədricən doğma yurdlarına qayıtdılar. Prezident cənab İlham Əliyevin diqqət və qayğısı nəticəsində rayonun işğaldan azad olunmuş ərazisində məcburi köçkünlər üçün 17 qəsəbə salınmış, 2007-ci ildə Horadizə şəhər statusu verilmiş, əhəlinin mənzil məişət qayğıları həll edilmişdir. Hazırda rayonun işğaldan azad olunmuş ərazisində 65 minə yaxın əhali yaşayır, 70 minə yaxın füzulili isə məcburi köçkün kimi respublikanın 56 şəhər və rayonunda məskunlaşmışdır.

İşğaldan əvvəl rayonda paleolit dövrünə aid Aızıq mağarası, Quruçay mədəniyyəti, Qaraköpəktəpə, Kültəpə, Qarabağ Kurqanları, Əcəmi memarlıq məktəbinin təsiri ilə inşa olunan Əhmədilər və ya Arğalı türbəsi (XIII əsrin sonu), Şeyx Babı türbəsi (1273-cü il), Aşağı Veysəlli kəndində hamar daşdan tikilən qülləvari Mirəli türbəsi (XV əsr), Qarğabazar kəndində Hacıqiyasəddin məscidi (1682-ci il), Karvansara (1684-cü il), Qoçəhmədli kəndində məscid (XVIII əsr), Füzuli şəhərində Hacı Ələkbər məscidi (XIX əsr), «Məşədi Həbib» hamamı (XIX əsr), Mərdinli kəndi yaxınlığında daşdan yonulan at, qoç fiquru qədim abidələri (XVIII-XIX əsrlər) və s. bu kimi tarixi əhəmiyyət daşıyan abidələr mövcud olmuş, mədəniyyət evləri, kitabxana, ictimai iaşə obyektləri, 86 ümumtəhsil məktəbi, 2 texniki peşə məktəbi, 54 uşaq bağçası fəaliyyət göstərmişdir.

Çar Rusiyası dövründə dünyəvi məktəblərin yaradılması

Məlum olduğu kimi, XIX əsrə qədər Azərbaycanda təhsil sistemi əsrlərdən bəri davam edən ənənəvi məktəb və mədrəsə təhsili ilə bağlı olmuşdur. XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində, ilk növbədə Şuşada, Nuxada, Bakıda və Gəncədə, sonralar isə Şamaxı və Naxçıvanda qəza məktəbləri adlanan dünyəvi təhsil müəssisələri təşkil edilmişdir.

XIX əsrin 50-ci illərində Azərbaycan ərazisində ibtidai məktəb adı ilə yeni məktəblər açıldı (Quba, Ordubad və Lənkəranda), 1860-cı ildə Zaqatalada ibtidai məktəbin əsası qoyuldu.

Göstərilən məktəblərin təşkili və azərbaycanlı uşaqların cəlb edilməsi böyük mütərəqqi hadisə idi. Azərbaycanın görkəmli yazıçı və mütəfəkkiri, maarifçi-pedaqoq M.F.Axundov, H.Zərdabi və o dövrün bir sıra ziyalıları ilk təhsillərini məhz bu məktəblərdə almışlar.

Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarının böyük bir dəstəsi orta əsr qalıqlarını, cəhaləti və نادانlığı qamçılayaraq, mütərəqqi ideyaları yayır, təkcə şəhərlərdə deyil, kəndlərdə də dünyəvi təhsil verən məktəblər açılmasını tələb edirdilər.

M.F.Axundov yazırdı: “Əgər desək ki, kənd camaatı qalsın, ancaq şəhər əhli elm öyrənsin, o zaman bir gül ilə bahar olmaz, çünki şəhər camaatı kənd camaatının yanında dəniz müqabilində bir qətrə kimidir. Elmin faydası o zaman məlum olur ki, bizim çobanlarımız da Rusiya xalqı kimi oxumaq və yazmaq bilsinlər. Qadınlığımız da oxumağı bacarsınlar” (4, s. 407-408).

Bir və ya iki sinifli, təhsil müddəti üç və beş il olan ilk kənd məktəbləri ilə yanaşı ənənəvi dini məktəblərdən fərqli olaraq bir sıra kənd yerlərində savad məktəbi adlı təhsil ocaqları da meydana gəlməyə başladı. Adından görüldüyü kimi, bu məktəblərdə ancaq ilkin savad öyrədirdilər. Savad məktəbləri elementar bilik verməsinə, ilk vaxtlar təhsilin məzmunundakı səthiliyə baxmayaraq, milli məktəblərin rüşeymi kimi əhəmiyyətli idi. Azərbaycan ərazisində ilk savad məktəbləri ən çox Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasına daxil olan kəndlərdə açılmışdı. Cəbrayıl qəzasında belə məktəblər Cəbrayıl, Horadiz və Böyük Bəhmənli kəndlərində açılmışdı.

Horadiz savad məktəbinin əsası 1881-ci ildə, Böyük Bəhmənli kəndində isə 1891-ci ildə qoyulmuşdu. Savad məktəblərində təlim hərf-heca üsulu ilə aparılırdı. Təhsil pullu idi (ildə bir manat). (5)

17 oktyabr 1883-cü il

1883-cü ildə təkcə Gəncə quberniyasında 9 kənd məktəbi açılmışdır. Bunlar Ağdam, Ləmbəran, Qarğabazar, Alpout, Bərdə, Kasapet, Xaçmaz, Vandam və Padar məktəbləri idi.

Qarğabazar kənd məktəbi kəndin varlı sakinlərindən olan Allahverdi Ağayevin 5 otaqdan ibarət xüsusi binasında yerləşmişdi. Bu binada dərs otağından əlavə müəllimin yaşayış yeri, həmçinin ətraf kəndlərdən gələn şagirdlər üçün sığınacaq və kitabxana kimi istifadə edilmişdir. Qarğabazar məktəbi də öz

Qarğabazar qız məktəbinin açılış günü

fəaliyyətinə Allahverdi Ağayevin binasında başlamışdır.

Cəbrayıl qəza həkimi Q.V.Urazovun "Yelizavetpol quberniyası Cəbrayıl qəzasının tibb topoqrafik öçerki" adlı məqaləsində oxuyuruq: "Qarğabazar birsinifli məktəbində 30 şagird oxuyur. Onların hamısı müsəlmandır. Məktəb ikimərtəbəli evdə yerləşir. Sınıf otağının uzunluğu 13 arşın, eni 4,75 arşın, hündürlüyü 3,25 arşın, ümumi sahəsi 200,70 arşındır" (6, s. 27).

Qarğabazar məktəbində şagirdlərin sayına, sinfi və silki tərkibinə gəlincə, qeyd etməliyik ki, ilk dəfə 12 şagird ilə dərsə başlayan məktəbdə şagirdlərin sayı demək olar ki, ildən-ilə artmışdır. "Кавказски календар" da (Qafqaz Təhsil Dairəsinin aylıq "Sərəncamları"nda) çap olunmuş digər rəsmi sənədlərdə və arxiv mənbələrində bu məktəbə aid çoxlu və maraqlı məlumatlar olmuşdur. Həmin sənədlərdən öyrənirik ki, Qarğabazar kənd məktəbi şagirdlərinin sayı əsrin sonuna doğru 4 dəfə artaraq, 48 nəfərə çatmışdır. Məsələn, məktəbdə 1887-ci ildə 28, 1889-cu ildə 30, 1890 və 1894-cü illərdə 37, 1894-1895-ci dərs ilində 46, 1897-1898-ci dərs ilində 38, 1898-1899-cu dərs ilində isə 48 nəfər şagird olmuşdur (7, s. 376).

Şagirdlərin sayının artımı həm də qonşu Qaradağlı, Qarakollu, Saracıq, Qoçəhmədli və s. kəndlərdən gələn şagirdlərin hesabına olmuşdur. XIX əsrin sonunda Qarğabazar məktəbi şagirdlərin sayına görə Qarabağın Ağcabədi, Gülbalı, Ləmbəran, Bərdə, Xankəndi, Qarabulaq və s. kimi kənd məktəblərindən irəliddə idi. Milli tərkibinə görə şagirdlərin hamısını azərbaycanlılar təşkil edirdi. Sınıf və silki tərkibinə görə şagirdlərin yenə də böyük əksəriyyəti kəndli uşaqları idi (36

şagirdən 24 nəfəri yoxsul, 12 nəfəri isə varlı uşaqları olmuşdur).

Ümumiyyətlə, çar Rusiyası milli uçqarlarda təhsili inkişaf etdirməklə idarəetmə sistemini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Məhz ona görə də XIX əsrin ortalarından başlayaraq milli uçqarlarda ibtidai təhsil verən, rus dilində yazıb-oxumağı bacaran kiçik məmurlar hazırlamaq məqsədilə bir sıra məktəblər açılmasına şərait yaradılmışdı. Qarğabazar birsinifli məktəbi də belə bir şəraitdə fəaliyyətə başlayaraq Cəbrayıl qəzasında əhalinin maarifləndirilməsində müstəsna rol oynamışdır.

Bir sinifdən, hər şöbədə təhsil müddəti bir il olmaqla üç şöbədən ibarət olan Qarğabazar məktəbinin birinci şöbəsində 18, ikinci şöbəsində 8, üçüncü şöbəsində isə 11 nəfər var idi.

Tədris planı şəriət, ana dili, rus dili, hesab və hüsn-xətdən ibarət idi. Hesab və hüsn-xətt rus dilində tədris edilirdi.

Məktəbin müəllim heyəti cəmi 2 nəfərdən ibarət olmuşdur. Bir nəfər elm-fənn müəllimi olub, dünyəvi fənləri, digəri isə şəriəti tədris edirdi. Elm-fənn müəllimi vəzifəsinə əsasən müəllimlər seminariyasını bitirənlər, şəriət (bəzən həm də ana dili) müəllimi vəzifəsinə ruhani təhsili görmüş yerli ziyalılarından təyin edilirdi.

Məktəbin ilk müəllimi Əlişbəy Tahirov, digər müəllimi və müdiri H.Kostandov olmuşdur.

Azərbaycanın şəhər və kəndlərində dünyəvi təhsil verən qız məktəblərinin meydana gəlmə tarixi XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Bu vaxta qədər qızların təhsili ayrı-ayrı qadın məktəbdarların evində və ya ailələrdə həyata keçirilirdi, təhsilin məzmunu əsasən dini xarakter daşıyırdı.

Dövrünün məşhur pedaqoqu və maarifçisi H.Zərdabi yazırdı:

“Kişilər üçün nə qədər məktəb açsaq da, arzu etdiyimiz məqsədə çata bilməyəcəyik. Qadınlar elmdən və təhsildən kənar qalır, halbuki gənc nəslin tərbiyəsində qadın böyük rol oynayır” (8).

XIX əsrin sonlarına doğru qadın təhsilinin əhəmiyyətini dərk edən mütərəqqi müəllimlər dövrün tələbi üzündən imkanları daxilində mövcud oğlan məktəblərinə qızların da cəlb edilməsinə cəhd göstərmişlər. Belə məktəblərdən biri də Qarğabazar kənd məktəbi olmuşdur.

Arxiv sənədlərində qeyd edilir ki, 1893-1894-cü dərs ilində Cəbrayıl qəzasının kənd məktəbində oğlanlarla bərabər 5 nəfər qız da təhsilə cəlb edilmişdir. Qarğabazar məktəbində oğlanlarla bərabər 17 nəfər qız təhsil alırdı. Onların hamısı müsəlman idi.

Qızların təhsil müvəffəqiyyəti və təhsil almaq istəyənlərin sayının get-gedə artması onunla nəticələndi ki, Qaryagin qəzasında 1911-ci ildə Qarğabazarda ilk dəfə olaraq müstəqil qız məktəbinin əsası qoyulmuşdur. Qız məktəbinin ilk müdiri Azərbaycanın görkəmli pedaqoqu Rəşid bəy Əfəndiyevin (1883-1967) qızı Maral xanım olmuşdur. (9).

1918-ci ildə Azərbaycanda Demokratik Cümhuriyyət qurulduğu zaman əhəlinin maarifləndirilməsi və savadsızlığın ləğvi istiqamətində aparılan tədbirlərdə Qaryagin qəzasının tərkibində olan füzulili ziyalılar da fəallıq göstərmiş, dövlət siyasətinin yerlərdə həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışlar. Məhz belə insanların fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, bir sıra kəndlərimizdə məktəblər açılmış, əhəlinin maarifləndirilməsi üçün ilk addımlar atılmışdı. Bu zaman nəinki yerləşdiyi kəndin, eləcə də ətraf kəndlərdəki insanların dünyəvi təhsil almasında tarixi rolu olmuş belə məktəblərdən biri də Qarğabazar məktəbi olmuşdur.

Qarğabazar məktəbi yarandığı vaxtdan etibarən rayonumuzda təhsilin inkişafına töhfələr vermiş, əhali arasında savadsızlığın ləğv edilməsində ciddi rol oynamışdır.

Qarğabazar məktəbinin məzunlarından olan görkəmli elm xadimləri içərisində professor Əlibəy Əlibəyov, Əsgər Eyvazov, akademik İbrahim İbrahimov, professor Bahadır Eyvazov, xalq artisti İslam Rzayev, professor Qalib Qarayev və başqalarının da adlarını qeyd etmək olar.

Qarğabazarsız 26 il

Qarabağ dağ silsiləsinin ətəyində yerləşən Qarğabazar kəndi 26 ildir erməni işğalı altındadır. İşağa qədər 110 yaşlı məktəbi, uşaq bağçası, kənd klubu, zəngin kitabxanası, tibb məntəqəsi və rabitə şöbəsi, avtomat telefon stansiyası, neçə-neçə xidmət obyektləri, XVII əsrin yadigarı olan Hacı Qiyasəddin məscidi (el arasında Şah Abbas məscidi), karvansarayı olan Qarğabazar kəndi bu gün sakinlərinin xatirələrində və arzularında yaşayır.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı (1988-1993-cü illərdə) Qarğabazar məktəbinin onlarca yetirməsi doğma torpaqlarının müdafiəsi uğrunda düşmənlə qarşı qəhrəmanlıqla döyüşmüş, sinələrini düşmənlə sipər edərək şəhid olmuşlar.

Bu gün ata-baba yurdları düşmən tapdığı altında olan digər füzulililər kimi, rayonun təhsil işçiləri də fəaliyyətlərini “Qələmini işlətməyən millətin qılıncı kəsərsiz olar, qələmsiz qılınc mənasız qurbanlar aparar” müdrik kəlamı əsasında quraraq ölkəmizin sabahı üçün daha savadlı gənclər hazırlamağa çalışırlar.

Bu gün bütün füzulililər kimi Qarğabazar kəndinin sakinləri də inanırlar ki, Prezident cənab İlham Əliyevin ölkəmizin inkişafı və tərəqqisi istiqamətində yorulmadan apardığı siyasət, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı tutduğu qətiyyətli mövqe, yürütdüyü müdrik və uzaqgörən siyasət uğurla nəticələncək, ata-baba yurdlarımız tezliklə düşmən tapdığından azad ediləcəkdir. Qarğabazar məktəbinin ziyalıları isə doğma kəndlərində müstəqil Azərbaycanın gələcək qurucularının təlim-tərbiyəsini uğurla davam etdirəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Qarabağnamələr .Mirzə Yusif Qarabaği Tarixi-Şərif. Bakı, 2006*
2. *Mirmehdi Xəzani “Kitabi-tarixi Qarabağ”, Bakı, 2006*
3. *Nazim Tapdıqoğlu (Vəlişov). Füzuli rayonu, Toponimləri, tarixi abidələri, şəhidləri, görkəmli şəxsiyyətləri, ziyalıları. Bakı-2009, s. 173*
4. *Nazim Tapdıqoğlu (Vəlişov). Füzuli rayonu və onun toponimiyası. Bakı, 2008*
5. *M.F.Axundov. Əsərləri, 3-cü cild. Bakı, 1962*
6. *Медицинский сборник. Тбилиси, Тбилиси, 1889*
7. *Qafqaz Təhsil Dairəsinin aylıq Sərəncamları. Tbilisi, 1896 № 6*
8. *Əkinçi qəzeti, №11, 1876-cı il*
9. *Wikipedia.org*

Açar sözləri: Füzuli, Qarabulaq, Qarğabazar, Qaryagin, ilk məktəblər, qız məktəbi, savad məktəbi

РЕЗЮМЕ

Байрам Нифталиев

Магистрант Института Повышения Специальности
Руководящих Кадров Государственного Управления
Академии Государственного Управления при Президенте
Азербайджанской Республики

Создание первых школ в Физулинском районе

Физулинский район охватывает пологие равнины и низменные территории от юго-восточного подножия Карабахского горного массива до реки Араз. Территория Физулинского района является одним из самых древних человеческих поселений. Физулинский район известен Гуручайской культурой, Азыхской пещерой. Здесь имеются также такие историко-культурные памятники как Гаракопектепе, Кюльтепе, Карабахские курганы. Одним из

самых древних человеческих поселений района является также село Гаргабазар. Село Гаргабазар наряду с мечетью Гаджи Гияседдин (в народе называется «Мечеть Шах Аббас»), относящейся к XVIII веку, Караван-сарай, известен также созданием первых школ в нынешних Джебраильском и Физулинском районах, в том числе в Карабахе. Хотя имеются сведения о том, что в Гаргабазаре была создана и задействована первая светская школа, в том числе открыта школа для девочек, факторы, обуславливающие создание этих школ комплексно не изучены. С этой точки зрения создание первых школ в Физулинском районе актуализирует анализ первой светской школы и школы для девочек в Гаргабазаре. Результаты, полученные из статьи, позволяют анализировать создание и работу первых школ в Физулинском районе, в целом Карабахе.

SUMMARY

Bayram Niftaliyev

Master of Institute of Advanced Specialist Management of State Administration Academy under the President of the Republic of Azerbaijan Formation of the first schools in Fizuli

Fuzuli district covers the sloping plains and lowlands from the southern slopes of the Karabakh mountain range to

the Araz River. The territory of Fuzuli was one of the oldest human settlements. There are the Guruchay culture, the Azikh cave, Garakopaktepe, Kultepe, Garabagh and other historical monuments. One of the oldest settlements in the district is Kargabazar village. Gargabazar village is famous for its appearance in this village in the early Jabrail and Fuzuli districts, including its first schools in Karabakh, along with the Haji Qiyasaddin Mosque of the XVII century (Shah Abbas Mosque in the hands), along with the caravansary. Despite the fact that the first secular school in Kargabazar, including the establishment of the school and its commencement, factors that led to the establishment of these schools have not been studied. From this point of view, the establishment of the first schools in Fuzuli is relevant for the analysis of the first secular school and the girls' school in Kargabazar. The results obtained in the article allow analyzing the origin and activity of the first schools in Fizuli, in general.

Tarix

1917-1920-CI İLLƏRDƏ MÜSƏLMAN TÜRKLƏRİNƏ QARŞI ERMƏNİ TERRORU VƏ SOYQIRIMI KƏLBƏCƏR MUZEYİ MATERIALLARINDA

RAMİZ NƏCƏFLİ
Bakı Dövlət Universiteti

Kəlbəcər Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi

1800-cü illərin ortalarından Rusiyanın bir qisim erməninin beyninə yertdiyi “Böyük Ermənistan” xülyası, erməni-türk düşmənçiliyinə və bitməyən bir savaşa gətirib çıxardı. Bu planla Rusiya Osmanlı dövlətinin dağıdılmasına nail olmaq istəyirdi. Erməni kartı əldəki planın gerçəkləşməsində əsas rol oynamalıydı. Osmanlının siyasi səhnədən sıxışdırılıb çıxarılması İngiltərə və Fransa'nın da maraqlarına uyğun gəlirdi. Beləliklə bu dövlətlərə arxalanan ermənilər nifrət bəslədikləri türklərin torpaqlarında məskunlaşdırıldıqdan sonra azğınlaşmağa başladılar. Onlar Ecmədzin kilsəsindən və Rusiya texnoloqlarından aldıkları tapşırıqlara uyğun olaraq müsəlman türklərinə qarşı terrora başladılar. Bir qədər sonra bu geniş miqyas aldı. Onlar düşünürdülər ki, terrorla türklərdə qorxu yaratmaqla qarşılıqlarına qoyduqları “Böyük Ermənistan” xülyasının astanasındadırlar. Plana uyğun olaraq ermənilərin Şərqi Anadoludakı satqınlıqları və özbaşınalıqlarına cavab olaraq “kəçürmə” tədbirləri həyata keçirən Osmanlı dövləti imperialist Avropa dövlətlərinin hədələri ilə üzlaşmalı oldu. Amerika müəllifi Səmyuel A. Uimz yazır hələ ki, bir erməninin də burnu qanamadığı bir vaxtda müttəfiq dövlətlər Türk sultanlığına açıq-aşkar bəyan edirdi ki, Osmanlı hökumətinin bütün üzvləri və onların bu işlə bağlı bütün əməkdaşları erməni soyqırımına görə şəxsi cavabdehlik daşıyırlar [13.s.55].

Havadarlarının fitvası ilə hay-həşir salaraq “məzlum” cildinə girən girəvəçi ermənilər terror təşkilatları yaradaraq müsəlman türklərinə qarşı əsl soyqırımlar törədirdilər. Bu qırğınlar Cənubi Qafqazda, o cümlədən Qarabağda, Zəngəzurda, Cavanşir qəzasında

və Göyçə gölü ətrafındakı bölgələrdə daha da genişlənməmişdi. Tədqiqatçı Anar İsgəndərli yazır ki, türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən qırğında Cənubi Qafqazdan kənarda yaşayan varlı və nüfuzlu ermənilər də iştirak edirdilər. Belə ki, 1917-ci ilin oktyabrında bir qrup varlı və nüfuzlu erməni Azərbaycanın Naxçıvan, İrəvan, Zəngəzur, Qarabağ və başqa bölgələrində türk- müsəlman əhalisinə qarşı dəhşətli soyqırımlar həyata keçirən Andronikə maliyyə köməkliyi göstərilməsi üçün Tehrandakı Böyük Britaniya elçisi Çarlz Merlingə müraciət etmişdilər. Lakin ermənilərin çoxsaylı xahiş və teleqramlarına baxmayaraq, ingilis komandanlığı 1 milyon rubl məbləğində maliyyə yardımını birbaşa deyil, ruslar vasitəsilə vermişdilər [7.s.101].

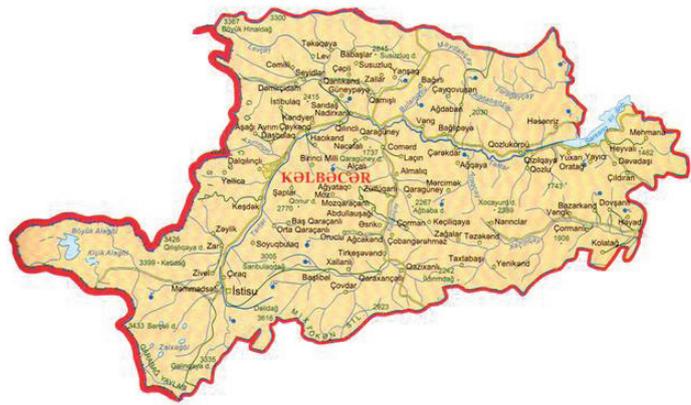
Bu yardımlardan enerji alan daşnak birləşmələri 1918-ci ildə İrəvan, Ermənistan, Zəngəzur, Naxçıvan, Şərur və Dərələyəz qəzalarının kəndlərində azərbaycanlılara qarşı yüzlərlə qanlı cinayətlər törətmişdilər. 1918-ci ilin mayından 1920-ci ilin noyabrına qədər Ermənistanda ağalığ edən Daşnaksütün azərbaycanlıların 60 faizini yer üzündən silmişdir. Əslində bu baş verənləri erməni müəllifləri özləri etiraf edirdi. Tarixçi A. Lalayan yazırdı ki, daşnak hökumətinin daxili siyasəti ölkə zəhmətkeşləri arasında milli nifrəti qızışdırmağa və Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlı əhalini fiziki cəhətdən məhv etməyə yönəlib. [10.s.317]

Bədnam qonşularımızın qərbi Azərbaycan torpaqlarında törətdikləri qanlı cinayətlər barədə Kəlbəcər Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində səhifə məlumatlar toplanmışdır. Kəlbəcərlə qonşu bölgədə

yaşayan Basarkeçər, Qafan, Kəvər kəndlərinin əhalisindən istər 1905-ci ildə, istərsə də, 1918-1920-ci illərdəki hücumlarından bura pənah gətirmişdilər. 1905-ci ildə Karvansarayda anadan olmuş Mamedov Əli Salman oğlunun daşnak özbaşnalığından başlarını götürüb ailəsi ilə Kəlbəcərə gəldikləri barədə məlumatlar muzeyin səkkizinci ekspozisiya salonunda saxlanılırdı. 1918-ci ildə Quladaş deyilən yerdə baş verən savaştan sonra onlar öncə Cənubi Azərbaycana üz tutublar. Mamedov Əlinin sözlərinə görə onlar Cənubi Azərbaycanda olarkən atası Salman və qardaşı Camal orada dünyalarını dəyişiblər. Xoyda iki il qaldıqdan sonra 1920-ci ildə Kəlbəcərə gəliblər və bir neçə ildən sonra sovet hakimiyyətinin öz maraqları naminə yaratdığı müvəqqəti sabitlikdən istifadə edərək yenidən doğma yurdlarına qayıdıbılar. Sonralar ermənilər yenidən özbaşnalıqlara başladığıda, Əli və onun kimi cavanlar düşmənə tutarlı cavablar veriblər. Bununla belə Əli daha orada qala bilməyərək birdəfəlik Kəlbəcərə üz tutur. Beləliklə daşnakların özbaşnalıqlarından yurd-yuvalarından didərgin düşən təkcə Əli deyil, onun kimi minlərlə müsəman türkü var idi[9].

Kəlbəcər sakini İdris Verdiyev 1918-ci ilin qışında ermənilərin Basarkeçər kəndlərində qanlı cinayətlər törətməsindən və kəlbəcərlə Məşədi Cəmilin gördüyü tədbirlərdən söz açır. Müəllif yazır ki, Məşədi Cəmil zəmanəsinə görə çox uzaqgörən adam idi. Hələ 1905-1918-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara və Anadolu türklərinə qarşı törətdikləri soyqırımın palanlarına bələd idi. Ona görə də onlara qarşı mübarizənin fəal iştirakçısı və təşkilatçısı olmuşdur. Ermənilərin planı, 1918-ci ilin qışına qədər Göyçə mahalının 32 kəndinin əhalisini tamamilə qırıb Kəlbəcərə yaxınlaşmaq, sonradan da Kəlbəcəri məhv edib Qarabağa birləşmək idi. Səriyaqublu Miskinli Musanın kəlbəcərliləri köməyə çağırması nəticəsiz olmur. Kəlbəcər camaatı göyçənilərə bir il sığınacaq verir. Məşədi Cəmil kəlbəcərliləri bir araya toplayır. Məlum olur ki, camaatda silah olsa da, patrona ehtiyacları var. Məşədi yaxın dostu Sultan bəylə əlaqə saxlayaraq onun qardaşı Qarabağ general qubernatoru Xosrov bəydən kifayət qədər patron alır. Geri qayıdaraq göyçəniləri xilas etmək üçün Sultan bəylə birlikdə hücum planı hazırlayır.

Qeyd edək ki, Kəlbəcər tərəfdən Göyçə üzünə gədikdən bir neçə aşırım keçid yolu var. Zəylik kəndi(R.N. Mənim kəndim) tərəfdən Gilli gədikdən Göyçənin Daşkənd-Şorcalar istiqamətinə, Kəlbəcər(mərkəz) tərəfdən Dikyurd aşırımı və buradan Ayrıım kəndi tərəfdən yalnız Urumbasar gədiyindən keçmək gərəkdir. Beləliklə bu istiqamətlərdə hücum başlayır və Geştək kəndinin döyüşçüləri də Qumlu bulaq tərəfdən hücumə keçiblər. Onu da qeyd edək ki, Kəlbəcərdən iki nəfər göyçəli- Səriyaqublu zurnaçı Behbud və Miskinli Musa öncə kəşfiyyətə göndərilir. Kəşfiyyətçilər xəbər gətirir ki, ermənilərin əsas qüvvəsi general Selikovun müavininin başçılığı ilə Qarqoyunlu komaları-dağ binələri dərəsindədir. Məlum olur ki, bizim döyüşçülərimizin hazırlığı daha yüksəkdir. Bununla da ruh yüksəkliyi ilə dağ qartalları dumanlı bir gecədə düşmənin üzünə şığıyır. Ermənilərin ilk müqaviməti elə Qarqoyunlu dərəsində olur. Bu əməliyyatda Geştək kəndinin seçilmiş igidləri Mürsəl, Kərbəy Ağaxan, oğlu Əmiraslan, yellicəli Səlim və başqaları iştirak ediblər. Andronikin inandığı yüksək rütbəli erməni zabitlə üz-üzə gələn Mürsəllə Səlim onun başını kəsiblər. Bu hadisə ermənilərin məğlubiyəti ilə sonuclandır. Ermənilər Basarkeçər səmtə qaçmağa başlayırlar. Məşədi Cəmilin dəstəsi isə düşməni Hasarlı istiqamətindən qovmağa başlayıb. Bu döyüşdə onun bacısı oğlanları Əli və Dəli Yunislə birlikdə Bayraməli, Boyaxlı Nağı, Qılışdı Məhəmməd və başqaları olub. Döyüşdə Nağı və Bayraməli yaralanır, onlar Yuxarı Ayrıım kəndlərinə qayıtarlar. Beləliklə düşmən ağır zərbə ilə məğlub edilir[16.s. 95]

Göyçənin azad olunmasında Kəlbəcərdə müvəqqəti məskunlaşmış göyçənilər də döyüşlərdə iştirak ediblər. İ. Verdiyev yazır ki, Ayrıım döyüşçüləri Göyçəyə daxil olandan sonra Zodlu Səmədağa və Aşıq Ələsgər də Göyçəyə qayıtdılar. i/verdiyev/s.94]. Qeyd edək ki, o dövrdə Aşıq Ələsgər Ayrıım çayının üstündəki Mərdanlı dəyirmanında dostlarının yanında dəyirmançılıq edirdi. Adı dillər əzbəri olan Zodlu Səmədağa da Mərdanlının bir neçə kilometrliyində Sarıdaş kəndində məskunlaşmışdı [16. 92]

İ.Məmmədov və C.Əsədovun “Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi” kitabında ermənilərin ağır cinayətləri ilə bağlı faktlara özlərinin etirafı ilə şahidi oluruq. Müəlliflər qeyd edirlər ki, A.Lalayan “Əksinqıləbçı daşnaksütün” və 1914-1918-ci illərin imperialist müharibəsi” əsərində “Könüllülər” hərəkatının iki yekununu xarakterizə edərək yazır: “Könüllülər” hərəkatı onunla səciyyəlanır ki, qaniçən xmbetlər (Andronik paşa, Hamazasp və başqaları) başda olmaqla daşnak dəstələri türk qadınlarının və uşaqlarının, qocaların və xəstələrin qırılmasında maksimum “cəsarətlilik” göstərmişlər. [11. s.36]

Qaniçən Andronikin Avropadan müdafiə olunduğuna münasibət bildirən Cəmil Həsəni arxiv sənədlərdən yararlanaraq bu barədə yazır: “1919-cu ilin yayında Azərbaycan ərazisində cinayətlər törətmiş, ingilis komandanlığının təkidi ilə Azərbaycan ərazisindən çıxarılmış O.Andronik də Fransaya gəldi və iyun ayının 15-də Poqos Nubar paşanın vasitəçiliyi ilə Fransa prezidenti Raymon Puankare tərəfindən qəbul edildi. Bu zaman Avropa və Amerikada erməni və ermənilərə xidmət göstərən mətbuat orqanları qaniçən Androniki “Erməni Haribaldisi” kimi ictimaiyyətə və siyasi dairələrə təqdim edirdi[5. 231]

İrəvan Müsəlman Mili Şurası İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların dözülməz vəziyyəti haqqında Avropa və Amerikanın böyük dövlətləri üçün məlumatlar hazırlayıb Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərirdi. Xarici İşlər Nazirliyi isə həmin məlumatı Versalda olan Azərbaycan nümayəndələri nvasitəsi ilə Avropa və Amerika dövlətlərinin Parisdəki nümayəndələrinə çatdırırdılar. Məlumatda bildirilirdi: “Erməni silahlı və quldur dəstələri şəhərlərdə, qəzalarda və kəndlərdə, hətta İrəvan şəhərində ac qurdlar kimi müsəlmanlar üzünə hücum edir, hər axşam üç-dörd müsəlman evi dağıdır və talan edilir, sakinləri öldürürlər”. [1]

Parisdəki erməni nümayəndələri Qarabağda özlərinin törətdiyi cinayətləri azərbaycanlıların ayağına yazır və bununla müttəfiq ölkələrin nümayəndələri qarşısında Azərbaycan Respublikasını və onun Versaldakı nümayəndələrini gözədən salmağa çalışırdılar. [5. 234]

1918-1920-ci illər ərzində Zəngəzur qəzasında baş verən hadisələri araşdıran tədqiqatçı Anar İsgəndərli öncə bu bölgənin nəyə görə daha ağır duruma düşmələrindən söz açır. Müəllif qeyd edir ki,

Zəngəzur qəzasının Şuşa ilə əlaqələri tamamilə, Cəbrayıl ilə qismən kəsilmişdi. O, yazır ki, qəzanın müsəlman əhalisinin vəziyyəti bir də ona görə ağırlaşmışdı ki, erməni kəndlərindəki silahlı quldur dəstələri ilə yanaşı, bu qəzada Andronikin erməni əsgərlərindən ibarət yaxşı təşkil olunmuş nizami qoşunları da var idi. A. İsgəndərli faktoloji materiallar əsasında hadisələrə qiymət verməyə çalışır. Bu məqsədlə o, Fövqaladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri üzərində işləyir. O, yazır ki, Fövqaladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinə görə ermənilər tərəfindən 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq şikəst edilmişdir. Nəticədə təkcə Zəngəzur qəzasında məruzə hazırlanana qədər 10068 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş və ya şikəst edilmişdir. Məruzədə dəyiirdi ki, bu dəhşətli rəqəmlər hələ erməni vəhşilikləri barədə tam məlumat vermir. Belə ki, daha çox müsəlman, erməni vəhşiliklərinin qurbanı olmuşdur. Ancaq o zamankı qarışıqlıq şəraitində onları tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır[7.s.127-128]

1919-cu ilin aprelin 13-dən Göyçənin Yeni Bəyazid qəzasının dinc müsəlman əhalisinə qarşı hücumu keçən erməni qoşunları qarşılıqlı konkret məqsəd qoymuşdur. Məqsəd Göyçə gölünün şimal və şərq hissəsini burada yaşayan dinc müsəlmanlardan təmizləməkdir. Bu barədə "Azərbaycan" qəzetinin 1919-cu il mayın 17-də dərc olunan sayında bu məlumatlar verilir: "hal-hazırda 60.000 əhalisi olan 22 kənd dağıdılmış, yandırılmış, əhalisi qırılmışdır. Bədbəxt müsəlman əhalisi Göyçə müsəlmanlarını qarşısına məqsəd qoymuş və bunu yerinə yetirən erməni qoşunlarının atəşləri ilə rəhmsizcəsinə məhv olur[2].

Yuxarıda adı çəkilən qəzətdə daha sonra məlumat verilir ki, erməni təqibindən baş götürüb qaçanların bir çoxları isə dağlarda qarın altında qalıb qırılırlar: "Çox az miqdarda insanlar Gəncə qəzasının beşinci sahəsinin kənarlarına axışmış gəlirlər. Qalan 17 kəndin sakinləri isə Cavanşir qəzasının dağlıq hissəsinə qaçır, daha doğrusu 7-8 kəndin sakinləri erməni qoşunları tərəfindən təqib olunan Gəncə qəzasının 5-ci sahəsinin qarlı zirvələrində, dərələrdə gizlənilirlər, qarın altında qalıb kütləvi məhv olurlar. Ararat respublikasının məsələsi həll olunub, artıq Göyçə rayonunda müsəlman qalmayıb. Hal-hazırda Yeni Bəyazid qəzasında 84 müsəlman kəndi dağıdılmışdır. Bunlar: Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorca, Ayaq Şorca (Aşağı Şorca.R.N), Soğanqulu-ağalı, Ağkilsə, Zəd, Qulu Ağalı, Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu (Bu kənd Böyük Qaraqoyunlu kəndinin əhalisindən yaranmışdır. Budaqov. səh. 300), Zərzübil, Çayəhmədli, İməkdağ, Qara İman, Kəsəmən, Baş Kənd, Şişqaya, Baş Hacı, Qərib Qaya kəndləridir. 15 mindən artıq evi olan bu kəndlərin sakinləri bütün malı, dövləti başlı-başına buraxıb qaçmışlar. Bütün bu mal dövlət

hal-hazırda ermənilərə qalıb. Qarət edilmiş əmlak bir neçə milyon və milyardlar qəddərdir"[11 . s. 38].

Yuxarı və Aşağı Şorca kəndləri Cavanşir qəzasının Kəlbəcər bölgəsi ilə (Zəylik kəndi ilə) həmsərhəd olub. Hadisələr zamanı yağılardan canını qurtarmaq məqsədi ilə Zəylik kəndinə baş götürüb qaçan yüzlərlə Göyçə sakini dağda saxtadan donub ölmüşlər. Bunu Zəylik kəndinin yaşlı sakinləri 1991-1992-ci illərində mə yazının müəllifinə - muzeyin o zamankı elmi işçisinə söyləyiblər. Mühəhiblərim 1889-cu il təvəllüdü Zar kənd sakini Əhmədov Eyvaz Alməmməd oğlu və 1890-cı il təvəllüdü Zəylik kənd sakini Keytiyev Məhəmməd Hüseyn oğlu (Kərbəla Hüseyn oğlu (R.N) hadisələrin yaxın şahidləri olublar.

Kəlbəcər Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin səkkizinci salonunda "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" və "Erməni soyqırımı" guşələrində mövzu ilə bağlı tarixi faktlar, ayrı-ayrı yerlərdə baş vermiş qətlərə aid şəkillər, döyüş səhnələrini əks etdirən erməni və müsəlman "əsgərlər"i müqəvvaları, yaşlı yüzü haqlamış və hadisələrin iştirakçısı olanların lent yazıları qorunub saxlanılırdı. Bütün bu lent yazıları muzeyin səkkizinci ekspozisiya salonu ilə yanaşı 36 mindən artıq eksponat fondunda saxlanılırdı. Ermənilərin 1993-cü ilin aprelin 2-də Kəlbəcəri işğal etməsi ilə bu dünya şöhrətli muzey də yağılarm əlinə keçdi. Ermənilər bu zəngin muzeyin materiallarını bu gün özünüküləşdirərək "erməni mədəniyyəti" adı altında nümayiş etdirirlər. Onu da qeyd edək ki, Kəlbəcər muzeyinin yaradıcısı, Şamil Əsgərov Bakı şəhərində də gecə və gündüz özünə rahatlıq vermədən ağır zəhməti hesabına muzey yaratdı. O, işğal altında qalan muzeyi "Şəhid muzey", Bakıda yaratdığı yeni muzeyi isə "Şahid muzey" adlandırdı. "Şahid Muzey" zənginliyinə görə təbii ki, "Şəhid muzey"i əvəz edə bilməz. Amma "Şahid muzey" də "Şəhid muzey" əsasında qurulub. Odur ki, Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərini əhatə edən bu muzey 1918-1920-ci illərdə baş vermiş erməni soyqırımı ilə bağlı da bir mənbə rolunu oynayır. 1918-1920-ci illərdə erməni yağılarmın müsəlmanlara qarşı istifadə etdikləri və sonralar Kəlbəcərlilər tərəfindən "Sümüklü Dərə" deyən ərazidən tapılmış yararsız silahlar, həmçinin Qarabağ General Qubernatorunun Kəlbəcərin müdafiəsinə göndərdiyi silahların qalıqları da muzeydə qorunub saxlanılırdı[8].

Kəlbəcər sakini Müslüm Şahüseynov Basarkeçər- Kəlbəcər bölgələrində baş vermiş hadisələrə tutarlı faktlara öz münasibətini bildirir. O, Kəlbəcər igidlərinin Soltan bəyin köməkliyi ilə Basarkeçər ərazisindəki erməni yaraqlılarını necə məhv etdiklərindən söz açır[15].

Müslüm Şahüseynov "Kəlbəcərsiz, Zarsız keçən ömürlər" kitabında yazır ki, Göyçəyə köməyə gedən Soltan bəyin qoşununun önündə Zardan olan Seyid Əli gedirdi. Eləcə də həmin kənddən Rüstəm Məşədi Həsənli, İsa Cəfərli, Məhəmməd Əsgəroğlu da bu qoşunda idilər (10. 39). Uzun müddət Kəlbəcərdə fəaliyyət göstərən "Yenilik" qəzetinin baş redaktoru işləmiş Həbib Əhmədov Göyçədə erməni özbaşınalıqlarının qarşısının alınmasında iştirak edən atası Nağdan eşitdikləri və apardığı araşdırmaların nəticəsi olaraq qələmə aldığı "Məşədi Cəmil yolu" kitabından da dolğun məlumatlar almaq olar. H. Əhmədov yazır ki, Göyçə mahalında vəhşiliklər törədən ermənilərin Cavanşir qəzasının Kəlbəcər bölgəsinə də hücumu gözlənilirdi. Ermənilərin Ağdərə tərəfindən Kəlbəcərə hücumu mümkün mümkünsüz idi. Odur ki, Basarkeçər tərəfdən sərhədin mökəmləndirilməsinə ehtiyac yaranırdı. Laçınlı Soltan bəy ermənilərin 5 aprel 1918-ci il hücumunun qarşısını almaq məqsədi ilə Kəlbəcəərə gəlmişdi. O, Zar və Zəylik kəndlərində əhali ilə görüşərək düşmənin qarşısına çıxacaq igidləri başına topladı. Ətraf kəndlərdən də bura xeyli sayda atlı köməyə gəldilər. Zəylik kəndindən 1896-cı il təvəllüdü Hacı Keytinin nəvəsi Məhəmmədin (Kərbəla

Hüseyn oğlu Məhəmməd. R.N) söylədiyinə görə silahlı daşnaklar Basarkeçərin bütün kəndlərinə hücum edərək ağır qətləmlər törətmiş, sağ qalanlar isə Basarkeçərin Şorca kəndindən Kəlbəcərin Zəylik kəndinə tərəf üz tutmuşdular: "Ermənilər müsəlmanlara qarşı sanki xaç yürüşünə çıxmışdılar. Onlar ingilislərdən kömək almışdı. Yəhər tikən Haykazın dəstəsində ingilislər də var idi. Tüfəngləri də ingilis silahı idi. Ermənilər Göyçə kəndlərində dəhşətli hadisələr törətmişdilər. İnsanların naləsi göyə qalxırdı. Biz kömək məqsədilə Göyçəyə tərəf yola düşdük. Kəndimizin Dərəyurdu adlı yaylağına çatanda Gədikdən üstümüzə güllələr yağış kimi yağdı. Ot qayası və Xaraba deyilən tərəfdən də düşmənlər üstümüzə gəlirdi. Birdən Keyti dağı tərəfdən bir nəfərin beş açılanla atəş açdığını gördük. Əvvəl elə bildik ki, o da ermənidir. Bir azdan onun güllələri düşməni dayandırdı və onlar geriye qaçmağa başladılar. Bu el arasında cəngavər kimi tanınmış, sərrast nişançı Hacı Dünyamalı oğlu Teymur idi. Düşməni qovaraq gəldiyi yerə qayıtdıq" (1992-ci ildə bu söhbəti aparmış İq.R.N)[8]

1918-ci ilin qışında 40-a yaxın müsəlman-türk kəndi Andronikin dəstəsi tərəfindən yandırılaraq küllə dönmüşdü. Əhsiz-ayaqsızlar vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, qaçmaq imkanı olanları isə gülləborana tutub qış ayında Kəlbəcərin quşqonmaz dağ uçurumlarında dondurmağa məcbur etmişdilər. Gözlənilən ağır faciələrin qarşısını almaq üçün ən sadə silaha belə ehtiyac vardı. Belə bir durumda Kəlbəcərlilə Məşədi Cəmil Laçınlı dostu Soltan bəy üz tutur. Soltan bəy Məşədi Cəmilə yüksək səviyyədə qəbul edərək onun gəlişinə qurban kəsir. Soltan bəy Qarabağ general qubernatoru olan qardaşı Xosrov bəydən Kəlbəcəyə silah sursat göndərməyi xahiş edir. Məşədi Cəmil Soltan bəylə Xosrov bəyə 40 qatır yükü yağ-bal payı aparır. Soltan bəy və Xosrov bəy qardaşları Məşədi Cəmilə istənilən qədər silah-sursat verir. Onun gətirdiyi yağ-balı da bazarda satdırıb pulunu Məşədi Cəmilə verir ki, silah alsınlar. Qarabağ general - qubernatoru Məşədi Cəmilin özünə isə Süzən (beşatılan) bağışlayır.[4.s. 22].

Məşədi Cəmil 40 qatır yükü silah-sursatla Kəlbəcəyə qayıdır. O, Zodlu Səmədəyə ilə əlaqə yaradaraq ermənilərin bir sıra hücumlarının qarşısını alır. Amma xristian dövlətlərindən kömək almış ermənilər Göyçədə böyük cinayətlər törədirdi. Göyçə yalında (Gədikdə .R.N) erməni quldurlarından canlarını qurtarmağa can atan yüzlərlə qadın, uşaq şaxtada donub ölür. Buradan Kəlbəcər istiqamətinə yürüş edən ermənilərlə Kəlbəcər döyüşçüləri arasında qanlı döyüşlər aparılır. Kəlbəcərlilə qadınlar səngərlərə patron daşıyaraq igidləri tək qoyurdular. Qadın dəstələrinə Məşədi Cəmilin bacıları Pəri, Telli və Dal Qılıncı kəndindən Mərcan adlı qadın başçılıq edirdilər. Bu gənc və igid qadınlar döyüşçülərə çörək və patronndan korluq çəkirdilər. Məşədi Cəmilin yurdu deyilən dərədə ölənlərin qalaq-qalaq sümükləri insanı dəhşətə gətirirdi. Sonralar bu ərazi yaddaşlarda "Sümüktökülən dərə" kimi qaldı. Beləliklə Soltan bəyin və Məşədi Cəmilin başçılığı ilə erməni cəlladları geri oturdular[4.s.24-25].

Ermənilər 1918-ci il mayın əvvəlində Andronikdən də əlavə qüvvə alaraq eyni vaxtda hücum etməklə müdafiəsiz kəndləri yandırır, əhalini məhv edirlər. Kəvər, Bayazit, Gözəldərə, Haçalı, Yarpızlı, Əzizli, Tüskülü, Yuxarı Zağa, Aşağı Zağa, Kərkibaş, Qanlı, Qırxbulaq, Aşağı Məzrə, Yuxarı Məzrə, Daşkənd, Aşağı Şorca, Yuxarı Şorca, Sarıyaqub, Qayabaşı, Zərkənd, Ağılsə, Tənbeh, Nərimanlı, Ağyoxuş, Qaraqoyunlu, Göysu, Cənəhməd, İnekdağı, Şişqaya, Sorcasu, Toxluca, Zod və s. qırxa yaxın kəndləri ermənilər darmadağın etdilər, əhalisi eybəcər üsullarla məhv edildi[12. 124].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası MDA, f.970, siy.1, iş 144, v.66
2. Azərbaycan qəzeti. 17 may 1919
3. «Армянский геноцид». Миф и реальность. Справочник фактов и документов. Баку. Азернешур 1992
4. Əhmədov H. Məşədi Cəmil yolu. Bakı. Azərnaşr. 2007. səh 22.
5. Həsənlı C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sisteminə . 1918-1920-ci illər. Bakı. Azərnaşr. 1993. səh 231. 362 səhifəlik
6. Həsənov Z. Məhəmməd Nərimanoğlu. Kəlbəcər. Azərbaycanın qala qapısı. Bakı. Təfəkkür. 2001.
7. İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri. 1917-1920. Bakı. "Elm və təhsil" 2012. 228 səhifəlik
8. Kəlbəcər Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi. İntentat nömrə 3032
9. Kəlbəlbəcər Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi. İntentat nömrə 3038.
10. Məmmədli A. Ermənilərin gerçək tarixi. Bakı. Elm. 435 səhifəlik
11. Məmmədov İ, C. Əsədov. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleləri. Bakı. "Azərbaycan" nəşriyyatı. 1992 .səh 38)
12. Ziyadxan Nəbibəyli. Soltan bəy və Xosrov bəy qardaşları. Nurlar. Bakı. 2011.
13. Səməyev A. Uimz. Ermənistan terrorçu xristian ölkənin gizlinləri. İngilis dilindən tərcümə. 1-ci cild. Bakı. Mütərcim-2015. 388 s.
14. Şahüseynov M. Kəlbəcərsiz, Zarsız keçən ömürlər. Bakı. 2003. Şirvanəşr. Səh 39, 100 səhifəlik
15. Şahüseynov M. Onlara güzəşt oluna bilməzdi. "Qəbələ" qəzeti. 13 aprel 2000.
16. Verdiyev İ. Məşədi Cəmil. Bakı. 2008, 185 s.

Açar sözlər: Andronik, Soltan bəy, Kəlbəcərlilə Məşədi Cəmil, Sümüktökülən dərə

Key words: Andronik, Soltan bey, Mashadi Jamil Kalbajarli, Sumuktokulan stream.

Ключевые слова: Андроник, Судтан бек, Мешеди Джамиль Келбаджарский, ушелья выбрашенных костей.

SUMMARY

The genocide of Azerbaijanis in Zangezur, Javanshir districts and surrounding provinces in 1918-1920's, carried out in Kalbajar museum materials

In 1918-1920, Zangezur, Javanshir accidents and Muslim Turks were exposed to the genocide of the Armenian aggressors. Article deals with the confessions of Armenian historians and the report prepared by the ADR Statute and the history of the historians exploring the period during, the events were mentioned. Were discussed the crimes, committed by Andronik in Goycha, Kalbajar and Lachin regions and the removal of Sultan bey of him from those territories

РЕЗЮМЕ

Материалы Кельбаджарского музея в качестве источника геноцида азербайджанцев в 1918-1920 –х годах Джанфирское, Зангезурское уездах

В 1918-1920-х годах тюркское население Зангезурского, Джаванширского уездов подверглось армянскому террору. В статье даны признания армянских историков в связи с этими событиями, показаны результаты доклада Чрезвычайной Исследовательной Комиссии АДР. Там же в статье рассказывается о преступлениях Андроника в Кельбаджаре, Лачыне, Гейча и о его изгнании из этих регионов Султан бекком.

Tarix

XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ERMƏNİLƏRİN TORPAQ İDDIALARININ COĞRAFİYASI

X. N. İSMAYIL
Xəzər Universiteti

XX yüzillik ərəfəsində və XX yüzilliyin əvvəllərində ermənilərin törətdikləri hərbi cinayətlər (soyqırımı, etnik “təmizləmə” və b.) və siyasi terror fəaliyyətləri bir sıra dövlətlərin ərazisini sardığı və həmin bölgələrin xalqlarına yönəldiyi üçün sıradan bir təhlükə deyildir.

Öncəliklə qeyd edək ki, I Dünya Savaşında ermənilər könüllü birliklər halında ordularına qoşulduqları və ya himayəsində sığındıqları böyük imperialist dövlətlər (Rusiya, Fransa, Böyük Britaniya, ABŞ) dəstəyindən özlərinə əlverişli saydıqları hərbi-siyasi məqamlarda sui-istifadə edərək Osmanlı, İran, Qafqaz, Orta Asiya bölgələrində müsəlmanlara (əsasən türk xalqlarına), qismən də xristianlara və yəhudilərə qarşı soyqırımı törətmiş, “etnik təmizləmə” aparmış və siyasi terror aktları həyata keçirmişdilər. Bu qəbildən olan ən mühüm faktlara və tarixi qaynaqlardakı başqa bilgilərə dayanaraq XX yüzilliyin ilk qərində ermənilərin

torpaq iddialarını əsasən müəyyənləşdirməyə çalışıq. Osmanlı torpaqlarının bir qisminə (“Qərbi Ermənistan” adı ilə) iddia edən ermənilər (patriarxları Mkrtiç Xrimyan və Nerses Varjapetyanın şəxsində) hələ 1877-1878-ci illərdəki rus-türk savaşından sonra keçirilmiş Berlin Konfransından və 17 mart 1878-ci il tarixində İngiltərənin İstanbuldakı səfiri Loyarda (Van, Sivas, Diyarbəkir, Ki-likiya və b. nahiyələrə iddialarla), 13 aprelə İngiltərənin Xarici İşlər naziri Solsberiyə müraciətlərindən [1, s. 263-264] ciddi nəticə ala bilmədikləri üçün yuxarıda adı çəkilən imperialist dövlətlərin havadarlığı sayəsində silahlı terror mərhələsinə keçmişdilər. Məhz erməni millətçi, terrorçu partiyalarının (Armenakan, Hnçak, Daşnaksütyun) yaradılması və Serob Vardanyan, Andranik Ozanyan Torosi (Sasuntsi) və davamçılarının XIX yüzilliyin 80-ci illərindən başlayaraq I Dünya Savaşınadək aramsız olaraq yürütdükləri silahlı siyasi terror hərəkatı da həmin dövəndə baş verməkdəydi [2].

1914-cü ildən başlayaraq Rusiya ordusuna yarımmüstəqil şəkildə qatılmış erməni silahlı birlikləri tərəfindən Şərqi Anadolunun çox vilayət və yaşayış məntəqələrində türklərə qarşı törədilən hərbi cinayətlər (indiki anlamda: soyqırımı) ermənilərlə birgə hərbi birləşmələrdə xidmət göstərən bir sıra Rusiya hərbciləri, o sıradan tanınmış rus, gürcü, ukraynalı zabitlər (podpolkovnik Tverdoxlebov [3, s.45-53], general Odişelidze [3, s.32-36], Türküstan Motoatıcı Alayından yüzbaşı vəkili Kazimir [3, s.32-40], istehkam zabiti, erməni əsilli Morozov [3, s.38] Aksir dairəsi müfəttişi, hərbi həkim Xoroşsenko [3, s.149-150] və b.) tərəfindən də etiraf olunmuşdur.

Türk mənbələrinə görə, həmin dövrdə 200 000 nəfər erməni Müttəfiq Dövlətlərin ordularında Osmanlıya qarşı savaşa qatılmış, 60 000-lik erməni çətləri isə Anadolu kəndlərində və qəsəbələrində toplu qırğınlarla girişərək 530 000 nəfər türk-müsəlmanı xunxarca (qanıçən –X.İ.) öldürmüşdü... İndi Anadolunun hər köşəsində ermənilər tərəfindən qətl edilmiş türklərə aid toplu məzarlar ortaya çıxmaqdadır [4, s.6]. 1992-ci ildək ümumilikdə Qars və çevrəsindəki (Ərdahan, Ahıləkək, Aralıq, Arpaçay, Çıldır, Göl, İqdir, Kağızman, Tuzluca və b. bölgələrdə) ön araşdırmalarda 62 toplu məzar təsbit olunmuşdur [5, s.34-36]...

Osmanlı tabeçiliyində olan indiki Suriya ərazilərinə köçürülmüş yüz minlərlə erməni Mudros Atəşkəsindən sonra öz əski yaşayış yerlərinə dönməyə başladığı zaman onların "başbilənləri" "Erməni Kilikiya Dövləti" yaratmaq niyyətilə Seyhan və Ceyhan çayları arasında yerləşən bütün ərazini "muxtar" elan edib Adanada Hakimiyyət Sarayını ələ aldılar. İşə müdaxilə edən fransız komandan veteran-terrorçu Damacyan və onun "hökumət"indən bu məzhəkəyə son qoymalarını qətiyyətlə tələb etdi. Fransız protektoratlığında "Erməni Kilikiya Dövləti" yaratmaq cəhdi qəti tələblərdən sonra yığışdırıldı. Ancaq fransızlar Kilikiyada (Çukurova –X.İ.) erməni dövlətçiliyi məcarasının qarşısını tam ala bilmədilər [6, s.128]. Fransızlar Çuxurova və ətraf bölgələri işğal edərkən 10 000-ə qədər ermənidən fransız əsgəri kimi istifadə etmişdi. Bununla yanaşı, erməni qaçqınlarından ümumi sayı 70 000 olan dəstələr təşkil edilmişdi ki, bunlardan da bölgədə mülki şəxslərə qarşı qırğınlarda istifadə olunurdu [7, s.81]. Arxiv sənədlərində Fransa ordusu sıralarına qatılmış erməni birliklərinin fransız əsgəri mundiri ilə Kilikiya bölgəsində türklərə qarşı soyqırımı törətdikləri arxiv sənədlərində dəfələrlə öz təsdiqini tapır [8, s. 57-59, 62, 65, 72, 74, 76, 93]... Əlbəttə, bütün bunlar təsadüfi deyildi: belə ki, ermənilərin Türkiyənin Şərqi vilayətləri ilə yanaşı Cənub (Kilikiya) bölgəsinə də torpaq iddiaları Paris Sülh Konfransında da öz əksini tapmışdı [9, s.43].

I Dünya Savaşımadək ermənilərin gözləti etdikləri torpaqların o biri payı isə, XVII yüzilliyin sonunda I Pyotra verdikləri layihədən və Rusiya-Osmanlı, Rusiya-İran savaşlarından sonra hissə-hissə məskunlaşdırıldıqları bölgələrdən də göründüyü kimi, Güney və Quzey Qafqaz idi. 5 dekabr 1917-ci ildə imzalanmış Ərzincan Barışı (daha sonra 3 mart 1918-ci il tarixli Brest-Litovsk Anlaşması) nəticəsində Rusiya qoşunları Ərzurum və Qarsdan çıxmalı oldu [1, s.394]. Erməni könüllü çətləri Türkiyə sərhədlərindən çəkilərək İqdir-Kərimarx-Eçmiədzin-İrəvan, İrəvan-Qəmərli-Vedibasar-Səderək-Dərələyəz, İrəvan-Dərəçiçək-Nor Bayazit-Basarkeçər-Zəngəzur-Qarabağ yolları boyunca yerli (qərbi azərbaycanlı) əhalini qılıncdan keçirir, mülklərini talan

edir, evlərini yandırdılar [1, s.327]. ABŞ tədqiqatçıları Castin və Karolin Makkartilərin hesablamalarına görə, 1918-20-ci illər aralığında İrəvan quberniyasında 180 000 müsəlman, yaxud quberniya müsəlmanlarının üçdə ikisindən çoxu ya öldürülmüş, ya da didərgin salınmışdı [10, s.98]. Erməni müəllfi A.A. Lalayan "Daşnaksütyun" partiyasının əksinqilabi rolu" məqaləsində göstərir ki, "Daşnaksütyun" hakimiyyətdə olduğu otuz ay müddətində Ermənistanda türklərin sayı 77%, kürdlərin sayı 98%, yezidlərin sayı isə 40% azalmışdır [11, s.77].

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 29 may tarixli yığıncağının qərarına əsasən müsəlmanların qədim şəhəri İrəvanın siyasi mərkəz kimi ermənilərə güzəşt edilməsi [12, v.51-52] Azərbaycan tərəfinin sülhlə bağlı gözlədiyi nəticəni vermədi. Ermənilər tarixi Qərbi Azərbaycanın bütün başqa bölgələrində də, o sıradan Göyçə mahalında [13: s.81], Naxçıvanda [14, s.64], Zəngibasarda [14, s.83], az-nılılara qarşı soyqırımı, etnik "təmizləmə" fəaliyyətləri yürütdülər.

Bölgədə erməni və müsəlmanların hərbi-siyasi güc balansının kəskin şəkildə öz xeyirlərinə olduğunu yaxşı başa düşən erməni liderləri Bakıda Bolşevik Rusiyasının hərbi birləşmələrinin tərkibinə qoşulmaqla Bakı və bitişik bölgələrin işğalı zamanı (burada Sovet Rusiyasının hakimiyyətinin bərqərar olması pərdəsi altında) 1918-ci ilin 31 Mart soyqırımı kimi yadda qalan faciələr törədərək Bakıda, Şamaxıda, Kürdəmir və Göyçay bölgəsində, Qubada, Salyanda, Lənkəranda və s. 30 min azərbaycanlıyı qırdılar [14, s.61]

Ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı növbəti soyqırım aktları Gürcüstanda (Axalkələk [15, s.53; 3, s.149-150], Borçalı [16, s.146-148, 315-316], Qarayazı [17, s.131]), Şimali Qafqazda (Mahaçqala [18, v.103]), (İrəvanın Müttəfiq Dövlətlər tərəfindən işğalından sui-istifadə edərək, assurilərlə birgə) Güney Azərbaycanın Urmiya, Xoy, Səlməs, Köhnəşəhər və s. yaşayış məntəqələrində [19, s. 144-146], Orta Asiyada (27 noyabr 1917-ci ildə Bütün Müsəlmanların IV Fövqəladə Qurultayında Türküstan müvəqqəti şurasının rəhbərliyi ilə yaradılmış Turkeston Muxtoriatını devirmə fonunda [20, s.84-85; 21, s.55-56; 22, s.105-108]) baş verməkdəydi.

İlkin hesablamaların nəticəsi olaraq Özbəkistan Milli Ensiklopediyasında dərc olunmuş məlumatlara görə, Fərqanə vadisindəki hadisələrdə daşnak qurbanlarının sayı 35 min nəfərdən artıq olmuşdur. Xalq arasında bilinən qurban sayları isə bu rəqəmin 150 min nəfəri keçdiyini göstərir [23].

Erməni millətçiləri, irqçiləri olan daşnakların düşüncələrinə yerləşdirdikləri "müqəddəs" bir hədəf (əski çağlarda guya özgür, möhtəşəm "hay" dövləti olmuş "Böyük Ermənistan"ın bərpası) uğrunda gizli-aşkar mübarizə apardıqları həryönlü şəkildə dəfələrlə təsdiq olunmuş bir gerçəkdir.

Erməni qaynaqlarına istinadən çağdaş özbək araşdırmaçısı Şöhrət Barlas "Ermənistandan kənar Ermənistanlar" mövzusunda toxunaraq çeşidli ərazilərdə cəmi 35 Ermənistanın adını çəkir: o sıradan, Bizans Ermənistanı, yunan Ermənistanı, Mesopatamiya Ermənistanı, Şimali Ermənistan, Cənubi Ermənistan, Yustinian Ermənistanı, Gürcüstan Ermənistanı və b. [24, s.140-141].

Bakı qubernatoru Nakaşidzenin erməni siyasi terrorçularını tərəfindən öldürülməsi ilə bağlı Rusiya arxivində saxlanan bir sənəddə isə deyilir ki, Türkiyədə böhlüclüklə bağlı üsyan və terrora əl atdıqdan sonra əzişdirilən erməni millətçilərinin düşüncələrinə

görə, min il öncə mövcud olmuş müstəqil “Böyük Ermənistan”ın sərhədləri “Türkiyə Ermənistanı” və Qafqazdan başqa, Rusiya Türkünstanının və İranın bir hissəsini də əhatə edirmiş [25, s.261]. Elmi ictimaiyyət üçün bu sənəddəki yenilik isə ermənilərin Orta Asianın bir qisminə gizli iddiasıdır ki, “üç dəniz arasındakı Ermənistan”ı “yetersiz” sayaraq Xəzər dənizindən şərqə doğru yayılmağı nəzərdə tutur...

Ermənilərin növbəti soyqırım aktları xristianlara və yəhudilərə qarşı da yönəlmişdir. İngilislərin komandanlığı altında hərbi koalisiyada iştirak edən 12000 nəfərlik şotlandiyalı və yeni zelandiyalı əsgərlə “Cənub-Qərbi Qafqaz Hökuməti”nin devrilməsi və Qars bölgəsində işğalla erməni hökuməti qurulmasından [26, s.41-42] sonra, buradakı daşnak hökuməti yerli rus və yunanlara qarşı da 1919-1920-ci illərdə hərbi cinayətlər törətmişdir [27, v.14-15]. Qars Vilayətinin əhalisi sırasından 205 min müsəlman, 48 min yunan, 31 min rus ermənilər tərəfindən soyqırımı və etnik “təmizləmə”yə məruz qalmış, bu sakinlərdən yalnız bir qismi canını qurtarıb qaçqına çevrilmiş, yerdə qalanlar məhv edilmişdilər [27, v.14].

1918-ci ilin noyabrında isə ermənilər dövrün müasir silahları ilə, xüsusən də toplarla silahlanaraq Gürcüstana – Axalkələk və Axalsix bölgələrinə hücumu keçib, oradakı gürcüləri “təmizləyərək” (Axalkələk və Borçalıya da iddia etməklə) yeni etnik sərhədlərlə 1919-cu ilin yazında açılmalı olan Paris Sülh Konfransına hazırlaşdılar [28, s.101-102]. 1918-ci ilin yazında daşnaklar Axalkələkdə Xospiy kəndinin əhalisini, həm də Poladaşvili soyadlı gürcü ailəsini ucdantutma qırışdılar [29, s.14-15]. O dövənlərdə “Qafqaz poçtu” adlı ingilisdilli erməni qəzeti “... qabaqlar Tiflisin ermənilərə məxsus olmasından və yalnız millətçilik tədbirlərindən sonra şəhərin gürcü hökuməti əlinə keçməsindən” yazırdı [29, s. 27]... 1918-ci ilin dekabrında Alman hərbi missiyasının Gürcüstandan çəkilməsindən cəmi bir gün sonra Ermənistanın Gürcüstan torpaqlarına və özəlliklə də onun paytaxtı üzərinə torpaq iddiası ilə hücumu bu iddianın ötəri olmadığını növbəti bir sübutudur.

Ermənilərin Azərbaycanda (1918-ci ildə Qubada [30, s.23-25]), Türkiyədə (1916-cı ildə Ərzurumda, Həsənqalada... [31, s. 52-57, 391-394]), İranda (1918-ci ildə Urmiya və Köhnəşəhərdə [32, s.122, 129]) və Şərqi Avropada [30, s.38] yəhudilərə qarşı törətdiyi soyqırımı aktları onların 1918-ci ildə İstanbulda nəşr etdikləri “Böyük Ermənistan” xəritəsinə Suriya, Livan və b. [33] ilə yanaşı İsrail-Fələstin bölgəsini də salmalarının [34, s.69] təsadüfi olmadığını göstərir.

Ermənilərin törətdikləri soyqırımı silsilələrinə həryönlü diqqət yetirdikdən sonra, indi də ermənilərin torpaq iddialarının əks olduğu tarixi sənədlərə diqqət yetirək.

Bu sənədlər sırasında ermənilərin müsəlmanlara (əsasən türk xalqlarına), xristianlara və hətta yəhudilərə qarşı torpaq iddiaları diqqəti cəlb edir.

1919-cu ilin yazında Parisdə erməni təmsilçilərinin müttəfiq böyük dövlətlərin qarşısına qoyduğu memorandumda sülh konfransına təqdim etmək üçün aşağıdakı geniş ərazi tələbləri qoyulmuşdu: Qara dənizdən Aralıq dənizinə, Qarabağ dağlarından Ərəbistan səhrələrinədək “yaradılmalı” olan “Böyük Ermənistan”. Onun da tərkibinə İrəvan quberniyası, Ərdəhanın quzeyi istisna olmaqla bütünlükdə Qars vilayəti, “Türkiyə Ermənistanı”nın 7 başqa vilayəti [Van, Baqəş, Diyarbəkir, Xarberd, Sebastia, Karin, Trapezund (Diyarbəkirin güney bölgəsi və Sebastianın qərb hissəsi istisna olmaqla)] və Kilikiyanın 4 sancağı (Maraş, Sis, Celal-Bereket, Adana Aleksandretto ilə), Yelizavetpol quberniyasının cənubi-qərb hissəsi və Tiflis quberniyasının cənub yarısı [9, s.43], yəni Loru, Başkeçid, Borçalı, Qarayazı da daxil “olmalı” idi.

14 may 1919-cu ildə Ermənistan və İstanbul üzərində Amerika mandatu haqda qərar namə qəbul edilərkən bu mandat altındakı torpağa “Qara dənizdən Egey dənizinə qədər birləşmiş Türk, Fars və Rus Ermənistanının” daxil olacağı diqqətə alınmışdı [35]. (Təbii ki, bu “Türk, Fars və Rus Ermənistanı” ifadəsi Amerika mandatu haqda qərar namə qəbul edilməsi üçün dəridən-qabıqdan çıxan erməni millətçiləri və onların təsirinə düşən ABŞ-dakı nüfuzlu ermənipərəst xristian dairələrin təlqini ilə rəsmi leksikonda işlədilmişdir. –X.İ.)

1918-ci ildə İstanbulda “Böyük Ermənistan”ın nəşr olunan fantastik xəritəsi guya tarixi xəritə idi. O xəritədə “Böyük Ermənistan”ın sərhədləri Qara dənizdən Xəzər dənizinədək (Batum, Axalsix, Msxeta, Tiflis də daxil olmaqla), Samsundan Aralıq dənizinə və Selevkiyanın quzey hissəsindək çox böyük əraziləri əhatə edir. Həmin xəritədə Gürcüstana ensiz bir nahiyə ayrılmışdı [34, s.69]. Ermənilərin gürcüləri soyqırma uğratmağa və etnik “təmizləməyə” yönələn fəaliyyəti “gələcək” “Böyük Ermənistan”ın ərazi parçalarını hazırlamaq məqsədindənmi qaynaqları görəsən?!.. –Təəssüf ki, bəli: 27 sentyabr 1993-cü il tarixində və gürcü qadınlarına, uşaqlarına qarşı hiyləgərcəsinə qırğın törətdikləri başqa günlərdə yaraqlı ermənilər qışqıraraq deyirmişlər: “Abxaziya sizin idi, indi oldu bizim –Abxaziya kiçik Ermənistandır, Böyük Ermənistanın qərb sahilləridir.” [34, s.100].

XX yüzilliyin əvvəllərində Çarlıq Rusiyasının polis departamenti tərəfindən aşkar olunmuş ermənilərin Rusiyaya da qarşı gizli ərazi iddialarının heç də öləri olmadığı günümüzün hadisələri ilə öz təsdiqini tapır [36].

XX əsrin başlanğıcında gürcü knyazı D. isə Çar Rusiyası dövrünün müəllifi İ.K.Kanadpev ilə dialoqu zamanı ermənilərin bu iddiaları ilə bağlı fikrini belə ifadə edirdi: “Bir sözlə, diyarın (Qafqazın –X.İ.) erməniləşməsi xeyli sürətlə gedir...

...İcazə verin, mən də öz növbəmdə bildirim: rus hökuməti maraqlıdır ki, bütün Qafqazda hakimiyət dənizdən-dənizə, Rostovdan Trapezundakək (Trabzon –X.İ.) bir krallığı diriltmək fikrinə düşənlərə keçsin?” [37, s.80].

Bakı qubernatoru Nakaşidzenin erməni siyasi terrorçuları tərəfindən öldürülməsi ilə bağlı Rusiya arxivində saxlanan yuxarıda toxunduğumuz sənəddə isə erməni millətçilərinin düşüncələrinə görə, min il öncə mövcud olmuş “Böyük Ermənistan”ın sərhədləri “Türkiyə Ermənistanı” və Qafqazdan başqa, Rusiya Türküstanının və İranın bir hissəsini də içərisinə almış [25, s.261]. “Rusiya Türküstanı” dedikdə Qərbi Türküstan nəzərdə tutulur. Qərbi Türküstana aşığıdakı çağdaş türk dövlətlərinin əraziləri daxil idi: Özbəkistan, Türkmənistan, Qazaxistan, Qırğızistan.

Beləliklə, yuxarıda təqdim etdiyimiz tarixi hadisələrə və sənədlərə görə, ümumiləşdirmə apardıqda, ermənilərin aşkar və gizli torpaq iddiaları ən azı aşağıdakı əraziləri əhatə edir: Qars Vilayəti (Ərdahanın quzey hissəsi istisna olmaqla), bundan başqa Türkiyənin 7 əyaləti və Kilikianın 4 bölgəsi [Türkiyə]; Naxçıvan və Zəngəzur, Qarabağ... (Yelizavetpol Quberniyasının cənub-qərb qisimləri – Quzey Azərbaycan), Güney Azərbaycanın Xoy-Səlmə-Urmiya və Köhnəşəhər bölgəsi və Xəzərin güneyi də daxil olmaqla ümumilikdə İranın quzeyi; Ahalkələk, Ahalsix, Borçalı (Tiflis Quberniyasının güney hissəsi – Gürcüstan), Qərbi Türküstanın bir hissəsi (Orta Asiya), Qara dənizin şərq sahilləri, bütünlüklə Qafqaz [o sıradan Şimali Qafqaz, Rostovadək (Rusiya)]...

ƏDƏBİYYAT:

1. Məmmədov İsrəfil. *Tariximiz, torpağımız, taleyimiz.* –Bakı: Adiloğlu, 2002. – 699 s.

2. <http://www.rasmof.ru/ostavshisya-nepobezhdennym-k-90-letiyu-so-dnya-konchiniy-andranika-sasunskogo-istochnik-httpwww-nashasreda-ru>, 14.11.2017

3. Azmi Süslü. *Ruslara göre Ermenilerin Türklere yaptıkları mezalim.* –Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1987. – 155 s.

4. Ziya Zakir Acar. *Görenlerin gözüyle İğdırda Ermeni katliamı.* –Ankara, 2007. – 92 s.

5. Kars Valiliyi ve Atatürk Üniversitesi Yayını NU: 675, “*Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*” (Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991), Ankara, 1992. –457 s.

6. Эрих Файел. *Армянская мифомания.* 2007, (ISBN 3-85002-583-7 ab 1.1.2007: ISBN 978-3-85002-583-6; издана в Турции.) – 168 с..

7. Nazim Qəhrəmanov. *I Dünya Müharibəsində erməni amili.* Bakı, “E.L.” Nəşriyyat və Poliqrafiya Şirkəti MMC, 2008. —204 s.

8. T.C. BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, *Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 34. Arşiv belgelerine göre Kafkaslar 'da ve Anadolu'da Ermeni mezalimi [Armenian violence and massacre in the Caucasus and Anatolia based on archives], III (1919-1920).*, Ankara, 1997, (XXXI+475) s., [belgeler № 17-19, 21-24, 31].

9. Ов. Качазнуни. *Дашнакцутюн больше нечего делать!* -Бакы: ЭЛМ, 1990. –92 с.

10. Makkarti C., Makkarti K. *Türklər və ermənilər. Erməni məsələsi üzrə rəhbərlik.* –Bakı: “Səda” nəşriyyatı, 2011. – 192 s.

11. Cəmil Həsənov. “*Ağ ləkə*”lərin qara kölgəsi. –Bakı: Gənclik,1991. – 200 s.

12. ARDA, f. 970, siyahı 1, iş 1.

13. *Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. /Tərt. edən: S.Əsədov – Bakı: Gənclik, 1995. – 464 s. , xəritə, fotosəh.*

14. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü *Cümhuriyyət Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:28. Azərbaycan belgelerinde Ermeni sorunu. 1918-1920.* Ankara, 2001. – 682 s.

15. Sadık Feridunoğlu. *Bitmeyen Ermeni sorunu.* İstanbul, Media Press, 2002. – 126 s.

16. *...Arşiv belgelerine göre Kafkaslar 'da ve Anadolu'da Ermeni mezalimi [Armenian violence and massacre in the Caucasus and Anatolia based on archives], IV (1920-1922).*, Ankara, 1998, (X+349) sayfa., [belge №27].

17. Vahid Ömərli . *Qarayazı: Gürcüstanda türklər: I hissə.* –Bakı: Çarşıoğlu, 2001. –760 s.

18. ADA f.1061, siy.1, iş 99.

19. Dr. Cevat Heyet. *Batı Azərbaycanda Hıristyan bir devletin kurulması planları ve Avrupalılarla Osmanlıların rolü (1918). “Varlıq” dergisi, Tehran, 2004, yaz buraxılışı.*

20. Kahrəmon Rajabov. *Farğona Vodiysidaqi istiklolçilik harakati: mohiyati va asosiy rivojlaniş bosqiçləri [1918-1924 yıllar].* Toşkənt, Yangi nəshr, 2015 – 240 bet.

21. Ш.А.Шамгадиев. *Очерк истории гражданской войны в Ферганской долине.*–Ташкент: Изд-во Академии Наук Узб.ССР, 1961.–388 с.

22. Т. Рыскулов. *Революция и коренное население Туркестана (часть I. 1917-1918).*–Ташкент, Узбекское Гос. Издательство, 1925.–218 с.

23. Зульфигар Ибрагимов. *В Туркестане дашнаки убивали не за “Великую Армерию”. А просто чтобы убивать.* – Http://news.day.az/politics/573339.html

24. Шухрат Насырович Саламов (Shuhrat Barlas):

Туркестан и Южный Кавказ XIX – XX вв. Дашнаки от Ферганы до Карабаха. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – 304 с.

25. Армянский вопрос на Кавказе (По материалам российских архивов и изданий). Санкт-Петербург, 2011, изд. «Академия исследования культуры», в 3-х томах., т. II, [документ №9: Из воспоминаний П.П.Шубинского «Убийство князя М.А.Накашидзе»], VIII+614 с.

26. Ziya Zakir Acar. *Aras Türk Cumhuriyeti.. İlkay Ofset, Ankara, 2013.* – 78 s.

27. ADA. f. 28, s. yahu 1, iş 171.

28. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX – XXI вв.) , издательство «Элм», Баку, 2002. –396 с.

29. Şota Vadaşkoriya. “Gürcüstan siyasi fikrində gürcü-erməni münasibətləri məsələləri 1918-1920”., gürcücədən tərcümə, ISBN 9952-29-042-X, “MBM” MMC mətbəəsi, Bakı, 2006. – 80 s.

30. Ровшан Мустафаев «Танго смерти», Московский Офис Международной Аналитической Сети “R –Club”, Москва, 2008. –57 стр.

31. ...Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (Armenian Violence And Massacre In The Caucasus and Anatolia Based On Archives) I (1906-1918), Ankara – 1995, 642 s., [belge №3].

32. Həsən Səfəri. “Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqırımı”. – Bakı, “Araz” nəşriyyatı, 2016. – 204 s.

33. Зулфигар Ибрагимов. В Туркестане дашнаки убивали не за "великую Армению". А просто чтобы убивать. – интервью., 7:30, 23 апреля 2015, Day.Az – [Http:// news.day.az/politics/573339.html](http://news.day.az/politics/573339.html)

34. Бондо Арвеладзе, Теймураз Мибчуани. Армянский батальон имени Баграмяна и этночистка грузин в Абхазии. Перевод с грузинского. – Тбилиси, изд. «Универсал», 2009. – 110 с.

35. Архив полковника Хауза., Москва, 1944, т. 4, с.220 –с.м: [Semil Hasanlı. *Azərbaycan Cumhuriyyəti: Türkiyə yardımından Rusya işgalinə qədər. 1918-1920, Azərbaycan Kültür Dərnəği Yayınları No: 48, Mars Matbaası, 1998, Ankara, 412 sayfa.*], s.216

36. “Русский вестник”, №2, Москва, 1993. – Вах: [“Azərbaycan Diplomatiyası” jurnalı, Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1/1993. –81 s.], s. 70-73

37. И.К.Канадцев. Очерки Закавказской жизни. С.-Петербургъ. 1902.– Баку, Главная редакция Азерб. Сов. Энциклопедии, 1990. – 122 с.

Açar sözlər: “Böyük Ermənistan”, erməni, soyqırım, türk, azərbaycanlı, müsəlman, xristian, yəhudi, I Dünya Savaşı, Rusiya, İngiltərə, Ermənistan, Azərbaycan.

Ключевые слова: «Великая Армения», армянин., геноцид, турк, азербайджанец, мусульманин, христианин, еврей, Первая мировая война, Россия, Англия, Армения, Азербайджан.

Key words: “Great Armenia”, Armenian, genocide, Turkish, Azerbaijanian, Muslim, Christian, Jewish, First World War Russia, England, Armenia, Azerbaijan.

РЕЗЮМЕ

Х.Н.Исмаил

География территориальных претензий армян в начале XX века

В статье исследуются военные преступления, которые в современном понятии указывается как геноцид, совершенный армянскими националистами в мундире солдата различных великих государств в начале XX столетия (главным образом, до 20-х лет) путем превышения своих полномочий во время присоединения к службе в виде полусамостоятельных объединений в их армии. Автор, впервые подойдя к проблеме самым широким географическом контексте (от Анатолии до Средней Азии), описывает геноцидную деятельность, совершенную армянскими националистами против мусульман, христиан и евреев, будучи в составе Российской, Французской армии в регионах Турции, Ирана, Кавказа, Средней Азии; в некоторых случаях воспользовавшись сотрудничеством с оккупационными силами Государств-союзников. В историческом впервые автор, основываясь на обнаруженных им самим исторических документах, доказывает наличие у армян открытых или скрытых претензий на территории не только Турции, Ирана, Грузии, Азербайджана, а даже на территории России, Туркестана (Средняя Азия), Палестины, т. е. теперешний Израильский регион. В исследовании определяется география территориальных претензий армян в XX столетии.

SUMMARY

Kh.N.Ismayil

Geography of Armenians territorial claims in the beginning XX century

The article explores war crimes, which in the modern concept is indicated as genocide committed by Armenian nationalists in the uniform of a soldier of various great states in the early twentieth century (mainly up to 20 years) by exceeding their authority during joining the service in the form of semi-independent associations in their army.

The author, for the first time approaching the problem of the widest geographical context (from Anatolia to Central Asia), describes the genocidal activities committed by Armenian nationalists against Muslims, Christians and Jews, being part of the Russian, French army in the regions of Turkey, Iran, the Caucasus, Central Asia; in some cases, taking advantage of cooperation with the occupying forces of the Allied States. For the first time in the history studies, the author with historical documents found by him proves that Armenians have open or hidden claims in the territory of not only Turkey, Iran, Georgia, Azerbaijan, but even to Russia, Turkestan (Central Asia), Palestine, i.e. and the current Israeli region. The study determines the geography of the territorial claims of Armenians in the twentieth century.